

**ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА**  
**DONETSK COMPARTMENT of SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY**

**ДОНЕЦЬКИЙ**  
**ВІСНИК**  
**НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА**  
**ім. ШЕВЧЕНКА**

**МОВОЗНАВСТВО**

**Т. 26**

Донецьк  
Східний видавничий дім  
2009

Засновано в 2001 р.

**Д-67** Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 26.  
– Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий  
дім. – 2009. – 252 с.

Вісник містить матеріали березневої 2009 року наукової конференції Донецького відділення НТШ. Доповіді і повідомлення присвячені проблемам мовознавства. Секція конференції працювала у Донецьку.

**Редакційна колегія:**

д.філол.н., проф. А. Загнітко (головний редактор т. 26).

Відповідальний за випуск – д.т.н., проф. В. Білецький

**Члени редакційної колегії:**

д.філол.н., проф. А. Поповський; д.філол.н., проф. В. Чабаненко;  
д.філол.н., проф. В. Каліущенко; д.філол.н., проф. В. Олексенко;  
д.філол.н., проф. М. Ткачук; д.філол.н., проф. В. Федоров;  
д.філол.н., проф. Н. Заверталюк.

© Донецьке відділення НТШ, 2009  
© УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР, 2009

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА (Т. 26)**

Набір і комп'ютерна верстка  
Редактор  
Коректори:

О. Федоряченко  
к. філол. н. О. Путіліна  
к. філол. н. О. Путіліна  
О. Федоряченко

Відповідальність за зміст матеріалів несуть їх автори.

# ЗМІСТ

## *АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕТИМОЛОГІЇ, ЛЕКСИКИ ТА ДІАЛЕКТОЛОГІЇ*

**Кудрейко Ірина.**

МОВНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ МІСТ ДОНЕЧЧИНИ ..... 7

**Ткаченко Євген.**

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ  
ТОПОНІМІЧНИХ ПОЕТОНІМІВ У  
ПОЕМИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА «ГАЙДАМАКИ» ..... 20

## *СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СИНТАКСИСУ*

**Васильсва Галина.**

ПРЕВЕНТИВ ЯК МОВЛЕННЄВИЙ АКТ ..... 26

**Кобзєв Микола.**

ДИФЕРЕНЦІЙОВАНІ ОЗНАКИ ПОВТОРУ  
В СТРУКТУРІ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ  
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ АНГЛІЙСЬКИХ ТА  
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 20 СТОЛІТТЯ) ..... 40

**Луценко Олена.**

РІЗНОВИДИ РЕЧЕНЬ СУБСТАНЦІЙНОЇ СЕМАНТИКИ  
В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ ..... 58

**Панкова Марія.**

ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ  
ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ ..... 68

**Путіліна Оксана.**  
РОЛЬ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА Й  
ІМЕНІ У ФОРМУВАННІ СТРУКТУРИ  
УКРАЇНСЬКОГО Й АНГЛІЙСЬКОГО РЕЧЕННЯ  
(З ПОЗИЦІЙ ВІДМІНКОВОЇ ГРАМАТИКИ) ..... 75

**Сегін Любомир.**  
ОДНОЗОННІ ПАРАДИГМИ ДІЄСЛІВ  
ДИНАМІЧНОЇ ПРОСТОРОВОЇ ЛОКАЛІЗОВАНOSTІ В  
УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ ..... 84

## **МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

**Бороденко Людмила.**  
ЛЕКСИКОГРАФІЧНА РОБОТА НА УРОКАХ З  
ВИВЧЕННЯ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ В ШКОЛІ ..... 91

**Важеніна Олена, Бардукова Ганна.**  
ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ  
ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ У  
ПРОФІЛЬНИХ КЛАСАХ ..... 100

**Вєтрова Ельвіра.**  
ВЗАЄМОДІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ТА ІННОВАЦІЙ-  
НИХ ТЕХНОЛОГІЙ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ  
МОВИ СТУДЕНТАМ НЕФІЛОЛОГІЧНИХ  
СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ В УМОВАХ КРЕДИТНО-  
МОДУЛЬНОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ ..... 111

**Олійник Олена.**  
ОСОБЛИВОСТІ ГУМАНІТАРНОЇ ПІДГОТОВКИ  
І ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ  
У ТЕХНІЧНОМУ ВНЗ ..... 123

## ***СОЦІОЛІНГВІСТИКА ТА КУЛЬТУРА МОВИ***

**Гопштер Євгенія.**

ЗАПОБІГАННЯ НАСЛІДКАМ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ  
У ПРИКМЕТНИКАХ..... 133

**Островська Людмила, Беганська Ірина.**

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ  
КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ  
ВНЗ ДОНЕЧЧИНИ..... 141

### ***ТЕКСТ І ДИСКУРС***

**Білозуб Анастасія.**

ПЛЮРАЛІЗМ МОВ У РОМАНІ Ю. ІЗДРИКА  
„ПОДВІЙНИЙ ЛЕОН”..... 150

**Загнітко Анатолій.**

СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ ГІПЕРТЕКСТУ:  
СТАТУС І ПОЗИЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ КОМУНІКАНТІВ  
(17 БІБЛІОГРАФІЧНИХ ЗАПИСІВ)..... 157

**Зеленська Юлія.**

ТИПИ Й РІЗНОВИДИ МОРФОЛОГІЧНОГО ПОВТОРУ  
В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ  
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ..... 175

**Михальченко Марина.**

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ І НАПРЯМИ АНАЛІЗУ ТЕКСТУ  
В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ..... 182

**Монастирецька Ганна.**  
ЛІНГВОКРЕАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ  
ІРРЕАЛЬНО-МОДАЛЬНИХ ФОРМ:  
ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ ..... 190

**Оліфіренко Леся.**  
ХУДОЖНЄ ПОРІВНЯННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО  
ПОЕТИЧНОЇ ЕКСПРЕСІЇ В ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ  
ВАСИЛЯ СТУСА ..... 199

**Півень Володимир.**  
МОВНІ ЗНАКИ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО ..... 205

**Федоряченко Ольга.**  
ТИПИ І ФУНКЦІЇ ПОВТОРУ В ПОЕТИЧНОМУ  
МОВЛЕННІ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО ..... 213

**Єщенко Тетяна.**  
МЕТАФОРА-ОПРЕДМЕЧУВАННЯ  
В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ ..... 220

### ***МОВНА ПОЛІТИКА***

**Радчук Віталій.**  
ПРО КУЛЬТУРУ І СВОБОДУ СЛОВА І ДУМКИ ..... 235

«ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК НТШ» за 2001-2009 рр. .... 245

**ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ** ..... 247

# **АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕТИМОЛОГІЇ, ЛЕКСИКИ ТА ДІАЛЕКТОЛОГІЇ**

ББК Ш12=411.4\*67

УДК 811.161.2'282.2(477.62)

**Ірина КУДРЕЙКО,**

*аспірант Донецького національного університету*

## **МОВНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ МІСТ ДОНЕЧЧИНИ**

*У статті перелічено основні чинники, що впливають на формування мовної ситуації. У діахронічному й синхронічному аспектах подано аналіз мовної ситуації на території міст Донецчини.*

**Ключові слова:** *мовна ситуація, білінгвізм, демографічна комунікативна потужність мов.*

У сучасній соціолінгвістиці висвітленню проблеми мовної ситуації присвячені праці В. Авроріна, Б. Журковського, О. Кондрашкіної, Л. Крисіна, Л. Нікольського, Г. Степанова, О. Швейцера та ін.

В Україні, починаючи з 80-тих років ХХ століття, активізувалися соціолінгвістичні дослідження мовної ситуації за джерелами походження (О. Железний, В. Русанівський), за характером формування національної свідомості (В. Акуленко, О. Мельничук, С. Семчинський та ін.), за чинниками, що впливають на вибір мови у ситуації білінгвізму (Ю. Саплін, С. Соколова). На сьогодні вже видано низку праць, в яких подано аналіз стану української мови на широкому тлі соціолінгвістичної класифікації мов (О. Ткаченко), охарактеризовано мовну ситуацію в Україні (зокрема, в Києві) та її регіонах (В. Демченко, Г. Вусик, Г. Залізняк, О. Колесников, Л. Масенко, Н. Шумарова та ін.).

Заявлена стаття продовжує студії, пов'язані з вивченням мовної ситуації на території міст Донецької області, зокрема:

Амвросіївки, Докучаєвська, Єнакієвого, Сніжного, Тореза, Шахтарська.

Актуальність порушеної теми полягає у тому, що на Донеччині широко використовуються українська і російська мови, почасти грецька та іврит, що зумовлено культурно-історичними, економічними, соціальними чинниками.

Метою статті є аналіз мовної ситуації на території міст Донеччини у соціолінгвістичному, історичному аспектах, відстеження динаміки кількісного складу населення, його національної та мовної ідентифікації.

Мета зумовлює такі завдання: 1) критично осмислити погляди на поняття мовної ситуації; 2) визначити основні детермінанти, які впливають на розвиток мовної ситуації; 3) зробити загальний соціолінгвістичний опис функціонування українсько-російської двомовності на території досліджуваних міст, використовуючи як офіційні дані переписів, так і власні матеріали.

У статті подано архівні матеріали переписів 1923, 1926, 1939 років, результати власного соціолінгвістичного опитування, проведеного на території досліджуваних міст у травні 2006 року.

Мовна ситуація, за визначенням О. Швейцера та Л. Нікольського, це «система соціально і функційно розподілених мовних систем і підсистем, які співіснують і взаємодіють у певній етнічній спільноті або в певному адміністративно-територіальному об'єднанні і в ставленні до яких члени відповідних мовних і мовленнєвих колективів дотримуються певних соціальних настанов» [Швейцер, Нікольский 1978: 102].

Л. Нікольський наголошує, що сукупність мов, яка є питомою ознакою мовної ситуації, повинна бути організованою, тобто такою, за якої мови є взаємопов'язаними і міцними контактами між мовними спільнотами, які є складниками населення певного політико-територіального об'єднання, і відношенням однієї мови до іншої і до континууму комунікації певного суспільства [Нікольский 1976: 80].

Мовна ситуація не є постійною, вона змінюється завдяки чинникам як об'єктивним (тобто таким, які не залежать від



людської свідомості), так і суб'єктивним (які пов'язані зі свідомою людською діяльністю).

Докладну характеристику об'єктивних і суб'єктивних чинників, від яких залежить мовна ситуація на певній території, запропонував В. Чернишов. На його думку, до об'єктивних чинників належать: лінгвістичні (лінгвістичний склад населення, кількість мов, які є засобами комунікації, різниця між мовами та між мовами й діалектами, що забезпечують взаєморозуміння), культурно-історичні (єдність або відмінність матеріальної та духовної культури, наявність або відсутність літературної традиції), демографічні (кількість носіїв мови або діалекту, компактність їхнього проживання, рух населення), географічні (фізико-географічний ландшафт, наявність або відсутність перешкод, які заважають контактам), економічні (товарно-грошові стосунки, розвиток місцевих ринків і наявність загальнонаціонального), соціально-історичні (класове розшарування суспільства, характер суспільно-економічної формації, масові міграції, історичні зміни).

До суб'єктивних чинників, на думку В. Чернишова, належать: соціологічний (усвідомлення певним етносом відмежованості своєї мови) і політичний (мовна політика) (цит. за: [Кондрашкина 1986: 16 – 17]).

Для дослідження мовної ситуації на території Донецької області було відібрано такі міста: Амвросіївка, Докучаєвськ, Єнакієве, Сніжне, Торез, Шахтарськ, що обумовлено їхнім різним концептуальним статусом: міста обласного підпорядкування (Єнакієве, Сніжне, Торез, Шахтарськ), міста районного підпорядкування (Амвросіївка, Докучаєвськ).

Щодо заселення цих міст, то офіційною датою заснування Амвросіївки вважається 1869 р.

Амвросіївка (колишня назва Донецько-Амвросіївка) – місто районного підпорядкування, районний центр; розташоване в східній частині Донецької області у прикордонній з Росією зоні за 82 км від обласного центру. У 2001 році кількість мешканців дорівнювала 22,13 тис. осіб, у 2004 р. – 21,4 тис. осіб, у 2008 р. – 20,0 тис. осіб.

Докучаєвськ (до 1954 р. – с. Оленівські Кар'єри) – місто районного підпорядкування, розташоване за 38 км на південний

захід від Донецька. У 2001 р. кількість населення – 24,383 тис. осіб, у 2004 р. – 23,9 тис. осіб, у 2008 р. – 23,8 тис. осіб.

Єнакієве засноване в 1783 році (колишні назви: Риково, Орджонікідзе). Місто обласного підпорядкування, розташоване за 60 км на північний схід від Донецька. У 2001 р. кількість населення – 103,997 тис. осіб, у 2004 р. – 98,8 тис. осіб, у 2008 р. – 90,6 тис. осіб.

Сніжне (рік заснування 1784, колишні назви: Василівка, Сніжна) – місто обласного підпорядкування. Розташоване в східній частині Донецької області за 76 км від Донецька. У 2001 р. кількість мешканців становила 58,496 тис. осіб, у 2004 р. – 55,2 тис. осіб, у 2008 р. – 51,2 тис. осіб.

Точної дати заснування Тореза немає. Відомо, що перші поселення з'явилися на території сучасного міста ще в 70 роки XVIII століття. Сьогодні це місто обласного підпорядкування. Розташоване в східній частині Донецької області за 64 км від Донецька. Кількість населення у 2001 р. – 72,346 тис. осіб, у 2004 р. з- 95,632 тис. осіб, у 2008 р. – 62 тис. осіб.

У 1764 році був заснований Шахтарськ (колишні назви: Олексіїво-Орловка, Катик, Ольховчик). Сьогодні це місто обласного підпорядкування, яке розташоване на сході Донецької області за 55 км від обласного центру. У 2001 р. на території міста мешкало 55,589 тис. осіб, у 2004 р. – 56,9 тис. осіб, у 2008 р. – 53,4 тис. осіб.

Задля характеристики мовної ситуації, її диференційних ознак серед мешканців названих міст проводилося анкетування, за результатами якого визначили демографічну і комунікативну потужність української та російської мов на досліджуваній території.

Анкета складалася з низки питань, орієнтованих на вияв соціальних ознак інформантів, їхню національну та мовну ідентифікацію.

Відповіді на питання анкети надали 7137 мешканців досліджуваних містечок, які за віком, рівнем освіти, соціальним статусом, професією належать до різних груп.

За віком представників досліджуваного колективу було розподілено на такі групи: 10-19 років – 987 особи, 20-29 років –

1586 осіб, 30-39 років – 1768 осіб, 40-49 років – 1506 осіб, 50-59 років – 915 осіб, 60-69 років – 294 осіб, 70-79 років – 81 особа. З наведених даних видно, що в анкетуванні брали участь різні за віком інформанти, що надало можливість досконаліше описати мовленнєву ситуацію на досліджуваній території, визначити рівень володіння українською мовою, сфери її використання серед представників різних вікових груп.

Опрацювання анкетних даних надало можливість визначити (частково) кількісне й відсоткове співвідношення населення на території малих міст Донеччини за національним складом і рідною мовою.

Отже, національний склад опитуваних 7137 осіб досить різноманітний: одержані дані свідчать, що на території міст Амвросіївки, Докучаєвська, Єнакієвого, Сніжного, Тореза, Шахтарська мешкають представники таких етнічних груп: українці – 4647 (65% від загальної кількості опитуваних), росіяни – 2289 (32%), білоруси – 48 (0,6%), греки – 42 (0,58%), вірмени – 39 (0,54%), євреї – 15 (0,21%), болгары – 15 (0,21%), татари – 15 (0,21%), молдовани – 12 (0,16%), німці – 12 (0,16%), казахи – 9 (0,12%), азербайджанці – 9 (0,12%), аварці – 6 (0,08%), литовці – 6 (0,08%), поляки – 6 (0,08%), лезгини – 6 (0,08%), цигани – 3 (0,04%), корейці – 3 (0,04%).

В Амвросіївці загальна кількість опитуваних дорівнює 1299 особам, серед них: українців – 1083, росіян – 213, греків – 3. Рідною вважають українську мову 672 особи (українці), що становить 62% від опитуваних українців і 51,7% від загальної кількості опитуваних. Інші 627 осіб рідною назвали російську мову.

У Докучаєвську відповіді на питання анкети надали 969 осіб, серед яких: українців – 729, росіян – 186, греків – 27, молдован – 12, вірмен – 6, білорусів – 3, азербайджанців – 3, корейців – 3. Українську мову назвали рідною 396 українців (це 54% від опитуваних українців і 40,8% від загальної кількості анкетованих), інші опитувані, 573 особи, рідною назвали російську мову.

У Єнакієвому опитуваних було 1236 осіб. Українців – 648 осіб, росіян – 552 особи, євреїв – 15, білорусів – 9, азербайджанців – 6, греків – 6. Рідною назвали українську мову

174 українці (тобто 26,8% від опитуваних українців і 14% від загальної кількості осіб, які надали відповіді в анкетах), представники інших етнічних груп і більша частина українців рідною назвали російську мову.

У Сніжному, серед 1287 опитуваних, українців – 825, росіян – 429, білорусів – 9, болгарів – 6, німців – 6, вірмен – 3, греків – 3, литовців – 3, татар – 3. Із загальної кількості опитуваних українців рідною вважають мову своєї нації 366 українців (44% від кількості опитуваних українців і 28% від загальної кількості опитуваних), інша група опитуваних, а саме 927 осіб, рідною мовою вважають російську.

У Торезі відповіді на анкети надали 1383 особи, серед яких українців – 789, росіян – 540, білорусів – 15, вірмен – 12, татар – 12, аварців – 6, лезгинів – 6, німців – 3.

Українську мову вважають рідною 591 осіб (74,9% від загальної кількості опитуваних українців і 42,7% від загальної кількості опитуваних), російську – 792.

У Шахтарську, де проанкетовано 1287 осіб, українців – 873 особи, росіян – 378 осіб, вірмен – 9, білорусів – 6, болгарів – 6, поляків – 6, циган – 3, греків – 3, німців – 3. Українську мову вважають рідною 552 мешканці (63% від загальної кількості опитуваних українців, 42,8% від загальної кількості опитуваних), російську мову назвали рідною 735 осіб.

Аналізуючи одержані дані, бачимо, що найбільший відсоток українців, які вважають рідною мовою мову своєї нації, у Торезі (74,9%), Шахтарську (63%) і в Амвросіївці (62%), а найменший – у Єнакієвому (26,8%). Якщо порівнювати кількість мовців, які вважають рідною мовою українську, із загальною кількістю опитуваних мешканців, то в Амвросіївці 51,7% мешканців від загальної кількості опитуваних вважають рідною українську мову, а в Єнакієвому лише 14% від загальної кількості опитуваних назвали рідною мовою українську.

В усіх перелічених містах 100% росіян назвали рідною мовою російську, щодо представників інших етнічних груп, то з одержаних даних видно: усі, крім певного відсотка українців, надають перевагу російській мові як рідній [Кудрейко 2008: 305-306]. Порівняємо дані, одержані під час анкетування з результатами переписів 1923 р., 1926 р., 1939 р., тому що

історичний аспект відіграє важливу роль при вивченні мовної ситуації. Як зауважував В. Чернишов, без історії неможливо простежити еволюцію мовної ситуації, діалектику її розвитку (цит. за: [Кондрашкина 1986: 16–17]).

Перепис 1923 року надає можливість зробити висновки про національний склад (національність визначалася за рідною мовою досліджуваних осіб) різних верств населення на сході України, в місцях пізнього дозаселення. Перепис проводився за підприємствами (заводами, шахтами, станціями) і селищами. На підприємствах під час перепису проводився соціальний розподіл населення, а саме, визначалися такі категорії, як робітники, мішані, інші. Сільське та робітниче населення розподілялося за статтю. У переписі було визначено основні національності населення, яке мешкало на той час у досліджуваних містах. Серед основних національностей були українці, росіяни, євреї, німці, поляки, греки, татари, болгар. Національність мешканців, кількість яких була незначною, реєструвалася як „інші”, і окремі дані містилися про населення, національність котрих не була визначена, в графі „невідомі”. Отже, на підприємствах сучасного міста Амвросіївки працювало 2903 особи, а саме, українців – 1387, що становить 47,6% від загальної кількості осіб, росіян – 1296 (44,47%), німців – 39 (1,3%), поляків – 19 (0,65%), греків – 15 (0,5%), болгар – 6 (0,2%), інших національностей – 65 (2,23%), невідомих – 70 (2,4%).

У Єнакієвому на підприємствах працювало 26662 особи. Кількість українців становила 7048 осіб, тобто 26,43% від усього досліджуваного населення, росіян – 16063 (60,2%), євреїв – 2251 (8,4%), німців – 367 (1,37%), поляків – 386 (1,44%), греків – 13 (0,04%), татар – 43 (0,16%), болгар – 40 (0,15%), інших національностей – 350 (1,3%), невідомих – 101 (0,37%).

Сучасне місто Сніжне у переписі 1923 року представлено хутором Савур-Могильським. На хуторі мешкало 400 осіб, які були українцями.

Населення Чистякового (Тореза) складало 4950 осіб. Українці, які мешкали лише на хуторі Чистяковому, не підпадали під соціальний розподіл, їхня кількість нараховувала 57 осіб, це 1,15% від загальної кількості мешканців. На хуторі,

крім українців, осіб інших національностей не виявлено. Росіян у Чистяковому було 4802 (97%), євреїв – 8 (0,16%), німців – 1 (0,02%), поляків – 13 (0,26%), греків – 4 (0,08 %), татар – 35 (0,7%), болгар – 3 (0,06 %), інших національностей – 9 (0,18%), невідомих – 18 (0,36%).

На шахтах сучасного Шахтарська за даними перепису було 4254 особи. Серед них українців – 1168 (27,45%), росіян – 2821 (66,31%), євреїв – 3 (0,07%), німців – 11 (0,26%), поляків – 21 (0,49%), греків – 16 (0,37%), татар – 81 (1,9%), болгар – 6 (0,14%), інших національностей – 36 (0,85%), невідомих – 91 (2,14%).

Проаналізувавши дані, щодо національного складу досліджуваних міст, дійшли висновку, що найчисельнішою групою населення, за часів перепису, були росіяни. Загальна кількість населення, що потрапило до перепису 1923 року на території досліджуваних міст – 39169 осіб, серед них росіян – 24982 (63,78%), українців – 10060 (25,68%) [ІСППДГ 1923: 224, 236, 238, 268, 270, 292, 294, 400].

Перепис 1926 року мав на меті з'ясувати національність, рідну мову і писемність опитуваного населення. Перепис здійснювався на підприємствах та населених пунктах. З досліджуваної нами території до перепису потрапили такі підприємства і населені пункти, як Амвросіївка, цементні заводи 1-3 (Амвросіївка), Єнакієве, Сніжнянське рудоуправління, шахта № 2 Кольберга (Сніжне), шахта № 5 Південного Російського Товариства (Сніжне), Чистякове (Торез).

Питання про національність мало на меті з'ясувати етнографічний склад населення, тобто за кого (з національності) опитуваний себе вважає. На випадок, коли опитуваний вагався дати відповідь, перевага надавалася національності матері. У переписі було визначено такі національності: українці, росіяни, євреї, поляки, греки, білоруси, татари, молдавани, вірмени. Перелік національностей перепису 1926 року від переліку, наведеного в переписі 1923 року: у переписі 1926 року до основних національностей потрапили білоруси, молдавани, вірмени, не потрапили з перепису 1923 року болгар, зникли граfi „інші”, „невідомі”. При розгляді питання про рідну мову, за рідну мову опитуваного вважали ту, якою опитуваний краще

володіє. За рідну мову дітей, що ще не вміють говорити, вважали мову матері; за рідну мову глухонімих – ту, якою вони користуються в стосунках з тими, що їх оточують.

В Амвросіївці, із загальною кількістю людності 4639 осіб, українців – 2007 (43,26%), росіян – 2452 (52,85%), євреїв – 17 (0,36%), поляків – 21 (0,45%), німців – 10 (0,21%), греків – 20 (0,46%), білорусів – 10 (0,21%), татар – 26 (0,56%), молдаван – 1 (0,02%), вірменів – 20 ( 0,42%). Українську мову з 2007 українців назвали рідною лише 1613 осіб, що складає 34,7% від загальної кількості мешканців і 80,3% від українців, російську мову рідною вважає 2888 мешканців міста (62,25% від загальної кількості населення і 117,78% у порівнянні до росіян), єврейську – 12 (0,25% з.к., 70,5% євреїв), польську – 15 (0, 32 % з.к., 71, 4 % поляків), німецьку – 7 (0, 15 % з.к., 70 % німців), грецьку – 3 (0,06% з.к., 15% греків), білоруську – 2 (0,04% з.к., 20% білорусів), татарську – 26 ( 0,56% з.к., 100% татар), вірменську – 28 (0,6% з.к., 100% вірменів). Жоден мешканець Амвросіївки не назвав рідною молдавську мову.

У Єнакієвому під час перепису було зареєстровано 24329 осіб, серед яких українців – 7476 (30,72%), росіян – 12895 (53%), євреїв – 2396 (9,8%), поляків – 333 (1,3%), німців – 182 (0,74%), греків – 11 (0,04%), білорусів – 281 (1,15%), татар – 215 (0,88%), молдаван – 1 (0,004%), вірменів – 132 (0,5%). Рідною мовою українську визнали 4 102 особи (16,86% з.к., 54,86% українців), російську – 17405 (71,54% з.к., 137,97% у порівнянні до росіян), єврейську – 1639 (6,73% з.к., 68,4% євреїв), польську – 180 (0,73% з.к., 54% поляків), німецьку – 138 (0,56% з.к., 75,8% німців), грецьку – 11 ( 0,04% з.к., 100% греків), білоруську – 101 (0,41% з.к., 35,9% білорусів), татарську – 226 (0,92% з.к., 105% у порівнянні до татар), молдавську – 2 (0,008% з.к., 200% у пор. до молдаван), вірменську – 133 (0,54% з.к., 100% вірменів).

На досліджуваних підприємствах Сніжного під час перепису працювало 6040 осіб. Українців було 1518 (25,13%), росіян – 4052 (67,05%), євреїв – 13 (0,21%), поляків – 18 (0,29%), німців – 21 (0,34%), греків – 3 (0,04%), білорусів – 110 ( 1,82%), татар – 229 ( 3,8%), молдаван – 5 (0,08%), вірменів – 21 (0,34%). Вільно володіють мовою і вважають за рідну українську – 672 (11,18% з.к., 44,4% українців), російську – 5057 (84,14% з.к.,

124,8% у порівнянні до росіян), єврейську – 1 (0,01% з.к., 7,69% євреїв), польську – 12 (0,19% з.к., 66,6% поляків), німецьку – 9 (0,14% з.к., 42,8% німців), грецьку – 1 (0,01% з.к., 33,3% греків), білоруську – 18 (0,3% з.к., 16,36% білорусів), татарську – 196 (3,26% з.к., 85,5% татар), вірменську – 6 (0,09% з.к., 28,5% вірменів). Молдавська мова як рідна ніким не визнана.

Кількість населення Чистякового – 2121 особа, серед яких найчисельнішими були українці – 1055 (49,74%), росіян було 845 осіб (39,83%), євреїв – 28 (6,2%), поляків – 10 (0,47%), німців – 4 (0,08%), білорусів – 41 (0,88%), татар – 101 (4,8%), вірменів – 4 (0,08%). При визначенні рідної мови українську рідною назвали 909 осіб (42,85% з.к., 86% українців), російську – 1058 (49,88% з.к., 125% у пор. до рос.), єврейську – 10 (0,47% з.к., 35,7% євреїв), польську – 3 (0,14% з.к., 30% поляків), німецьку – 2 (0,09% з.к., 50% німців), білоруську – 6 (0,28% з.к., 15% білорусів), татарську – 100 (4,71% з.к., 100% татар), вірменську – 6 (0,28% з.к., 15% вірменів).

Загальна кількість опитуваних на території досліджуваних міст 36066 осіб, серед них українців – 12056 осіб (33,43% від з.к. опитуваних), росіян – 20244 особи (56,13%). Рідною мовою українську назвали 7296 осіб (20,23% від з.к.), російську – 26408 осіб (73,22%) [ВСПЛ 1926: 410, 416, 417]. З даних перепису 1926 року видно, що населення надавало перевагу російській мові.

Дані перепису 1939 року дають можливість зробити висновки тільки про національний склад мешканців досліджуваних міст.

На території Донецько-Амвросіївки проживало 15001 особа, серед них, за даними перепису, були зареєстровані представники таких національностей: росіян – 4188 осіб (27,9%), українців – 10323 особи (68,8%), євреїв – 128 осіб (0,85%), німців – 73 особи (0,48%), білорусів – 53 особи (0,35%), греків – 64 особи (0,42%), татар – 39 осіб (0,26%), інші – 133 особи (0,88%).

У селищі Оленівські Кар'єри (Докучаєвськ) в 1939 році мешкало 9 175 осіб. Росіян на території селища мешкало 2825 осіб, українців – 5257 осіб, євреїв – 61 особа, німців –



52 особи, білорусів – 96 осіб, греків – 565 осіб, татар – 32 особи, представників інших національностей – 287 осіб.

У Єнакієвому, де загальна кількість мешканців 88566 осіб, зареєстровано росіян – 46533 особи (52,5%), українців – 34991 особа (39,5%), євреїв – 3293 особи (3,71%); німців – 991 особа (1,11%), білорусів – 1049 осіб (1,18%), греків – 156 осіб (0,17%), татар – 315 осіб (0,35%), представників інших національностей – 1238 осіб (0,39%).

На території Сніжного в 1939 році мешкало 16156 осіб: росіян – 6623 особи (41%), українців – 8667 осіб (53,64%), євреїв – 114 осіб (0,7%), німців – 40 осіб (0,24%), білорусів – 133 особи (0,82%), греків – 36 осіб (0,22%), татар – 367 осіб (2,27%), інших – 176 осіб (1%).

У Чистяковому (Торезі) кількість мешканців дорівнює 11394 особам, серед яких: росіян – 2677 осіб (23,77%), українців – 8227 осіб (72,2%), євреїв – 164 особи (1,44%), німців – 17 осіб (0,14%), білорусів – 92 особи (0,8%), греків – 11 осіб (0,09%), татар – 91 особа (0,79%), інших – 115 осіб (1%).

Загальна кількість мешканців досліджуваних міст – 137292 особи: українців – 68465 осіб (49,87%), росіян – 62846 осіб (45,78%), євреїв – 3760 осіб (2,7%), німців – 1173 особи (0,85%), білорусів – 1423 особи (1,04%), греків – 832 особи (2,2%), татар – 844 особи (0,61%), представників інших національностей – 1949 осіб (1,42%) [ДАДО. – Р – 4249. – Оп.1 доп. – Спр.20. – Арк. 7, 9, 10, 54, 65, 90].

Як свідчить проведений аналіз даних переписів і власного опитування, мовну ситуацію на території досліджуваних міст протягом тривалого часу характеризує українсько-російська двомовність, якій притаманні такі диференційні ознаки:

1) домінувальними на території досліджуваних міст є українська і російська мови, відсоток носіїв, що називають рідними інші мови і активно вживають їх незначний: в 1923 р. – 10,5% мовців, в 1926 р. – 7,5% мовців. Л. Масенко наголошує, що сьогодні в Україні кількість активних користувачів іншими мовами не перевищує двох відсотків від загального числа населення [Масенко 2008:130];

2) демографічна потужність української та російської мов на досліджуваній території неоднакова: російською мовою говорить більша кількість населення ;

3) щодо комунікативної потужності мов на території міст Донецчини, то тільки українська та російська мови присутні в усіх сферах життя, а мови інших етнічних груп частіше за все знаходять застосування лише в деяких ситуаціях родинного чи дружнього спілкування [Кононов 2005: 19]. Як зазначає Г. Мацюк, комунікативна потужність мов є не просто різною, а на боці російської. Причини такого стану: 1) політичний чинник. Тобто мовна політика радянського Союзу щодо української мови на етапах а) «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» після 1933 р., б) русифікація, котру зупинили тільки в 1991 р.; 2) економічний чинник (спільна економіка усіх республік в Радянському Союзі, перерозподіл багатств України після 1991р., як правило, російськомовна економічна еліта, міцні позиції російського капіталу в Україні); 3) інформаційний чинник: ЗМІ, в основному, належали російськомовним власникам, частка україномовної продукції ще невелика [Мацюк 2006: 7];

4) ситуація двомовності, яку ми спостерігаємо на території міст Амвросіївки, Докучаєвська, Єнакієвого, Сніжного, Тореза, Шахтарська не означає рівноправності української та російської мов на офіційному рівні. Українська мова – державна, проте, як зазначає Л. Біланюк, закони можуть визначити офіційний статус мов, але престиж мови здійснюється і встановлюється самим вжитком і оціненням мови (цит. за: [Залізник, Масенко 2001: 16]). Російська мова дотепер виконує функції мови міжнародного спілкування.

Отже, здійснений аналіз мовної ситуації на території міст Донецчини крізь призму кількісних і якісних характеристик засвідчує, що, українська мова ще не дістала належного застосування в усіх сферах життя, рівень її престижу неадекватний її використанню, хоча останні дослідження засвідчують прогнозоване розширення молодшими поколіннями сфер вжитку української мови. Аспект такого розширення вимагає додаткового аналізу не тільки в соціолінгвістичному, а й психолінгвістичному плані.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Залізник, Масенко 2001: Залізник Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – 94 с.
2. Кондрашкина 1986: Кондрашкина Е.А. Индонезия: языковая ситуация и языковая политика. – М.: Наука, 1986. – 153 с.
3. Кононов 2005: Кононов І.Ф. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз). Автореф. дис.... докт. соціологічних наук. – К., 2005. – 31 с.
4. Кудрейко 2008: Кудрейко І. Соціолінгвістичні типи внутрішньомістечкового мовлення: кількісний, якісний аспекти // Лінгвістичні студії. Зб. наук. пр. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 2008. – В.16. – С. 303 – 309.
5. Масенко 2008: Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аспект // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 96 – 131.
6. Мацюк 2006: Мацюк Г.П. Нова роль соціолінгвістики в ієрархії дисциплін мовознавчого циклу // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2006. – В. 38. – С.3 – 12.
7. Никольский 1976: Никольский Л.Б. Синхронная социолингвистика. – М.: Наука, 1976. – 168 с.
8. Швейцер, Никольский 1978: Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социолингвистику. – М.: Наука, 1978. – 216 с.

## СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Всесоюзний перепис людності 1926 року. Т. XIII. Українська соціалістична радянська республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. – Москва: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. – 465 с.
2. Державний архів Донецької області. – Р – 4249. – Оп.1 доп. – Спр. 20. Сводные таблицы 1939 г. – Арк. 7, 9, 10, 54, 65, 90.
3. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь, февраль 1923 г.). Т. 4. Итоги демографической переписи Донбасса. – Харьков: Типо-лито-фото-цинкография Военн-Редакц. Сов. УВО им.Фрунзе, 1923. – С. 224, 236, 238, 268, 270, 292, 294, 400.

ББК Ш12\*411.4\*316.1  
УДК 81'373.2

**Євген ТКАЧЕНКО,**  
*старший викладач Слов'янського державного  
педагогічного університету*

## **ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОПОНІМІЧНИХ ПОЕТОНІМІВ У ПОЕМИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА «ГАЙДАМАКИ»**

*У статті розглядаються деякі питання функціонування топонімічних поетонімів на матеріалі поеми видатного українського поета Т. Г. Шевченка.*

**Ключові слова:** *топонімічний поетонім, баталіонім, хрононім, ойконім, власна назва.*

Сучасний стан ономастики характеризується поживаленням вивчення власних назв художніх жанрів. Дослідники все більше уваги приділяють осмисленню відбору і вживанню власних назв на матеріалі художнього твору, зв'язку онімів у контексті та їх стилістичним функціям.

Для аналізу пропонується поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», оскільки творча спадщина митця в основному залишається недостатньо вивченою з погляду використання власних назв як художнього засобу.

Метою статті є дослідження літературно-художніх топонімів поеми «Гайдамаки».

Завдання статті полягає у визначенні семантичних особливостей власних назв та розгляд їх стилістичних особливостей.

Топонімічне поле поеми тісно пов'язане із її семантикою і служить засобом виділення географічних одиниць, позначених високими змістово-художніми можливостями. Насиченість поеми топоетонімами, які наскрізно пронизують твір, є унікальною, і їх кількість органічно вписується в палітру поеми. При цьому сукупність власних назв робить художній твір

яскравим та неповторним, оскільки топоніми використовуються не тільки для індивідуалізації географічних об'єктів.

Якщо якась власна назва і функціонує у своєму топонімному значенні, то словесне оточення та зміст твору впливають на семантику поетоніма і змінюють її. У свою чергу десемантизовані літературні топоніми теж впливають на розвиток сюжету твору, роблячи його більш рухливим. Так, серед усіх вживань поетонімів *Україна* є і власне топонімний (“Сини мої! Орли мої! Летіть в *Україну*, –...” [Шевченко 1953, с. 29], і метонімічний (“Гомоніла *Україна*, Довго гомоніла” [Шевченко 1953, с. 58]; “А *Україна* навіки заснула” [Шевченко 1953, с. 91], і забарвлені контекстом оточення: а) від позитивного зіставлення як згадки про перемогу (“Та як люльки закуривши В Польщі на пожарі, В *Україну* верталися, Як бенкетували” [Шевченко 1953, с. 31]; б) від негативного порівняння (“Тяжко глянуть, а згадаєш – Так було і в *Трої*, Так і буде. Гайдамаки Гуляють, карають;...” [Шевченко 1953, с. 82]; в) від змістової інформації (“...Як виріжуть гайдамаки Ляхів в *Україні*, Як він буде панувати, Коли не загине” [Шевченко 1953, с. 45]; г) від вживання лексики у переносному значенні (“Посіяли гайдамаки В *Україні* жито, Та не вони його жали. Що мусиш робити?” [Шевченко 1953, с. 91] і деякі інші.

Важливе місце в топопоетичному контексті твору займає літературно-художній топонім *Чигирин*. Ця назва формує окремий простір поеми, вбираючи в себе різну семантику. Так, контекст “Завтра буду далеко, Далеко, Оксано...Завтра вночі у *Чигирині* Свячений дістану” [Шевченко 1953, с. 45] зумовлює виникнення позитивних конотем у семантиці поетоніма і передчуття чогось нового, що прийде на зміну вже існуючому. В емоційному забарвленні ойкопоетоніма мають місце елементи туги і суму за пограбованим і зруйнованим містом (“Гетьмани, гетьмани, Якби-то ви встали, встали, подивились на той *Чигирин*, Що ви будували, де ви панували!” [Шевченко 1953, с. 48]; “Ну хоч глянем на *Чигирин* Колись-то козачий” [Шевченко 1953, с. 49]; “І смеркалося, а в *Чигирині*, Як у домовині, Сумно, сумно” [Шевченко 1953, с. 49].

Наступні контексти знову піднімають *Чигирин* до рангу гетьманського, а в семантиці топопоетоніма з'являються позитивні конотеди (“Неначе в ірій, налетіло з Смілянщини, з *Чигирини* Просте козацтво, старшина, – На певне діло налетіло. Козацьке панство похожає в киреях чорних, як один, Тихенько, ходя, розмовляє і поглядає на *Чигрин*” [Шевченко 1953, с. 50]. Таке використання власних назв можна назвати “онімізацією тексту” [Карпенко 2000, с. 75–76], де “думки й почуття виражаються топонімами” [Там же], які будучи “маленькими часточками України, символізують всю Україну” [Там же] (це може бути також і *Лисянка* [Шевченко 1953, с. 63, 69, 70, 73], й *Умань* [Шевченко 1953, с. 80, 82, 84, 85, 87] та ін. – *С. Т.*).

Інколи поетоніми виступають у функції звертання, що є “граматично незалежним й інтонаційно відокремленим компонентом висловлювання” [Калінкін 1999, с. 188]. Цей засіб із характерною для нього ознакою універсальності у художньому мовленні найчастіше проявляє себе у двох виявах – апелятивному та оцінно-характеризуючому. Найбільш поширеним у поемі засобом відхилення від нормативного вживання топонімних лексем є риторичне звертання до географічних об’єктів (“– *А Черкаси!* Боже милий! Не вкороти віку!” [Шевченко 1953, с. 61]). Конструкція-звертання постає водночас визначенням не тільки драматизму долі героя, його важкого психологічного стану, а й трагічного існування всієї держави. Емоційно-експресивна виразність досягається особливо завдяки додаванню вигука “**ой**”: “– *Ой Дніпре* мій, *Дніпре*, широкий та дужий!” [Шевченко 1953, с. 61]. У цьому разі характерним є те, що почуття, виражені ліричним героєм, пов’язані не з топонімом, а з його носієм – географічним об’єктом (річкою). Тут наявне виразне навантаження спирається на топонімне значення гідроніма, який завдяки вживанню специфічно літературного вокативного вигука перетворюється в літературно-художньому контексті на гідротопонім.

Деякі найменування природних географічних об’єктів у поемі зазнають процесу трансонімізації. Так, ряд власних назв, які тут зустрічаються, первинно є топонімами, а після батальних подій переходять до розряду хрононімів, а ще – баталіонімів

(термін, запропонований Калінкіним. – Є. Т.). Наприклад, річка *Жовті Води* і місто *Корсунь* – місцевості, пов’язані з початком визвольної війни 1648–1654 рр. На *Жовтих Водах* і під *Корсунем* у травні 1648 р. Богдан Хмельницький вщент розгромив польське військо, очолюване коронним гетьманом Потоцьким, знищив півсотні ляхів над Россю у Корсуні: “Нема Богдана червонить і *Жовті Води*, й *Рось* зелену. Сумує *Корсунь* староденний: Нема журбу з ким поділить” [Шевченко 1953, с. 57]. Гідроніми *Рось*, *Альта*, *Гнилий Тікич*, *Інгул* – річки, на берегах яких відбувалися бої повсталих селян з польською шляхтою: “Отак курить. *Гнилий Тікич* Кров’ю червоніє шляхетською, жидівською...” [Шевченко 1953, с. 70]; Тарас Трясило знищив ляхів над річкою *Альтю*: “...Страшно тобі буде, хоч би й бачив *Рось*, і *Альту*, і *Сену*, і там розлилось” [Шевченко 1953, с. 60]; “І *Альта* плаче: – тяжко жити! Я сохну, сохну...Де Тарас?” [Шевченко 1953, с. 57]; полковник Іван Богун потопив поляків у *Інгулі*: “Де той Богун, де та зима? *Інгул* шозиму замерзає – Богун не встане загатить”... [Шевченко 1953, с. 57]. У цих рядках топопоетоніми хрононімізуються, але у свідомості ліричного героя вони постають як поетоніми-символи, що передають не лише перемогу українського селянства або козацтва та поразку польської шляхти, а й подають лаконічну характеристику психологічного стану героя.

Разом з хрононімом завжди асоціативно з’являється ім’я полководця або ватажка повсталих, який брав участь у битві (*Жовті Води*, *Корсунь* або *Рось* – з одного боку, і Богдан Хмельницький – з іншого; *Альта* – з одного, і Тарас Трясило – з іншого, *Інгул* – з одного, та Іван Богун – з іншого).

Використання топопоетонімів позначено соціально-історичними особливостями, актуалізація часових характеристик дозволяє говорити про приналежність їх до однакових хронологічних вимірів, і в загальному плані вони сприймаються як символ боротьби українського народу за свою незалежність (“Горить *Корсунь*, горить *Канів*, *Чигирин*, *Черкаси*; *Чорним шляхом* запалало, і кров полилася Аж у *Волинь*. По

*Поліссі Гонта бенкетує, А Залізняк в Смілянщині Домаху гартує...*” [Шевченко 1953, с. 62].

Мова поезії характеризується тим, що “усі її елементи співвідносні і зіставлені між собою” [Кузнецова 2000, с. 240]. У рядках “Разбрелись конфедерати По *Польщі, Волині, По Литві, по Молдаванах І по Україні*” [Шевченко 1953, с. 35] смисловий та емоційний зміст передається не лише лексичними засобами, а й просодичними. Це ритміка, яка у поєднанні з літературно-художнім топонімом створює відчуття чогось драматичного, навіть трагічного. Глобальність трагізму створює умови для використання лексем із вузькою інтерлінгвальною конотативною семантикою, які мають відносно підвищену частоту вживання (наприклад, ойконім *Вільшана*). Така лексема у творі має своєрідне смислове наповнення і здатна утворювати контекстуальний синонімічний ряд (див.: *Вільшана* і знайомство читача з Яремою-попихачем [Шевченко 1953, с. 36], *Вільшана* і картина, коли конфедерати хотіли пограбувати корчмаря Лейбу та вимагали від нього гроші [Шевченко 1953, с. 41], *Вільшана* і катування титаря та його смерть [Шевченко 1953, с. 48], *Вільшана* й спомин Яреми про кохану дівчину Оксану [Шевченко 1953, с. 65], і нарешті *Вільшана* та путь Яреми з гайдакаками в Лисянку “на бенкет” [Шевченко 1953, с. 67].

Лексико-семантичні процеси призводять до конотонімізації топонімів – основне значення назви наповнюється додатковим, що пов’язано з метафоричними або метонімічними явищами. Коли в художньому творі вживається власна назва з конотативною семантикою, то він має актуалізовані конотеми, які є або ж узуальними, або ж індивідуально-авторськими. Топопоетоніми *Січ, Кубань, Дунай* завдяки позамовним чинникам асоціюються з подіями, пов’язаними із руйнуванням Запорізької Січі Катериною II, міграцією козаків на Кубань та за Дунай. Тому у контексті “...А тимчасом стародавню *Січ* розруйнували: Хто на *Кубань*, хто за *Дунай*...” [Шевченко 1953, с. 91] мова йде не про *Дунай* як річку в центрі європейського континенту, а *Кубань* як історико-етнографічний регіон на сході чорноморського узбережжя, а про те, що за допомогою цих поетонімів виражається трагізм подій,



пов'язаних із знищенням Козацької держави та зникненням козацтва як класу. Сполучення “Тільки і осталися – Що пороги серед степу...” [Шевченко 1953, с. 91] передає значення спустошеності, втрати чогось надзвичайно важливого для самої України. Конотативні семи розвиваються за рахунок географічної (‘*Дунай* – ‘річка < > найдовша в Європі < > бере початок в Альпах < > впадає в Чорне море’) та реального історичного факту (знищення Катериною II Запорізької Січі у другій половині XVIII ст.).

Отже, топопоетоніми у поетичному творі виконують різноманітні функції, вживаючись як у прямому, так і в переносному значенні. Виконуючи свою основну функцію – співвіднесення топопоетонімів з географічними об’єктами – цей розряд ономастичної лексики набуває додаткових смислових значень завдяки актуалізації різного роду конотем. Але найвиразніше функції поетонімів виявляються у метонімічних конструкціях, звертаннях та порівняннях.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Калінкін, 1999: Калінкін В. Функціонально-граматичні аспекти поетики онімів // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 5. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – С. 187–191.
2. Карпенко, 2000: Карпенко Ю. О. Мова топонімів – мова землі: онімізація тексту як художній засіб у романі Ліни Костенко «Берестечко» // Історико-літературний журнал. – Одеса: Акропринт, 2000. – № 5. – С. 75–80.
3. Кузнецова, 2000: Кузнецова О. І. Із спостережень над функціонуванням топопоетонімів у сучасній українській поезії // Филологические исследования: Сб. науч. работ. Випуск 2. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – С. 239–247.
4. Шевченко, 1953: Шевченко Т. Г. Поєми. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1953. – 203 с.

## СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СИНТАКСИСУ

ББК Ш12=411.4\*212.5

УДК 811.161.2'36

**Галина ВАСИЛЬЄВА,**

*здобувач кафедри української мови Горлівського  
державного педагогічного інституту іноземних мов*

### ПРЕВЕНТИВ ЯК МОВЛЕННЄВИЙ АКТ

*Стаття присвячена проблемі функціонування превентива в українській мові. Розглядається співвідношення семантичної моделі превентива із такою одиницею, як мовленнєвий акт. Дослідження здійснене в аспектах функціональної граматики, семантичної прагматики й теорії мовленнєвих актів.*

**Ключові слова:** *мовленнєвий акт, превентив, застереження, ілокутивна сила.*

Застереження в контексті теорії мовленнєвих актів у певних аспектах розглядали Дж. Остін, Дж. Сьорль, П. Стросон, А. Вежбицька та ін. науковці. Увівши в науковий обіг термін *превентив*, В.С. Храковський та А.П. Володін вживали його як синонім до поняття *превентивна конструкція* [Храковский 1986, с. 150-154], *превентивне речення* [Типология, с. 38-41]. Останнім часом все частіше предметом наукового розгляду стає *превентивне висловлення* [Бирюлин 1992; Кленина 2003]. Саме розуміння висловлення як мовленнєвого акту сприяло спрямуванню досліджень превентивних конструкцій у площину теорії мовленнєвих актів [Бирюлин 1992, Саранцацрал 1993 та ін.]. Із вітчизняних дослідників превентив як мовленнєвий акт побіжно розглядає Г.Г. Дрінко [Дрінко 2005]. Авторка подає досить стисло комунікативно-прагматичну характеристику мовленнєвого акту застереження і розглядає засоби вираження цього значення. При цьому ядерні засоби вираження застереження в українській мові окреслюються досить неточно: „Мовець застерігає співрозмовника від здійснення якого-небудь

вчинку імперативним реченням, у якому присудок виражений наказовою формою дієслова зі стверджувальною або заперечною модальністю” [Дрінко 2005, с. 143]. При такому розумінні до кола застережувальних потрапляє значна кількість конструкцій, які можна вважати такими тільки враховуючи контекстуальні показники (зокрема, наведений Г.Г. Дрінко приклад: „Не розпускайся!” – сказав він застережливо [Там само]). Отже, на українському мовному матеріалі проблема застереження (превентива) як мовленнєвого акту потребує подальшого розгляду.

Аналіз найгрунтовніших досліджень із проблем превентива дозволяє зробити висновок про те, що на сьогодні залишається нез’ясованою проблема співвідношення семантичної моделі превентива із такою одиницею, як мовленнєвий акт. Із розв’язанням цього питання, на нашу думку, безпосередньо пов’язане визначення структурних моделей превентива і загалом специфіки вияву цього явища в конкретній мові. Таким чином, у нашому дослідженні здійснюється спроба відповісти на два проблемних питання: 1. У чому полягає сутність превентива як мовленнєвого акту? 2. Чи завжди межі застереження збігаються із межами одного мовленнєвого акту?

Складність з’ясування цих питань насамперед пов’язана із нечіткістю уявлень про те, яку саме одиницю варто вважати мовленнєвим актом. Услід за Дж. Остіном, Дж. Сьорль визначив мовленнєвий (ілокутивний) акт як „творення конкретного речення в певних умовах”, тобто в умовах реальної мовленнєвої комунікації [Серль 1986 (б), с. 152]. У зв’язку з цим мовленнєвий акт виступає „мінімальною одиницею мовного спілкування” [Там само]. Сучасні дослідження свідчать про наявність суттєво відмінних підходів щодо поняття мовленнєвий акт (див. про це [Бацевич 2005, с. 21-23]). Слушною видається думка Д. Франк про те, яку одиницю варто вважати мовленнєвим актом: „Якщо такою одиницею вважати самостійні речення, то одночасно доведеться стверджувати, що мовленнєві акти, які виділяються під час такої сегментації, є найбільш релевантними елементами на рівні аналізу (взаємодії), що часто суперечить інтуїції. Справа в тому, що інтуїтивно більш релевантні мовленнєві акти часто здійснюються за

допомогою кількох речень або за допомогою окремих частин речення” [Франк 1986, с. 363]. Зауважимо, що в сучасній лінгвістиці поняття *мовленнєвого акту* часто співвідносять із поняттям *висловлення*. Так, Ю.С. Степанов зазначає, що термін *висловлення* вживається у 2-х значеннях: по-перше, „як результат мовленнєвого акту, текст висловлення”; по-друге, „акт висловлення, висловлення як мовленнєва дія” [Степанов 2007, с. 31]. Саме у другому значенні, як підкреслює вчений, термін *висловлення* є еквівалентним поняттю мовленнєвий акт. А.П. Загнітко також зазначає, що поняття мовленнєвого акту, запропоноване Дж. Остіном, „збігається із сучасним тлумаченням висловлення” [Загнітко 2007(а), с. 55]. Але такий підхід ніяк не прояснює питання про те, яку саме одиницю мовленнєвого потоку варто вважати мовленнєвим актом, адже, як зазначено в [Загнітко 2007(б), с. 42], висловленням можуть бути різні одиниці: слово, просте речення, група речень зі стрижневим реченням в її основі. Крім того, за концепцією М.М. Бахтіна, висловлення ототожнюється з мовленнєвим жанром [Бахтин 1979]. Отже, маємо уточнити, що у своєму дослідженні ми вважаємо одиницею, що відповідає мовленнєвому акту, граматично незалежне речення. При виділенні типів мовленнєвих актів використовуємо класифікацію Дж. Сьорля [1986(а)].

З’ясуємо наявні в науковій літературі погляди щодо сутності мовленнєвого акту застереження. Класифікація мовленнєвих актів Дж. Остіна ґрунтувалася на наявності / відсутності того або іншого перформативного дієслова (здатного в першій особі однини дійсного способу прогнозувати утворення перформативного висловлення) [Остин 1986]. Так, дієслово **застерігати** він відніс до розряду екзерситивів (від англ. exercise – „здійснювати, використовувати, виявляти”). Екзерситиви, за Дж. Остіном, є здійсненням влади, прав або впливу. Наприклад, призначення на посаду, голосування, наказ, примус, порада, попередження тощо [Там само, с. 119]. Таким чином, закономірним у цьому ряду виступає і застереження, що формує відповідний ілокутивний акт.

У своїй статті „Класифікація ілокутивних актів” Дж. Сьорль [1986(а)] виділяє 5 основних типів ілокутивних

актів: репрезентативи, директиви, комісиви, експресиви, декларації. Застереження як окремий ілокутивний акт у цій роботі вчений не виокремлює. Але із характеристики директивів випливає, що воно належить саме до цього розряду мовленнєвих актів. „Ілокутивна спрямованість... [директивів], – означає вчений, – полягає в тому, що вони є спробами (різною мірою, а тому точніше було б сказати, що вони суть конкретні значення параметра, який визначається дією „намагатися”) з боку мовця досягти того, щоб слухач дещо здійснив” [Серль 1986(а), с. 182]. Дж. Сьорль подає таку характеристику директивів за основними критеріями: „Напрямок пристосування – „реальність – слова”; умова щирості – бажання (або побажання, або потреба). Пропозиційний зміст завжди полягає в тому, що слухач здійснив якусь майбутню дію А” [Там само]. Серед дієслів, що позначають акти цього класу, дослідник називає „наказувати”, „просити”, „радити”. Ілокутивно однорідним до них, на наш погляд, виступає дієслово „застерігати”. Таким чином, ще Дж. Сьорль виділив основні, найбільш загальні, ознаки превентива як мовленнєвого акту.

В іншому джерелі Дж. Сьорль більш конкретно розкриває семантику мовленнєвого акту застереження. Останнє „розглядається як доведення до відома С, що подія Е не відповідає інтересам С” (цит. за [Вежбицька 1985, с. 266]).

Погоджуючись із таким розумінням мовленнєвого акту застереження, А. Вежбицька намагається експлікувати семантичну структуру перформативного дієслова *застерігати* в такий спосіб:

*Я застерігаю тебе, що, якщо ти ворухнешся, я вистрелю =*  
Передбачаючи, що ти не хочеш, щоб я стріляв у тебе  
(або: що якщо я вистрелю в тебе, це буде для тебе погано),  
бажаючи зробити так, щоб ти знав це зарані  
(і не робив того, чого ти потім не схотів би зробити),  
я кажу: якщо ти ворухнешся, я вистрелю [Там само, с. 267-  
268].

А. Вежбицька погоджується також із Дж. Сьорлем у тому, що „застереження <...> не обов’язково є спробою змусити тебе уникнути чогось” [Там само, с. 268]. „У деяких випадках, – зазначає дослідниця, – ми застерігаємо людей з приводу того,

що вважаємо неминучим, бажаючи, таким чином, якнайбільше повідомити їм про якусь майбутню подію і дати їм можливість підготуватися до неї” [Там само]. Дослідниця не подає чіткого тлумачення значеннєвого змісту слова „застерігати”. Це питання залишається відкритим.

А. Вежбицька стверджує, що ілокутивну функцію завжди можна експлікувати, тобто розкласти на елементарні семантичні компоненти (незалежно від того, є в мові відповідне перформативне дієслово чи його немає). А з таких елементарних компонентів можна „зібрати” смисл будь-якого ілокутивного показника. У семантичному розкладанні ілокутивної функції дослідниця розрізняє два типи компонентів – диктум та ілокутивну мету [Падучева 1996, с. 227-231]. У зв’язку із цим актуальною постає проблема більш точного розрізнення речення й висловлення. Розглядаючи висловлення як мовленнєвий акт, зауважимо, що воно має ілокутивну функцію. Речення ж неділене лише ілокутивним потенціалом, пов’язаним із більш або менш широким спектром конкретних функцій. Ілокутивний потенціал задається дієслівним способом. Останній може фіксувати один із семантичних компонентів ілокутивної функції, залишаючи інші невизначеними [Там само, с. 230]. Спираючись на міркування А. Вежбицької, О.В. Падучева розглядає приклад речення з дієсловом в індикативі, яке може використовуватись у висловленні з ілокутивною функцією застереження. Так, речення *Іван зарядив рушницю* має невизначений ілокутивний потенціал, який може бути представлений тільки одним диктальним компонентом: „Я говорю: Іван зарядив рушницю”. Якщо у висловленні це речення використовується з ілокутивною функцією застереження, то в семантичній експлікації цього висловлення (уже не речення) наявні такі компоненти, як „Я хочу, щоб ти це знав”, „Я хочу, щоб ти зробив так, щоб дещо погане, що тобі загрожує, не сталося” тощо [Там само, с. 230-231].

З позицій функціональної лінгвістики найбільш повне визначення превентива, на нашу думку, подає Ю.С. Кленіна: „Превентив – це особливий комунікативно-прагматичний тип волевиявних висловлювань, що реалізує семантику застереження сукупністю лексичних, морфологічних,

синтаксичних та ритміко-інтонаційних засобів” [Кленіна 2003, с. 38]. У концепції Ю.С. Кленіної превентивні висловлення розглядаються як особливий тип конструкцій, які в мовленні реалізуються у мовленнєвому акті застереження. Найбільш докладно зміст поняття *застереження* розглядається в [Храковский 1986, с. 153]: „Застереження – це волевияв мовця щодо того, щоб була проявлена обачність й або не була здійснена неагентивна дія, не підконтрольна волі виконавця, або, навпаки, була здійснена агентивна дія, підконтрольна волі виконавця. Виконання/невиконання цієї дії, з погляду мовця, може завдати шкоди або слухачу, або мовцеві, або якійсь особі (чи живій істоті), що не бере участі в мовленнєвому акті”.

Ю.С. Кленіна з’ясувала семантичну специфіку превентива, проаналізувавши характер волевияву мовця й особливості комунікативної ситуації, у якій вимовляється те чи інше превентивне висловлення. Дослідниця вважає, що семантична структура превентива складається з обов’язкових і факультативних компонентів. Обов’язкові компоненти: семантими суб’єкта мовлення, адресата мовлення, можливого наслідку дії, предикат дії, предикат застереження (превентивний компонент). Вони утворюють трирівневу ядерну семантичну модель:

I – рівень мовця;

II – рівень застереження;

III – рівень адресата, дії та наслідку.

До факультативних компонентів належать: агенс (істота-діяч), елементів (неістота, що спричиняє дію), неістота – об’єкт дії адресата, пацієнтів (істота-об’єкт дії адресата), бенефіціатив (істота-аргумент, що виступає у функції того, хто може потрапити в неприємну ситуацію, зазнати збитків). Наявність факультативних елементів зумовлюється ситуацією. Вони є поширювачами основної семантичної моделі [Кленіна 2003, с. 56-57].

Характеристика факультативних компонентів семантичної моделі стала підґрунтям у з’ясуванні різновидів семантичних моделей превентива. У визначенні Ю.С. Кленіною структурних моделей деяких семантичних типів, на наш погляд, спостерігається певна некоректність. Розглянемо кілька

прикладів, запропонованих дослідницею. Дві зі структурних моделей превентива з відтінком попередження визначається авторкою так:

*"Берегись/тєсь/будь/тє осторожен/жны/осторожно" + дієслово у формі індикатива, тепер. час, 3-тя ос.*

Приклад: Катя (глянув в кулиси, торопливо). Берегитесь... Немец идёт (И.С. Тургенев).

*"Берегись/тєсь/будь/тє осторожен/жны/осторожно" + іменник у формі назив. відм. із визначенням.*

Приклад: – Эй! Иван Демьяныч! эй! друг мой, берегитесь! У вашей падчерицы органический недостаток в сердце (И.С. Тургенев).

Отже, бачимо, що авторка сформувала кожен з цих моделей на основі механічного об'єднання елементів структурної схеми двох речень.

Ще один приклад. Одна зі структурних моделей застереження, що виступає як порада, оформлюється в роботі у такий спосіб:

*"Смотри/те» + «будь/те осторожен/жна/жны".*

Наведені приклади:

(1) – Только всё-таки будь осторожен, а то ведь у них язычок тоже хорошо действует (Н.Г. Гарин-Михайловский);

(2) Наталья Петровна. Я не знала, что ты с ним в такой дружбе. Смотри, однако, Вера, будь осторожна. Он, конечно, прекрасный молодой человек... но ты знаешь в твои лета... Оно не годится. Могут подумать (И.С. Тургенев).

Як бачимо, у прикладі (1) авторка ігнорує 2-гу частину складного речення. Приклад (2) дуже показовий щодо того, що семантична модель застереження може реалізуватися не одним, а кількома реченнями. На наш погляд, у цьому прикладі вона охоплює такі конструкції: Смотри, однако, Вера, будь осторожна. Он, конечно, прекрасный молодой человек... но ты знаешь в твои лета... Оно не годится. Могут подумать. Оскільки одним із обов'язкових компонентів семантичної моделі превентива виступає семантика наслідку дії, то ми не можемо вважати, що застереження в цьому випадку передається тільки конструкцією Смотри, однако, Вера, будь осторожна, адже мотивація необхідності бути обережною і в тому числі



називання небажаних наслідків містяться у висловленнях, що йдуть за нею (останнє речення прямо вказує на можливі наслідки: *Могут подумать*).

Очевидно, складність у з'ясуванні структурних моделей превентива, що виявилася у некоректності певних формулювань, пов'язана насамперед із особливостями визначення Ю.С. Кленіною предмета свого дослідження. Зупинимось на цьому дещо докладніше. Авторка розглядає превентивні *конструкції*, використовуючи в різних фрагментах роботи й термін *висловлення*. Останній вживається у значенні *мовленнєвий акт застереження*. Це цілком узгоджується із обраною Ю.С. Кленіною концепцією дослідження. Але, як ми бачимо з тексту дисертаційної роботи, межі цього підходу стають завузькими, коли в поле зору дослідниці потрапляють приклади, у яких семантична модель превентива реалізується не одним реченням (а точніше висловленням, мовленнєвим актом), а кількома. Проаналізуємо з цього погляду наведені вище приклади (будемо позначати межу між мовленнєвими актами за допомогою //, а у квадратних дужках називати тип мовленнєвого (ілокутивного) акту): Катя (глянув в кулиси, торопливо). *Берегитесь...* // [директив] *Немец идёт* // [репрезентатив] (И.С. Тургенев); – *Эй! Иван Демьяныч! эй! друг мой, берегитесь!* // [директив] *У вашей падчерицы органический недостаток в сердце* // [репрезентатив] (И.С. Тургенев); Наталья Петровна. ... *Смотри, однако, Вера, будь осторожна.* // [директив] *Он, конечно, прекрасный молодой человек...* [репрезентатив] *но ты знаешь в твои лета... Оно не годится* // [репрезентатив]. *Могут подумать* // [репрезентатив] (И.С. Тургенев); – *Только всё-таки будь осторожен,* // [директив] *а то ведь у них язычок тоже хорошо действует* // [репрезентатив] (Н.Г. Гарин-Михайловский).

Отже, Ю.С. Кленіна намагалася проаналізувати ширший за обсягом фактичний матеріал, ніж це передбачалося предметом її дослідження. Дійсно, побудована авторкою семантична модель превентива далеко не завжди реалізується в одному реченні (маємо на увазі синтаксично незалежне речення), тобто в одному мовленнєвому акті. Наведемо приклади із дослідженого нами фактичного матеріалу.

(1) – *Не смішіть людей, товаришу майор. Проня Доброхотов – іноземний шпигун? Я швидше повірю, що маршал Тухачевський...*

– *Обережно!* – повторив Кольцов. – *Ви ж знаєте мене менш як півгодини, а вже провокуєте до небажаних висновків стосовно своєї особи.<...>* (А. Кокотюха. Шукачі скарбів);

(2) [Полковник Катін:] – *<...> А от капітана Савоськіна – остерігайтесь. <...> Він пережив тяжку сімейну трагедію і став надто невірноважений* (В. Пеунов. Помста знехтуваних богів);

(3) *Вона поправила хлопчикові чепчика, і Аркадій сполошився:*

– *Обережно! Прокинеться* (В. Собко. Один день);

(4) [Дід Панько:] – *Боже вас борони там купатися! Втягує, вглиб утягує! Закрутить тебе, завертить, бульк! – і нема чоловіка!* (Остап Вишня. Сом);

(5) [Дід:] – *Ти той... гляди не поламай. Воно ще сире* (Г. Гордасевич. Живе собі хлопчик);

(6) – *Глядіть, не загубіть [пістолет], Григоровичу, – бурмотів той, витягаючи з кобури пістолет Макарова. – Снігу в пояс, не знайдемо* (О. Волков. Лікарня на відлюдді);

(7) [Лісник:] – *Гей, обережно там, бо дід моєї собаки вовком був!* (М. Стельмах. Правда і кривда).

(8) [Тетеря:] – *<...> Джмелі вооружоні і не боягузи, так що будьте обережні* (Григорій Тютюнник. Вир);

(9) [Дробаха:] – *Будьте обережні, Сергію Антоновичу, Макогон тепер і свою тінь підозрює. <...>* (Р. Самбук. Скіфська чаша).

Маємо приклади з різними способами мовного вираження застереження. На нашу думку, у кожному випадку мовної реалізації застереження варто виділяти ядерний мовний засіб-носій превентивної семантики й периферійні. Ядерним мовним засобом у цих прикладах виступають: а) слово категорії стану *обережно* (1, 3, 7); б) дієслівна лексема *остерігайтесь* (2); в) конструкція „*будьте* + прикметникова лексема *обережні*” (8, 9); г) конструкція „*гляди/іть* + не + імператив доконаного виду” (5, 6); ґ) фразеологізована конструкція релігійного змісту з імперативом „*Боже вас борони*” + інфінітив *купатися* (4). Ці

ядерні мовні засоби, як правило, входять до складу одного простого речення, точніше – формують його предикативний центр самостійно (1, 2, 3, 4, 6) або виконують функцію присудка (5). Будемо називати такі речення власне-застереженням. Рідше ядерні мовні засоби формують предикативну одиницю, що входить до складу іншої – поліпредикативної конструкції (7, 8, 9), причому нею може бути як складне сполучникове (7, 8), так і безсполучникове речення (9). Але спостерігається одна закономірність: і в сполучниковому, і у безсполучниковому реченнях реалізується причиново-наслідковий зв'язок. Безсполучникове речення легко трансформується у сполучникове з підрядним причини: (9) [*Дробаха:*] – *Будьте обережні, Сергію Антоновичу, бо Макогон тепер і свою тінь підозрює*. Та частина складного речення, що вказує на причину необхідності здійснення дії, названої в іншій частині, і є периферійною у плані вираження застережувальної семантики. Причому цей поділ складного речення на ядерну й периферійну частини може збігатися з виділенням основної та підрядної частин за формально-структурними ознаками, як, зокрема, у (7): частина *обережно* там є основною і з погляду формальної структури речення, і у плані засобів вираження застережувальної семантики, а частина *бо дід моєї собаки вовком був* в обох аспектах є другорядною. Але такого збігу може й не бути, як, наприклад, у (8): частина *Джмелі вооружоні і не боягузи* у структурно-граматичному аспекті є головною, а щодо засобів вираження превентивної семантики – периферійною; частина *ж так що будьте обережні*, навпаки, є ядерною у плані вираження застереження й підрядною у граматичній структурі складного речення.

Розглянемо тепер докладніше ті випадки вираження застереження, у яких ядерні мовні засоби входять до складу одного простого речення, точніше – формують його предикативний центр самостійно (1, 2, 3, 4, 6) або виконують функцію присудка (5). У цих прикладах периферійним мовним засобом вираження застереження виступає речення (може бути й кілька речень, як у (4)), що йде за власне-застереженням: (1) *Ви ж знаєте мене менш як півгодини, а вже проковуєте до небажаних висновків стосовно своєї особи*; (2) *Він пережив*

тяжку сімейну трагедію і став надто неврівноважений; (3) *Прокинеться*; (4) *Втягує, вглиб утягує! Закрутить тебе, завертить, бульк! – і нема чоловіка!*; (5) *Воно ще сире*; (6) *Снігу в пояс, не знайдемо*. Зауважимо, що ця периферійна частина легко трансформується у підрядне речення причини: (1) – *Обережно, бо Ви ж знаєте мене менш як півгодини, а вже проковує до небажаних висновків стосовно своєї особи*; (2) *А от капітана Савоськіна – остерігайтесь, бо він пережив тяжку сімейну трагедію і став надто неврівноважений*; (3) – *Обережно, бо прокинеться*; (4) – *Боже вас борони там купатися, бо втягує, вглиб утягує, бо закрутить тебе, завертить, бульк! – і нема чоловіка!*; (5) – *Ти той... гляди не поламай, бо воно ще сире*; (6) – *Глядіть, не загубить [пістолет], Григоровичу, бо снігу в пояс, не знайдемо*.

Периферійна частина у мовному вираженні застереження мотивує причину можливих небажаних наслідків (2, 5, 6, 7, 8, 9) або називає негативні наслідки неконтрольованої дії (1, 3, 4).

Якщо охарактеризувати ядерну й периферійну частини як висловлення, тобто мовленнєві акти, то спостерігаємо таку закономірність: ядерна частина виступає директивом, а периферійна – репрезентативом. Наприклад: (1) – *обережно!* // [директив] – *повторив Кольцов. – Ви ж знаєте мене менш як півгодини,* // [репрезентатив] *а вже проковує до небажаних висновків стосовно своєї особи* // [репрезентатив]; (2) – *А от капітана Савоськіна – остерігайтесь.* // [директив] *Він пережив тяжку сімейну трагедію і став надто неврівноважений* // [репрезентатив]; (3) – *Обережно!* // [директив] *Прокинеться* // [репрезентатив].

На наш погляд, некоректність у розгляді деяких прикладів превентивних конструкцій Ю.С. Кленіною зумовлена тим, що в одних випадках авторка включала до структурної схеми превентива периферійний компонент (що мотивує причину небажаних наслідків виконання/невиконання дії адресатом або називає небажані наслідки дії адресата), а в деяких випадках залишала його поза межами структурної схеми. Як вже зазначалося вище, Ю.С. Кленіна вважає семантему можливого наслідку дії обов'язковим елементом семантичної моделі превентива. Тому немає ніяких підстав не враховувати його у

структурній схемі. Семантема причини небажаних наслідків виконання/невиконання адресатом дії не виділяється дослідницею. На нашу думку, цей компонент також входить до семантичної моделі превентива. На користь цього виступає той факт, що, як свідчить мовленнєва практика, мотивація причини небажаних наслідків обов'язково наявна як смисловий елемент комунікативної ситуації застереження. Вона може виявлятися як експліцитно – у мовному вираженні, так й імпліцитно – бути зрозумілою із мовного й позамовного контекстів спілкування. Експліцитне вираження є досить поширеним. Очевидно, воно спричинене дією різних факторів, зокрема інформативного (потреба інформувати адресата про причини можливих негативних наслідків або про характер самих наслідків), психологічного (бажання мовця переконати слухача в необхідності діяти в певний спосіб).

Таким чином, дослідження зарубіжних і вітчизняних мовознавців стали підґрунтям в осмисленні нами сутності застереження як мовленнєвого акту та у з'ясуванні семантичної моделі превентива. Загалом приймаючи запропоновану Ю.С. Кленіною характеристику семантичної моделі превентива, ми виділяємо в останній як обов'язковий компонент ще семантему причини можливих небажаних наслідків дії. Спостереження свідчать, що повна семантична модель превентива може втілюватися в одному мовленнєвому акті (ним виступає директив: *Не впади! Не розбий!*), а також у двох і навіть більшій кількості мовленнєвих актів (директив + репрезентатив/репрезентативи). Якщо реалізується випадок із кількома мовленнєвими актами, то ядерним виступає директив, а периферійним (факультативним) мовленнєвим актом – репрезентатив/репрезентативи. Сукупність мовленнєвих актів, що реалізують семантичну модель застереження, формує мовленнєвий жанр застереження. Найбільш повне вивчення превентива як явища мови й мовлення пов'язане саме із розглядом мовленнєвого жанру застереження. Це завдання і є наступним кроком у дослідженні проблеми функціонування превентива в українській мові.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин 1979: Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // М.М. Бахтин. Эстетика словесного творчества / Сост. С.Г. Бочаров; Текст подгот. Г.С. Бернштейн и Л.В. Дерюгина; Примеч. С.С. Аверинцева и С.Г. Бочарова. – М.: Искусство, 1979. – С. 237-280.
2. Бацевич 2005: Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Флорій Бацевич. – Львів: ПАІС, 2005. – 264 с.
3. Бирюлин 1992: Бирюлин Л.А. Теоретические аспекты семантико-прагматического описания императивных высказываний в русском языке: Дис. ... доктора филол. наук: 10.02.01/ Бирюлин Леонид Авраамович. – СПб., 1992. – 297 с.
4. Вежбицка 1985: Вежбицка А. Речевые акты / А. Вежбицка // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 16. – Лингвистическая прагматика. Сборник: Пер. с разн. яз. / Сост. и вступ. ст. Н.Д. Арутюновой и Е.В. Падучевой. Общ. ред. Е.В. Падучевой. – М.: Прогресс, 1985. – С. 251-275.
5. Дрінко 2005: Дрінко Г.Г. Спонукальні конструкції в англійській та українській мовах: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17/ Дрінко Ганна Геннадіївна. – Горлівка, 2005. – 182 с.
6. Загнітко 2007 (а): Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія / А.П. Загнітко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2007. – 219 с.
7. Загнітко 2007 (б): Загнітко А. Теорія сучасного синтаксису: Монографія / Анатолій Загнітко. – Вид. 2-ге, виправл. і доп. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 294 с.
8. Кленина 2003: Кленина Ю.С. Превентив: семантика и способы выражения: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Кленина Юлия Сергеевна. – Рязань, 2003. – 207 с.
9. Остин 1986: Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике: Вып.17. Теория речевых актов. Сборник. Пер. с англ. / Сост. и вступ. сл. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22-129.
10. Падучева 1996: Падучева Е.В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива) / Е.В. Падучева. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.

11. Саранцацрал 1993: Саранцацрал Ц. Речевые акты побуждения, их типы и способы выражения в русском языке: Дис. ... доктора филол. наук: 10.02.01/ Саранцацрал Цэрэнчимэдийн. – М.: 1993. – 246 с.

12. Степанов 2007: Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С. Степанов. – Изд. 6-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 312 с.

13. Серль 1986 (а): Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике: Вып.17. Теория речевых актов. Сборник. Пер. с англ. / Сост. и вступ. сл. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170-194.

14. Серль 1986 (б): Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике: Вып.17. Теория речевых актов. Сборник. Пер. с англ. / Сост. и вступ. сл. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 152-169.

15. Типология 1992: Типология императивных конструкций / Отв. ред. В.С. Храковский. – СПб: Наука, С.-Петербургское отделение, 1992. – 301 с.

16. Франк 1986: Франк Д. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике / Д. Франк // Новое в зарубежной лингвистике: Вып.17. Теория речевых актов. Сборник. Пер. с англ. / Сост. и вступ. сл. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 363-373.

17. Храковский 1986: Храковский В.С. Семантика и типология императива. Русский императив / В.С. Храковский, А.П. Володин. – Л.: Наука, 1986. – 270 с.

ББК Ш12=411.4\*316  
УДК 801.311

**Микола КОБЗЄВ,**  
*здобувач наукового ступеня,  
викладач англійської мови Донецького національного  
університету*

## **ДИФЕРЕНЦІЙОВАНІ ОЗНАКИ ПОВТОРУ В СТРУКТУРІ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ АНГЛІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 20 СТОЛІТТЯ)**

*Стаття присвячена ознакам повтору, що є проблемою сучасної лінгвістики. У ній розглянуто різні точки зору на походження та функціонування повтору, також зроблена спроба систематизувати повтор за різними критеріями.*

**Ключові слова:** *повтор, когезія, когерентність.*

Розвиток в останні десятиліття лінгвістики тексту обумовив численні дослідження в галузі художнього тексту, категорій, які його визначають, засобів, що беруть участь у його побудові. До таких засобів належить повтор, що і є об'єктом даного дослідження.

Доба науково-технічного прогресу характеризується новими наративними структурами, тематикою, системою персонажів, темпоральністю, типографічним оформленням і своєрідною логікою нарації. Нові тенденції в організації художнього тексту, чії канонічні ознаки (несподівана розв'язка, інтрига, кульмінаційний момент та ін.) модифікувалися, зумовили появу нових текстоутворювальних засобів і зміну функціонування й форм вираження традиційних засобів, до яких належить й повтор.

У результаті аналізу сучасних англійських і українських текстів було виявлено позиційний повтор, під яким у роботі розуміється повтор лексико-синтаксичної одиниці, що займає



певну фіксовану позицію в мікро- і макроструктурі тексту. Він і є предметом даного дослідження.

**Метою роботи** є дослідження позиційного повтору, виявлення умов виконання ним текстоутворювальної функції і його класифікація. Досягнення даної мети пов'язане з вирішенням наступних завдань: 1) виявлення сутності повтору, вивчення його функціонування й принципів утворення в мові; 2) дослідження функціонування повтору зі стилістичних і синтаксичних позицій; 3) визначення особливостей організації нарративного дискурсу, виявлення принципів організації сучасного англійського та українського художніх текстів; 4) аналіз функціональних особливостей позиційних повторів у тексті.

**Наукова новизна** роботи полягає в тому, що в ній уперше виявлено позиційний повтор у художньому тексті, визначено його текстоутворювальну функцію на рівні мікроструктур і на рівні макроструктури тексту й розроблено його класифікацію. Основні положення даної роботи полягають у наступному:

1. Позиційний повтор являє собою повтор лексико-синтаксичної одиниці, що займає певну фіксовану позицію в структурі тексту;
2. Основними видами позиційного повтору в англійському та українському художніх текстах є: пресементний повтор, що займає ініціальну позицію в сегменті, постсегментний повтор, що займає фінальну позицію в сегменті, та інтерсегментний повтор, що займає позицію між сегментами тексту. Вони, у свою чергу, розподіляються на локальні повтори, релевантні для окремих фрагментів тексту, та загальнотекстові повтори, релевантні для всього тексту;

3. Виділені позиційні повтори виконують текстоутворювальну функцію на рівні мікро- і макроструктур сучасного короткого тексту;

4. Текстоутворювальна функція позиційних повторів полягає в їхній участі в організації формальної й семантичної структури тексту, у вираженні імпліцитного змісту тексту, виконанні сполучувальної функції на синтагматичній і парадигматичній вісях, тобто на рівнях когезії й когерентності.

**Матеріалом дослідження** є сучасні англійські та українські художні тексти, які являють собою новели, повісті, романи

англійських та українських письменників ХХ століття (А.К. Крісті, С. Лікока, Є.М. Лернера, Р.Дж. Кіплінга, Дж. Лондона, М. Твена, Р.Л. Стівенсона, В.К. Винниченка, В.В. Шнайдера, М.Г. Хвильового, Ю.А. Сороки), в яких адекватно моделюються загальні закономірності функціонування позиційних повторів. Таким чином, **об'єктом дослідження** є різні типи повторів, а **предметом дослідження** – художні тексти англійських та українських письменників ХХ століття.

Методом суцільної вибірки було відібрано близько 200 прикладів. Загальний напрямок роботи, її мета й конкретні завдання зумовлюють методику її дослідження.

**Основним методом дослідження** є метод функціонального аналізу позиційних повторів у тексті на базі принципів сучасного текстобудування із застосуванням контекстно-ситуативного й логіко-семантичного методів, що передбачають вивчення предмета, дослідження в широкому вербальному контексті й аналізу його структурно-семантичної сутності з наступним описом отриманих результатів. Крім того, здійснювався порівняльний і позиційно-структурний аналізи.

**Теоретичне значення роботи** полягає в тому, що результати проведеного дослідження дозволяють скласти більш повну класифікацію повтору, розширити номенклатуру його функцій і виявити його текстоутворювальну функцію. Вони також дають повне уявлення про структурно-семантичну характеристику позиційного повтору й дозволяють уточнити номенклатуру засобів, що беруть участь у продукуванні тексту.

**Практична цінність дослідження** полягає в можливості використання його результатів у курсах лекцій з теорії тексту, стилістики тексту, у спецкурсі з семіолінгвістики, а також при написанні курсових, дипломних, магістерських робіт, дисертаційних досліджень.

Повтор є невід'ємною частиною нашого життя, його вживання поширюється на усну й письмову мову, на всі жанри: літературний, публіцистичний, науковий і т.д., що зумовило численні дослідження, присвячені повтору й, хоча на перший погляд здається цілком зрозумілим, що він собою являє, при більш глибокому розгляді постає ряд проблем, пов'язаних із цим

лінгвістичним явищем. Важливим є визначення поняття повтору (**Таблиця 1.** Типологія дефініцій повтору).

*Таблиця 1.*

### Типологія дефініцій повтору

|  |  |
|--|--|
| <p>1. <i>Повтор – засіб виразності</i></p>   | <p><b>Повтор</b> – один із засобів виразності, що притаманний головним чином поетичному мовленню – регулярне відтворювання ідентичних мовних елементів.<br/>(Краткая литературная энциклопедия / Под ред. А.А. Суркова / Москва: Сов. энциклопедия, 1968. – 976 с. (Том 5. Мурари-Припев))</p>   |
| <p>2. <i>Повтор – спосіб утворення слів</i><br/>3. <i>Повтор – фігура мовлення</i></p>             | <p><b>Повтор (подвоєння, редуплікація, повторення) –</b><br/>1. Повне або часткове повторення кореня, основи або цілого слова без зміни їхнього звукового складу (або з його частковою зміною) як засіб утворення слів, синтетичних та описових форм і фразеологічних одиниць.<br/>2. (<b>Реприза</b>). Фігура мовлення, що виявляється у повторенні звуків, слів та виразів у певній послідовності (повтор звуковий, словесний, емоційний)<br/>(Словарь лингвистических терминов / Под ред. Ахмановой О.С. – М: Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.)</p> |
| <p>4. <i>Повтор – спосіб утворення описових форм</i><br/>5. <i>Повтор – стилістична фігура</i></p> | <p><b>Повтор – 1.</b> Повне або часткове повторення словотворчого афікса, кореня, основи або цілого слова як спосіб утворення слів, описових форм чи фразеологічних одиниць: віч-на-віч, пліч-о-пліч;<br/><b>2.</b> Стилістична фігура, яка полягає у повторенні окремих слів чи словосполучень в одному висловленні для виділення, підкреслення тих чи інших деталей в описах для підсилення експресивно-зображальних властивостей мови.<br/>(Словник лінгвістичних термінів / За ред. Ганича Д.І., Олійника І.С. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.)</p>       |
| <p>6. <i>Повтор – фonomорфологічне явище</i></p>   | <p><b>Повтор (див. редуплікація) –</b> (від пізньолатинської <i>reduplicatio</i> – подвоєння) – фonomорфологічне явище, що реалізується в подвоєнні початкового складу (часткова редуплікація) або цілого кореня (повна редуплікація).<br/>(Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.)</p>  |

|  |   |
|--|---|
| <p>7. Повтори – лексеми з ідентичними компонентами</p>                 | <p><b>Повторювані слова, редуплікати (Reduplicatives)</b> – це цікавий тип лексем, які складаються з ідентичних або дуже схожих компонентів. Лексеми з ідентичними компонентами, такими як <i>goody-goody and din-din</i>, є рідкими у мовленні. Для таких утворень природним є зміна голосного або приголосного у складі першого та другого компонентів, наприклад <i>see-saw, walkie-talkie</i>. Повторювані слова використовуються у різноманітних випадках. Деякі просто імітують звуки: <i>din-don, bow-wow</i>. Деякі пропонують альтернативні дії: <i>flip-flop, ping-pong</i>. Деякі є іронічними: <i>dilly-dally, wishy-washy</i>. А деякі взагалі підсилюють значення слів: <i>teeny-weeny, tip-top</i>. Редуплікація не є основним засобом творення нових лексем у англійській мові, але вона, можливо, найбільш неординарний спосіб творення нових лексем. (Кембріджська енциклопедія англійської мови / За редакцією К. Девіда. – 1995 року)</p> |
| <p>8. Повтор – риторична фігура<br/>9. Повтор – стилістична фігура</p> | <p><b>Анафора</b> (від грецького <i>anaphero</i> – піднесення) – єдинопочаток; одна з риторичних фігур; вживаний на початку віршових рядків звуковий, лексичний повтор чи повторення протягом цілого твору або його частини синтаксичних, строфічних структур.</p> <p><b>Епіфора</b> (від грецького <i>epiphora</i> – перенесення, повторення) – стилістична фігура, протилежна анафорі, повторення однакових слів, звукосполучень, словосполучень наприкінці віршових рядків, строф у великих поетичних творах (в романі, у віршах), фраз – у прозі чи драмі.</p> <p><b>Повтор або Повторення</b> – найпростіша стилістична фігура, яка вживається у фольклорній творчості, передусім у народній пісні та поезії, зумовлена емоційними та смисловими чинниками: ... <i>Що тепер всім воля – врізали вам поля, в головах тополя, а голів нема. (П. Тичина).</i> (Літературознавчий довідник / За ред. Гром'яка Р.Т. – К., 1997. – 752 с.)</p>                 |

|   |   |
|---|---|
| <p><i>10. Повтор – текстотвірна комунікативна одиниця</i></p>                 | <p><b>Розгорнуті варіативні повтори (РВП)</b> – смислові одиниці наукового тексту різної протяжності (від словосполучення до декількох абзаців), що дослівно або з перифразом повторюють сказану раніше у тексті думку та містять у своїй структурі елементи нових знань, тобто певний розвиток теми (змісту) твору. (Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н. Кожинной. – М.: Флинта. – 2003. – 696 с.)</p>   |
| <p><i>11. Повтор – фігура мови</i></p>  | <p><b>Повтор – 1.</b> Фігура мови, що полягає у дво- або кількаразовому використанні в межах контексту в певній послідовності тотожних чи подібних (як у формальному, так і в семантичному аспектах) звуків, слів або їх частин, синтаксичних конструкцій, ужитих компактно або дистантно, для досягнення відповідного виражального чи виражально-зображального ефекту. Лексичний контактний повтор лежить в основі редуплікації. (Українська мова. Енциклопедія / За ред. В.М. Русанівського. – 2004.)</p> |
| <p><i>12. Повтор – мовний засіб</i><br/><i>13. Повтор – модель тексту</i></p> | <p><b>Повтор або повторення</b> – найпростіша стилістична фігура, в якій окремі слова, словосполучення повторюються в одному висловленні задля наголошення думки, фрази, деталі, інтенсивності вияву переживань, посилення зображально-виражальних, стилістично-семантичних можливостей твору. (Літературознавча енциклопедія / За редакцією Коваліва М.Ю. – 2007.)</p>   |

Дотепер науковці не дійшли згоди щодо єдиного загальновибраного визначення повтору, незважаючи на численні дослідження (див. [Арнольд 1981; Астаф'єва 1964; Блох 1975; Гальперін 1958]). Ш. Балі під повтором розуміє, насамперед, "повтор ідей" [Bally 1951, с. 99-100], психологічне явище, яким управляють емоційні пульсації. Свідомим відтворенням слова або групи слів називають повтор М. К. Морен і Н. Н. Тетеревнікова [Морен, Тетеревнікова 1970, с. 241]. У цьому визначенні важливий факт визнання того, що повтор

являє собою не тільки відтворення одного слова, але й словосполучення, а також виділення аспекту свідомості, не випадковості у вживанні повтору. На думку Н.П. Потоцької, "до повтору або репризи належить стилістичний прийом, оснований на дворазовому, а іноді й багаторазовому повторенні того самого слова, однієї синтаксичної конструкції, тих самих членів пропозиції" [Потоцька 1974, с. 184]. До "стилістичних прийомів конструктивного порядку" відносить повтор З.І. Хованська. Він визначається нею як явище відтворення того самого слова в тексті в різних синтаксичних позиціях [Хованська 1984, с. 305].

Для І.Р. Гальперіна, повтор – це експресивний засіб мови, використаний у випадку, коли мовець перебуває під впливом якоїсь сильної емоції, якогось сильного почуття. Але в логічній мові, додає він, повтор стає засобом граматики [Гальперін 1958, с. 211]. З позицій ономасіологічного аспекту мовленнєвонаслідування в дослідженні повтору в діалогічному тексті Е.Н. Петрова під повтором розуміє висловлення одного з комунікантів, що відтворює семантичну структуру попереднього висловлення іншого комуніканта тими або іншими мовними засобами [Петрова 1996, с. 8]. За спостереженням І.В. Арнольда повтор являє собою "фігуру мови, що полягає в повторенні звуків, слів, морфем, синонімів або синтаксичних конструкцій в умовах достатньої тісноти ряду, тобто досить близько один від одного, щоб їх можна було помітити, (...) у складі однієї пропозиції, абзацу або цілого тексту" [Арнольд 1973, с. 221, 125].

Останнє визначення акцентує увагу на тому, що повтор – це явище, що належить всім рівням: рівню фонем, морфем, слова, й повинен досліджуватися не тільки на рівні однієї фрази, але й на міжфразовому рівні, а також на рівні всього тексту. Різні визначення повтору зумовлені різними підходами до його вивчення. З позиції даного дослідження релевантне поняття повтору як формального й семантичного відтворення мовної одиниці, що може бути виражена словом, словосполученням, пропозицією.

Наступна проблема полягає у відсутності єдиної думки щодо типології повтору (Таблиця 2. Типологія повторів за ознаками).

Таблиця 2.

**Типологія повторів за ознаками**  
(дії, стану, процесу, об'єкту, суб'єкту)

| Типи повторів   | Приклади  |
|---|---|
| 1. Повтор типу “ <b>основна дія – додаткова/супроводжувальна дія</b> ”, що формально виражається в повторі типу “дієслово – дієприслівник”.   | <i>А з села то поодиночі, то купками все підходять люди – чоловіки, діти, баби, навіть старі діди. Підходячи, дивляться на лісок і похмуро питають...</i><br>(“Салдатики!” В.К. Винниченко)   |
| 2. Повтор типу “ <b>дія – процес</b> ”, що виражається повтором “дієслово – віддієслівний іменник”  | <i>Через це і Терень частенько зазирає до мене. І от бог його знав, чи раділа тим зазиранням Одарка</i><br>(“Терень” В.К. Винниченко)   |
| 3. Повтор типу “ <b>психологічний стан – ознака</b> ”, що виражається за допомогою повтору “абстрактний іменник – прислівник або прикметник”. | <i>Хотілося тільки сидіти й слухати ту мішанину з нудьги, одчаю, злості й суму, яка тяжко давила груди й сковувала тіло якоюсь байдужістю й млявістю. Вмить щось голосно й твердо застукало. Максим байдуже одвів голову від стінки...</i><br>(“Роботи!” В.К. Винниченко).                        |
| 4. Повтори-цитатії.   | <i>Але зараз же скривився, вишкірив зуби й зробив:</i><br><b>- Хр-р! [...]</b><br><i>Зцулитьесь тільки, втягне гостру голову свою в плечі та все своє “хр-р!”.</i><br>(“Кумедія з Костем” В.К. Винниченко)  |
| 5. Повтори типу “ <b>дія – ознака за дією</b> ”, що виражаються повтором типу “дієслово – дієприкметник”.                                     | <i>Задихана, червона, з розірваним рукавом, стояла Людмила під ворітьми якогось будинку і дрижачою рукою витирала піт на лиці. Біля неї стояло декілька робітників і два студенти і, також важко дихаючи, червоні, пом'яті, дивились туди, де тільки що були.</i><br>(“Роботи!” В.К. Винниченко). |

|  |   |
|--|---|
| <p><b>6.</b> Повтору типу “<b>об’єкт – ознака</b>”, що виражається повтором типу “іменник – прикметник”.</p>   | <p><i>Станція, де я вийшов, була маленька, старенька, як старовинна, дерев’яна сільська церковця. На <b>станційному</b> подвір’ї чекали пасажирів фурмани (“Терень” В.К. Винниченко).</i></p>   |
| <p><b>7.</b> Повтор типу “<b>об’єкт – об’єкт</b>”. Цей вид повтору виражається повтором “іменник – іменник із зменшено-пестливим або збільшено-згрубілим суфіксом.”</p>            | <p><i>І, <b>схопивши</b> вміть з голови <b>картуз</b>, почав рвати його зубами. <b>Картузик</b> зараз же й розлізся, як папір (“Кумедія з Костем” В.К. Винниченко).</i></p>   |
| <p><b>8.</b> Повтор типу “<b>об’єкт – суб’єкт</b>”, що виражається повтором “іменник – іменник-назва людини за діяльністю, що має відношення до названого іменником предмета”.</p> | <p><i>Не часто доводилось мені так близько бачити жайворонків, що дзвенять над нашими ланами, де роблять солодкий <b>цукор</b>. До речі, може, “<b>цукерники</b>”, помітивши, що жайворонок не сам іде, і на цей раз не одіб’ють йому печінок (“Терень” В.К. Винниченко).</i></p> |

Класифікації видів повтору, розроблені різними дослідниками, включають різні явища або ті самі явища, які мають різні назви. Так, реприза й антиципація у З.І. Хованської являють собою те ж явище, що й займенниковий повтор у Ж. Гнедих-Тамин, також як і епаналепсис (З.І. Хованська), анадиплосис (Ж. Гнедих-Тамин) і стик (Є.Ю. Кукушкіна).

З іншого боку, паралелізми вважаються одними дослідниками видом повтору (Ж. Марузо), інші вказують на те, що повтор лежить у їхній основі (І.Р. Гальперін), треті – розділяють їх (М.К. Морен і Н.Н. Тетеревнікова).

У часи Античності повтор був включений у групу риторичних засобів, потім, із виділенням в окрему науку стилістику, він став розглядатися як стилістичне явище.

В ХХ столітті з’являються роботи, присвячені повтору як засобу зв’язку в реченні та тексті. Більшість досліджень проводилася на матеріалі поетичних текстів, оскільки повтор є основою для їхнього створення. З певного часу дослідники звернули увагу на повтор як засіб побудови художнього тексту.



Вивчення повтору передбачає необхідність дослідження причин його виникнення, оскільки розуміння психологічної, емоційної й соціальної мотивації повтору дозволить розкрити найбільш повно особливості його функціонування в тексті (Таблиця 3. Типологія функцій повтору).

Таблиця 3.

### Типологія функцій повтору

| Функції   | Приклади  |
|---|---|
| <p><b>Прямий повтор</b> – пряме (тобто без будь-яких змін) вживання одного и того ж слова в обох компонентах складносурядного речення. При цьому повторюватися можуть не лише слова, але й словосполучення.</p>   | <p><i>Justice is in the hands of <b>men</b>, and men are fallible. (A. Christie. Ordeal by innocence. London, 1958)</i></p> <p><i>She was born of <b>primitive</b> stock, and <b>primitive</b> had been her traditions and her days. (S. Leacock. Perfect lovers guide. M., 1958)</i></p> <p><i>Take <b>her</b> away and clean <b>her</b>, Mrs. Pearce. (A.J. Lerner. My fair lady. New York, 1956)</i></p> <p><i><b>It</b> kicks like Giraffe, but <b>it</b> hasn't any form. (R.Kipling. Just so stories. M., 1968)</i></p> <p><i><b>Here</b> was intellectual life, and <b>here</b> was beauty. (J.London. Martin Eden. M., 1953)</i></p> <p><i>Many of them he could whip in a <b>single fight</b>; but <b>single fight</b> was denied him. (M.Twain. The adventures of Huckleberry Finn. M., 1960)</i></p> <p><i>She had to <b>take care of herself</b>, and a young girl cant <b>take care of herself</b> and keep her eyes soft and gentle. (J.London. Martin Eden.M., 1953)</i></p> |
| <p><b>Парадигматичні заміни.</b> При повторному вжитку слово не обов'язково зберігає незміненою свою форму, але воно обов'язково входить до однієї парадигми з вихідним словом – начебто в лексичну, чи в граматичну. В першому випадку, обидва слова мають спільний корінь – за винятком, звичайно ж, випадків суплетивізму. В другому випадку –</p> | <p><i>Every boy and girl had a <b>theory</b> about the nature of this book, but <b>no two theories</b> were alike. (M.Twain. The Adventures of Tom Sawyer. M., 1960)</i></p> <p><i><b>Flint</b> is dead, but there are some of the <b>Flint's</b> hands aboard. (R.L.Stevenson. Treasure island. M., 1956)</i></p>  |

|  |  |
|--|--|
| <p>це різнокореневі слова. Спільнокореневі слова можуть належати, принаймні до двох різних парадигм – словозмінної та словотвірної. Перші охоплюють різні граматичні форми слова. Що стосується англійської мови, то тут можна навряд чи говорити про велике різноманіття граматичних форм. Так іменники можуть мати лише дві форми числа та дві так звані відмінкові форми, які чергуються при повторі.</p> |  |
| <p><b>Чергування форм.</b> Особові займенники в англійській мові мають дві форми числа та дві форми відмінка. Крім цього, кожному особовому займеннику відповідає свій присвійний займенник. Усі ці три форми можуть чергуватися при повторі. Дієслово, яке має найбільшу кількість граматичних форм, дає велике різноманіття чергувань.</p>   | <p><i>I must do <b>my</b> best to save this fellow's worthless life, and Jim here will get <b>me</b> a basin. (R.L.Stevenson. Treasure island. M.,1956)</i><br/> <i>Four dogs are <b>mine</b>, and I want four more. (J.London. Short stories. M., 1963)</i><br/> <i><b>His</b> hurry attracted <b>my</b> notice, and I recognized <b>him</b> at a glance. (R.L.Stevenson. Treasure island. M.,1956)</i><br/> <i>The modern sort of sentence never <b>ends</b>, and nobody wants for it <b>to end</b>.. (G.K Chesterton. Selected stories. M.,1969)</i><br/> <i>Directly it <b>began to rain</b>, and it <b>rained</b> like all fury. (M.Twain. The adventures of Huckleberry Finn. M.,1960)</i></p> |
| <p><b>Засоби зв'язку.</b> Два слова, що повторюються, можуть входити до однієї словотвірної парадигми, що включає кореневе слово та його численні похідні. Будь-які два члени такої парадигми можуть виступати в якості засобів зв'язку.</p>   | <p><i>He <b>smiled</b>, but his <b>smile</b> was almost sad. (M.Wilson. Live with the lightning. M.,1957)</i><br/> <i>He may be <b>mad</b>, but there's a method in his <b>madness</b>. (G.K.Chesterton. Selected stories. M.,1969)</i></p>  |
| <p><b>Синонімія.</b> Різнокореневі слова можуть входити в групи, що об'єднуються нарізноманітнішими відношеннями (наприклад, синонімії)</p>  | <p><i>The title <b>page</b> carried no information to her mind; so she began to turn the <b>leaves</b>. (M.Twain. The Adventures of Tom Sawyer. M.,1960);</i></p>  |
| <p><b>Антонімія</b></p>  | <p><i>For two days the <b>sun</b> beat on us, and there was no <b>shade</b>. (J. London. Short stories. M., 1963);</i></p>   |
| <p><b>Безліч та його член</b></p>  | <p><i>It's a great <b>crime</b>; but it is not the <b>murder</b> of Admiral Craven. (G.K.Chesterton. Selected stories. M.,1969)</i></p>  |

|  |   |
|--|---|
| Ціле та його частини   | <i>I went to the <b>house</b>; and old McAlister met me at the <b>door</b>. (O'Henry. Short stories. M.,1951)</i>   |
| Різні частини одного цілого  | <i>The <b>jibs</b> I speedily doused and brought to the deck, but the <b>mainsails</b> was a harder matter. (R.L. Stevenson. Treasure island. M.,1956);</i>   |
| Члени одного семантичного поля   | <i>There was a click of <b>money</b> on the <b>counter</b>, and the <b>customer</b> was gone. (S. Leacock. Perfect lovers guide. M.,1958).</i>  |
| Синтагматичні заміни. Два слова, що об'єднують два компоненти складносурядного речення, можуть утворювати синтагми: з цих слів можна утворити або підрядне словосполучення, або просте речення, в якому дані слова будуть займати різні синтаксичні позиції. | <i>I <b>won</b>, but it was no <b>victory</b> to be proud of. (J.London. Martin Eden.M.,1953) (<b>I won a victory</b>); I was raised <b>on a farm</b>, and I'm very fond of <b>pigs</b>. (O'Henry. Short stories. M.,1951) (<b>There were many pigs on the farm</b>).</i>   |
| Особливим випадком повтору є використання у другому компоненті складносурядного речення опису.   | <i>From his eyrie he waved his hand to <b>captain Lynch</b>, and that <b>doughty patriarch</b> waved back. (J. London. Short stories. M., 1963);</i>  |
| Повтори - заміщувачі іменників. Англійські вказівні займенники <b>this, that</b> і <b>it</b> вживаються в якості не тільки слів, словосполучень, але й цілих речень.   | <i>Part of the little raft belongings consisted of an <b>old sail</b>, and <b>this</b> they spread over a nook in the bushes for tent (M.Twain. The adventures of Tom Sawyer.M.,1960) <b>To keep one's feet in the middle of the hostile mess meant life, and this</b> he learnt well. (M.Wilson. Live with the lightning. M.,1957)</i> |
| Особливість займенника <i>it</i> полягає у тому, що він є «заміщувачем заміщувача» або заміщувачем другого порядку – це єдиний англійський займенник, який може заміщувати вживані раніше <b>this</b> або <b>that</b> .                                      | <i>That also seems impossible, but it is gospel truth. (G.B. Shaw. Four plays. M.,1952)</i>   |
| Займенники <b>he, she, they</b> використовуються тільки для заміщення іменників або іменникових словосполучень.  | <i>He located <b>Merrik's windows</b>, but <b>they</b> were dark. (New writings in science fiction / Ed. by J.Carneil. London,1968) There are many <b>members</b> of it at liberty, and <b>they</b> will take the only revenge – my life. (S. Leacock. Perfect lovers guide. M.,1958)</i>   |

|   |  |
|---|--|
| <p><b>Повтор особових займенників</b></p>   | <p><i>You just take <b>my</b> orders, Caps and Hawkins, and <b>we</b>'ll sail slap and be done with.</i> (R.L. Stevenson. <i>Treasure island</i>. M.,1956)</p> <p><i><b>You, Colonel, and Watson,</b> might return now, and I'll be with <b>you</b> again in an hour.</i> (A.Conan Doyle. <i>The memories of Sherlock Holmes</i>. Hammondsworth, 1957).</p>                                    |
| <p><b>Непредметні замішувачі.</b> Як вже зазначалось, заміщуватися можуть не тільки іменники, але й слова інших класів – дієслова, прислівники, прикметники. Кожен граматичний клас має свої особисті замішувачі – прикметники (предикативи).</p> | <p><i>The beer is <b>very good</b>, and so is the brandy.</i> (G.K. Chesterton. <i>Selected stories</i>. M.,1969 );</p> <p>дієслова: <i>I <b>stared and stared</b>, and so <b>did</b> the other man.</i> (R.Haggard. <i>King Solomon's mines</i>. M.,1973)</p> <p>прислівники: <i>You look in a book, and there's the explanation.</i> (M.Wilson. <i>Live with the lightning</i>. M.,1957)</p> |

На думку Ш. Балі, факти, пов'язані із вживанням повтору в усному мовленні також спостерігаються у письмовій формі мови. Повтор – один із тих випадків, коли найбільш яскраво спостерігається роль стилістичних засобів у організації й регулюванні природних тенденцій спонтанної мови в письмовій формі мови. Зауважимо, що, на відміну від усної форми висловлення, у письмовій (художній) формі мови характер повтору навмисний, тому що в тексті свідоме бажання відіграє домінуючу роль. Ш. Балі досліджував повтор в усній спонтанній формі мови та виявив ряд зумовлюючих його причин. Насамперед, він зауважив, що виникнення повтору в мові зумовлюють зовнішні об'єктивні обставини, не пов'язані з емоційним станом мовця. Наприклад, у ситуації, коли співрозмовник не зрозумів, не розчув або не почув спрямовану до нього інформацію. Крім того, спонтанна думка часто нерішуча й не завжди знаходить своє повне вираження, вона висловлюється переривчасто, шукає себе. Людина думає, розмовляючи, вона "говорить" свою думку. У цьому полягає одна із причин повтору в усному мовленні.

Наступна причина полягає в "емоційних (афективних) припливах", що супроводжують думку і відбиваються на її вираженні. У мові думка повторюється стільки разів, скільки

було "емоційних пульсацій". Також повтори зумовлені соціальною необхідністю в комунікації й "проникненні ідей", які пов'язані з ускладненням у вираженні своїх думок. "Не так легко, – пише Ш. Балі, – зробити так, щоб тебе відразу зрозуміли в розмові й особливо нав'язати свою думку інертності співрозмовника" [Bally, Op.cit, с. 99-101]. Дж. Харріс також відзначає, що багаторазовий повтор характерний мові людини, що бреше, що намагається переконати співрозмовника в правоті своїх слів [The Oxford English Dictionary 1961, с. 467]. Думки Ш. Балі й Дж. Харріса співзвучні думці А. Бурштейна й В. Левіта [Бурштейн, Левіт 2003], які вважають, що повтор – це природний подразник мозку, й тому його часто використовують з метою певного впливу на людину / читача для реалізації "формули навіювання". Засобами навіювання, на думку дослідників, є повтор семи й, меншою мірою, простий повтор. Головною умовою успішного навіювання є певна кількість повторів. Вона не повинна бути занадто великою, інакше виникне так зване "семантичне перенасичення". Семантичним перенасиченням лінгвісти й психологи називають процес багаторазового повторення, у певну мить якого повторюване слово втрачає свій зміст і перетворюється в нічого не значущий набір звуків; значення слова вертається через якийсь час після припинення повторення. Тому навіювання в такому випадку не відбудеться, так само, як і при недостатній кількості повторів – слухач / читач не повірить, залишиться байдужим. Число повторів, таким чином, повинне бути оптимальним. Найбільш ефективні для реалізації формули навіювання є повтор семи в словах одного семантичного ряду. Менш ефективні прості, "лобові", повтори, тому що формула навіювання не буде в такому випадку прихованою, що спричинить опір реципієнта, тобто того, на кого впливають.

Повтор розцінюється як одна з робочих функцій короткочасної пам'яті, на думку Г.Г. Інфантової [Інфантова 2001, с. 62]. Вона відзначає, що кожне повторення несе таку ж функцію, як і первинне введення того самого елемента в короткочасну пам'ять, тобто елемент при цьому вертається на згадку «цілим і неушкодженим». У зв'язку із цією властивістю повтор активізує пам'ять і робить мову більш зв'язною.

О.Н. Лагута [Лагута 2000] у своєму дослідженні "Логіка й лінгвістика" відзначає, що значення логічної правильності мислення полягає в тому, що вона є необхідною умовою гарантованого одержання результатів у вирішенні завдань, що виникають у процесі пізнання. Принципова відмінність мислення від почуттєвого пізнання полягає в тому, що мислення нерозривно пов'язане з мовою. Саме порушення логічних законів є основою для виникнення лексичних повторів, анафори й епіфори. П. Нобілі визначає повтор як дискурсивно-прагматичний маркер і вважає, що він зв'язаний у мові з невмінням мовця висловити свою думку за допомогою різних мовних засобів і з його певним наміром, свідомим і продуманим, заснованим на отриманому індивідуальному життєвому досвіді, вихованні й т.п. Вживання повтору, на її думку, залежить від рівня культури й освіченості мовця, його ідіолекту, під яким розуміються індивідуальні особливості стилю мови. Наступна причина вживання повтору в мові – особливості характеру й темпераменту мовця, емоційний стан, у якому він перебуває в момент мовлення. Про це писав Ж. Женетт, спираючись на думку вченого-картезіанця Б. Лами, що розвив психологічну (афективну) інтерпретацію засобів виділення, а саме стилістичних фігур, у французькій мові аж до виявлення в кожній з них "характеристики" ("caractere"), тобто виразника тієї або іншої форми емоційного стану. Кожна стилістична фігура, на його думку, відповідає одному з "симптомів". Повтор властивий мові захопленої, одержимої людини. Ж. Вандрієс також бачить природу повтору в порушенні, що супроводжує вираження якого-небудь почуття, доведеного до вищої межі [Вандриєс 1937, с. 140]. К.А. Долінін визначає повтор як важливу характеристику емоційної мови [Долінін 1978, с. 242]. Він пояснює це явище так званім "принципом лійки". Цей принцип ґрунтується на тому факті, що можливості людського сприйняття є значно більшими, ніж можливості реагування на зовнішні враження, у зв'язку із чим люди сприймають більше, ніж можуть розповісти. І, насамперед, за межами можливості словесного вираження перебувають емоції. Для їхнього вираження необхідний "словесний сигнал", тобто засіб, що робить ефект, зворотний

лійці, викликаючи в центральній нервовій системі слухача емоційний образ, що відповідає значно більшій кількості збудливих стимулів, ніж це виражається раціональним значенням мови. К. А. Долінін вважає, що повтор належить до словесних сигналів, оскільки вводиться в мову тоді, коли, відчуваючи неадекватність слова його індивідуальному почуттю, той, хто говорить, намагається заповнити якість кількістю.

П. Нобілі виділяє випадкові повтори, характерні для спонтанної мови, які невинуваті граматичними, морфологічними й іншими вимогами побудови висловлення. В основі їхнього вживання лежать деякі форми патології, зокрема: 1) заїкуватість, що поділяється на вроджену і спричинену особливим емоційним станом мовця, наприклад, переляком; 2) палиламія, що являє собою систематичний повтор слів або лексичних структур. Сказане вище дозволяє зробити висновок, що повтор значною мірою носить емоційний та соціопсихологічний характер, тісно пов'язаний з індивідуальними особливостями мовця, рівнем його культури й т.п., часто використовується з метою впливу на співрозмовника. Його вживання зумовлене також обставинами й самою специфікою усного мовлення, що полягає в її спонтанності, лінійному вираженні, неможливості викреслити сказане, у звуковому втіленні, розрахованому на слухове сприйняття. На функціонування повтору в усному мовленні як на об'єкт дослідження лінгвісти звернули увагу у другій половині ХХ ст. (К.А. Долінін (1978 р.), Е. Кермі (1985 р.), Р. Війон (1992 р.), Е. Бенвеніст (1997 г.), П. Нобілі (1999 р.) й ін.). П. Нобілі досліджує повтор, ґрунтуючись на двох основних аспектах: лінгвістичному й когнітивному. Проаналізувавши тексти з фільмів Е. Рохмера, вона виділяє вісім видів повтору, що зустрічаються в усному мовленні. Взявши за основу критерій повної або часткової повторюваності лексичного елемента, вона розділяє повтори на дві групи: повтор і реформуляція. Під повтором (*repetition*) вона розуміє повне повторення букв, звуків, слів, фразових сегментів, коротких висловлень. Повторення з модифікаціями лексичного або синтаксичного характеру вона розглядає як реформуляцію ("*reformulation*").

До повтору дослідниця відносить: 1. Повторення, в основі яких лежить нерішучість мовця ("repetition hesitation (A)"), заснована на захопленості, імпульсивності характеру мовця; 2. Повторення, в основі яких також лежить нерішучість ("repetition hesitation (B)"), але викликана іншою причиною. Вона складається з бажання мовця донести свою думку до співрозмовника, бути правильно зрозумілим, і для цього використовуються повтори, під час механічного проголошення яких, часто супроводжуваного паузами, той, хто говорить, намагається підібрати слова. До цього повтору належать три підвиди: а) повтори, властиві наративно-дескриптивному жанру. Повтори, що належать наративно-дескриптивному жанру, виконують стилістичну функцію. У даному прикладі повтор служить виділенню й створенню ефекту тривалості дії; в) повтори, дискурсивна функція яких забезпечує побудову текстуальної цілісності. До них належить емоційна реприза (а) та синтаксична надмірність (б); 3. Фатичний повтор ("repetition phatique"), орієнтований на контакт між мовцями. Його дискурсивна функція полягає в тому, щоб звернути на себе увагу, тримати увагу слухача, "заручитися" присутністю співрозмовника, його згодою вислухати мовця, забезпечити взаємне розуміння; 4. Надлишкове повторення ("soulignements redondants"), що віднесене П. Нобілі до явища риторики, використовується для залучення уваги співрозмовника, для додання більшої переконливості своїм словам. Цей вид повтору зустрічається досить часто в мові полеміко-аргументативного жанру. Надлишкове повторення сприяє фокусуванню уваги на предметі розмови й реалізує емотивно-експресивну й конотативну функції.

Таким чином, можемо зробити висновок, що повтор є невід'ємною частиною нашого життя, його вживання поширюється на усну й письмову форми мови, на всі жанри: літературний, публіцистичний, науковий. Результати проведеного дослідження дозволяють скласти більш повну класифікацію повтору, розширити номенклатуру його функцій і виявити його текстотворювальну функцію. Вони також дають повне уявлення про структурно-семантичну характеристику позиційного повтору й дозволяють уточнити номенклатуру



засобів, що беруть участь у продукуванні тексту, який під впливом нових філософських течій початку ХХ століття, з розвитком науково-технічного прогресу змінився. Нові тенденції в організації художнього тексту, чії канонічні ознаки модифікувалися, зумовили появу нових текстоутворювальних засобів і змін функціонування й форм вираження традиційних засобів, до яких належить й повтор. У результаті аналізу сучасних англійських і українських текстів було виявлено позиційний повтор, під яким у роботі розуміється повтор лексико-синтаксичної одиниці, що займає певну фіксовану позицію в мікро- і макроструктурі тексту. Дослідження позиційного повтору пов'язане з вирішенням наступних завдань: 1) виявлення сутності повтору, вивчення його функціонування й принципів утворення в мові; 2) дослідження функціонування повтору зі стилістичних і синтаксичних позицій; 3) визначення особливостей організації нарративного дискурсу, виявлення принципів організації сучасного англійського та українського художніх текстів; 4) аналіз функціональних особливостей позиційних повторів у тексті.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Арнольд 1981: Арнольд В.И. Основы научных исследований в лингвистике. – М., 1981. – 350 с.
2. Арнольд 1973: Арнольд В.И. Стилистика современного английского языка. – Л., 1973. – 303 с.
3. Балли 1951: Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1951. – 275 с.
4. Блох 1975: Блох Р. Теоретическая грамматика английского языка. – М., 1975. – 254 с.
5. Вандриес 1937: Вандриес Ж. Язык. – М., 1937. – 197 с.
6. Гальперин 1958: Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. – М., 1958. – 458 с.
7. Долинин 1978: Долинин К.А. Интерпретация текста. – М., 1978. – 290 с.

8. Инфантова 2001: Инфантова Г.Г. Реализация категории связности в устном тексте. – М., 2001. – 265 с.
9. Лагута 2000: Лагута О.Н. Логика и лингвистика. – Новосибирск, 2000. – 316 с.
10. Морен, Тетеревникова 1970: Морен М.К., Тетеревникова Н.Н. Стилистика французского языка. – М., 1970. – 310 с.
11. Петрова 1996: Петрова Е.Н. Повтор в английском диалогическом тексте. – Иркутск, 1996. – 140 с.
12. Потоцкая 1974: Потоцкая Н.П. Стилистика современного французского языка. – М., 1974. – 247 с.
13. Хованская 1984: Хованская З.И. Стилистика французского языка. – М., 1984. – 398 с.
14. The Oxford English Dictionary. – 1961. – 650 с.

**ББК Ш12=411.4\*50**  
**УДК 811.161.2'42'367**

**Олена ЛУЦЕНКО,**

*молодий науковий співробітник кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету*

## **РІЗНОВИДИ РЕЧЕНЬ СУБСТАНЦІЙНОЇ СЕМАНТИКИ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ**

*З'ясовується структура, семантика субстанційних складнопідрядних речень у художньому тексті, їхнє функціональне навантаження.*

**Ключові слова:** *прислівно-кореляційний зв'язок, складнопідрядне речення, субстанційне речення, антецедент.*

Лінгвісти називають художній текст найвищою формою репрезентації тексту, відзначаючи його особливу естетичну функцію, ідейно-художню інтенційність, орієнтацію на

морально-етичне виховання й емотивно-психологічний вплив [Селиванова 2002].

Конструкції із симетричними засобами зв'язку *той – хто, той – що, те – що* та інші належать до речень, відомих в українському синтаксисі як предметно-ототоженні (за класифікацією І.І. Слинька, Н.В. Гуйванок, М.Ф. Кобилянської), або симетричні субстанційні складнопідрядні речення (за термінологією І.Р. Вихованця) [Вихованець 1993]. Такі речення описувалися в синтаксичній науці неоднозначно й суперечливо. У їхньому вивченні виникали труднощі, зумовлені дискусійністю окремих питань теорії складнопідрядного речення, зокрема питання про речення із співвідносними словами в головній частині. Ці труднощі були пов'язані передусім із визначенням місця таких речень у класифікаційних описах складнопідрядних речень. Тому вивчення симетричних субстанційних складнопідрядних речень у співвідношенні з іншими типами речень у художньому тексті, їхнє функціонально-композиційне навантаження постає досить актуальним.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні різновидів субстанційних складнопідрядних речень у художньому тексті, частотності їх вживання порівняно з іншими типами речень.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) встановити особливості структури і семантики субстанційних складнопідрядних речень у художньому тексті; 2) виявити функціонально-композиційне навантаження зазначених речень; 3) зробити порівняльний аналіз досліджуваних конструкцій в ідіостилі А. Дімарова, В. Дрозда, П. Загребельного.

У статті вперше з'ясовано особливості структурної і семантичної організації субстанційних складнопідрядних речень в художньому тексті.

Матеріалом для дослідження стало загальнокількісне тло речень з художніх творів А. Дімарова, В. Дрозда, П. Загребельного (загальною кількістю 4500 речень).

Представники логіко-граматичного напрямку, репрезентованого в мовознавчій науці ХІХ століття працями

Ф.І. Буслаєва та ін., розглядали складнопідрядне речення як єдине ціле, що за своєю будовою є аналогічним до простого речення, і класифікували його за відповідністю підрядної частини одному з членів головної: „Кожен із членів головного речення... може бути виражений реченням підрядним” [Буслаєв 1959, с. 279]. Щодо речень із корелятами в головній частині, підрядна частина яких сама по собі не могла дорівнювати якомусь із членів речення, було впроваджено інший підхід: при їх класифікації враховувалась роль не підрядного речення, а корелята, до якого воно приєднувалося. Тому складнопідрядні речення з корелятом *той, те* в головній частині розглядались у межах різних класів – речень підметових, присудкових та додаткових [Там само, с. 371].

Період у розвитку поглядів на складнопідрядне речення, що заступив логіко-граматичний, представлений працями В.А. Богородицького, О.М. Пешковського, О.О. Шахматова, М.Н. Петерсона та Л.А. Булаховського. Він був позначений пильною увагою до формальної сторони цих синтаксичних одиниць і, передусім, до засобів зв'язку між частинами таких речень.

Так, В.А. Богородицький висуває думку, що „підрядні речення бувають у так званому повному і короткому вигляді” і зв'язок повного підрядного речення з головним може здійснюватися зокрема за допомогою відносних займенників [Богородицький 1935, с. 230-232]. За класифікацією вченого, одним із типів повних підрядних речень є „описово-означальний” тип. Речення, які до нього належать, „уживаються тоді, коли той чи інший предметний член речення не може бути виражений одним словом, вимагає опису. У цьому випадку підрядна частина починається з відносного займенника, якому в головній частині відповідає займенник вказівний, що нерідко опускається” [Там само, с. 230-232].

Б.М. Кулик описувані речення не розглядає, але у примітці до розділу автор зазначає: „Якщо підрядне речення конкретизує субстантивованій займенник *той* (в будь-якій формі), тип підрядного речення буде визначатися за синтаксичною

функцією, яку виконує цей займенник у головному реченні: означальне, додаткове чи присудкове” [Кулик 1965, с. 206].

М. У. Каранська конструкції з корелятом *той, те* відносить до „речень займенникової відносності” [Каранська 1992, с. 228-231].

Автори видання „Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання” [Слинько 1994, с. 470-477] виділяють займенниково-співвідносні конструкції, називаючи їх предметно-ототожненими. Вчені вважають, що предметно-ототожені речення мають спільне специфічне значення – ототожене, тобто і вказівне слово, і відповідне йому відносне слово стосуються тієї самої особи чи предмета. „У займенниково-ототожнених реченнях займенник *той* субстантивований і тому означає не якісну ознаку, а вказує на особу чи предмет” [Там само, с. 471].

У монографії А. П. Загнітка представлено структурно-семантичну класифікацію складнопідрядних речень, за якою займенниково-співвідносні речення є одним із їхніх типів і в свою чергу поділяються на складнопідрядні речення корелятивно-уточнювальної будови, напівкорелятивної будови, некорелятивної будови [Загнітко 2001, с. 404-405].

Аналізуючи наукову та навчальну літературу з питань класифікації складнопідрядних речень, не можна не помітити розбіжності у поглядах на природу складнопідрядних речень з корелятом *той, те*, що свідчить про потребу їх детального вивчення.

„Прислівно-кореляційний (займенниково-кореляційний) зв’язок – це такий різновид зв’язку, при якому наявна кореляція між засобом зв’язку, розміщеним у залежній частині, й анафоричним елементом (антецедентом), що міститься у головній частині” [Загнітко 2001, с. 401]. „Симетричний співвідносно-вказівний компонент завжди засвідчує регулярний вияв підрядності в системі складного речення і на рівні граматичної форми підрядна частина завжди є передбачуваною з чітко окресленою семантикою” [Загнітко 2001, с. 416].

Специфіка субстанційних речень полягає в тому, що завдання мовця – залучити при їх побудові підрядну частину,

яка дозволяє повноцінно виразити зміст частини головної. При цьому зміст підрядної частини необхідний мовцеві для номінації певної істоти, предмета, реалії дійсності, однак номінації описової, непрямой, опосередкованої: *Командувати на війні – про це знають тільки ті, хто там був* (П. Загребельний, ч. 2, 2004, с. 412). *Винні ті, хто наказував стріляти* (В. Дрозд 1981, 167). *Дорогою ціною заплачено за те, що мушу нашим розказати* (В. Дрозд 1988, с. 88).

Оснoву субстанційного речення як синтаксичної конструкції складає механізм ототожнення (тотожність антецедентів *той, те* і сполучних слів *хто, що*), що виступає засобом поєднання підрядної і головної частин.

На 4679 сторінках художнього тексту нами зафіксовано 141 субстанційне речення, тобто вони становлять 3,1 % від загальної кількості прислівних складнопідрядних речень. Ми також зробили вибірку всіх типів речень на 1000 речень у художньому тексті і з'ясували, що субстанційні речення складають лише 0,8 % від усіх типів речень. Проте це не зменшує їхнього потенціалу у складі художнього тексту.

Найбільше за кількістю вживання субстанційно-симетричних речень властиво для ідіостилю А. Дімарова – 58 (4,1 %) речень на 1320 с., у П. Загребельного – 51 (2,6 %) на 1943 с., у В. Дрозда – 32 (2,9 %) на 1416 с.

Антецедент *той* змінюється за родами, числами й відмінками. Найбільш уживаним у художньому тексті виступає антецедент *те* – 59 і *той* – 31: *Навпаки, у хмільній прозорості відкривалося те, що тверезий приховував од себе* (В. Дрозд 1988, с. 38). *Для мене дяка найвища – те, що люди ніколи мене не цуралися* (А. Дімаров 2004, с. 70). *Федір зачайвся, а той, хто поспішав коридором, зупинився, постояв, певно прислухаючись...* (А. Дімаров 2004, с. 272). *Те, що не існує, не може бути наповненим* (П. Загребельний 1983, с. 17).

На множину вказує або співвідносне слово *ті* – 50, або співвідносне слово *ті* і присудок підрядної частини: *Праведні в нас ті, хто з усіма* (П. Загребельний 1978, с. 341). *Весна, літо, осінь, зима не схожі на ті, що в інших горах, в інших долинах...* (А. Дімаров 1999, с. 119). *Ідуть, гомонять собі стиха,*

мов бояться наполохати **тих**, що **пасуть** свою молодість (А. Дімаров 2004, с. 56). **Ті**, що **запізнилися** на урок, **ящірками** просковзували у **двері** класів...(В. Дрозд 1985, с. 323). За м'ясниками йшли **ті**, що **виготовляють** солодощі (П. Загребельний 1983, с. 518).

Кореляти *той, те, ті* можуть вживатися у різних відмінках:

- Називний – 66: *А що таке робота в забої, знає лише **той**, хто сам її скуштував* (А. Дімаров 2004, с. 300). ***Ті**, що не прийшли до нас у юності, уже ніколи не придуть, і марно чекати, і смішно чекати* (В. Дрозд 1985, с. 364). *Хай навчається всіх премудростей **той**, хто стане султаном* (П. Загребельний 1983, с. 382).
- Родовий – 24: *Були прізвища **тих**, хто здавав проект набагато пізніше од мене, тільки про мене – анітелень* (В. Дрозд 1981, с. 254). *Ідуть, гомонять собі стиха, мов бояться наполохати **тих**, що пасуть свою молодість* (А. Дімаров 2004, с. 56). *А спадкоємцями володарі завжди проголошували **тих**, хто наймиліший їхньому серцю* (П. Загребельний 1983, с. 469).
- Давальний – 2: ***Тому**, хто проводить із султаном іноді й ночі голова до голови в безсонних бесідах, неважко випросити таку дрібницю* (П. Загребельний 1983, с. 17).
- Знахідний – 46: *Намагався просто одмахнутися од цієї думки, покладаючись на **те**, що якимось воно та обійдеться* (А. Дімаров 2004, с. 160). *Моральна відповідальність твоя за **те**, що сталося в Блισταвиці, велика* (В. Дрозд 1987, с. 156). *Зненавидів і сина за **те**, що той зробив своїм улюбленцем не воїна, а якогось фірчика* (П. Загребельний 1983, с. 12).
- Орудний – 2: *Цей Данило прославився **тим**, що дуже ж ловко грав у підкидного* (А. Дімаров 1999, с. 75).

- Місцевий – 1: *Весь час чув її голос, її дзвінкий сміх і часто ловив себе **на тому**, що промовляє до неї* (А. Дімаров 1999, с. 110).

За вказівкою на особу з *той* сполучаються займенники *хто* – 52, *що* – 26; для номінації предметів, подій – тільки *що* – 63: *Той, хто* питав про соломку, не хотів далі й заводитись (А. Дімаров 2004, с. 23). *Та ось і ті, що* йшли додому, побачивши голову, швиденько повернули назад (А. Дімаров 2004, с. 107). *Сповнена вдячності до тварини за те, що* вона не втекла, не кинула їх серед степу, *Тетяна простягнула їй хліб...* (А. Дімаров 2004, с. 229). *Що ж, на помилках вчать, не помиляється лише той, хто* нічого не робить (В. Дрозд 1988, с. 196). *Комусь треба починати те, що* самим життям диктується (В. Дрозд 1987, с. 102). *Той, хто* знає сокровенне, великий і мудрий (П. Загребельний 1983, с. 40).

Найчастотнішим у субстанційних реченнях є постпозиційне вживання підрядного речення – 89: *Аж тут Степан наважився запитати про те, що* його мучило протягом усієї вечері... (А. Дімаров 2004, с. 756). *Вона любила уявляти, як було насправді, в житті, домальовувати подумки те, що* ховалося за сухими рядками документів (В. Дрозд 1985, с. 18). *Помогти можна тільки тому, хто* цього хоче (П. Загребельний, ч. 1, 2003, с. 95).

Не менш частотна й інтерпозиція – 43: *Про те, що діялося під боком, і без газет можна довідатись* (А. Дімаров 2004, с. 24). *Те, що мало бути її поразкою, оберталось на перемогу* (П. Загребельний 1983, с. 179).

Препозитивне розташування менш властиве підрядним реченням – 9: *Хто* впустив до хати, *той* впустив у себе (В. Дрозд 1981, с. 127). *Хто* працює чесно в колосні, *той* полюдьському й житиме (А. Дімаров 2004, с. 99). *Отож, хто* стане на цій великій ріці, *той* матиме в руках усю землю, наглядатиме за нею, мов сам Господь бог (П. Загребельний 1983, с. 506).

Нами зафіксовано лише два субстанційні речення, ускладнені однорідною супідрядністю, з двома і трьома підрядними і одне речення зі змішаною супідрядністю: *Те, що*



було сумішшю крові й пітьми, **що** було пристрасстю і зойком, тепер стало душею, билося у ній, рвалося на волю... (П. Загребельний 1983, с. 155). Приїхали взяти його за **те**, **що** був у банді, **що** пригрів куркулів, **що** зімкнувся з класовим ворогом... (П. Загребельний, ч. 1, 2003, с. 160). Мусила знати, чим керувався **той**, **хто**, писав їй облудні листи, **хто** сміявся з **того**, з **чого** сміятися не можна (В. Дрозд 1985, с. 76).

Крім того, що субстанційні речення можуть виступати домінантами різноманітних явищ та реалій дійсності, слугувати ідентифікації позначуваних ними об'єктів, вони можуть містити в своїй структурі додаткові змістові компоненти, як ускладнена підрядна частина. Вибірка речень показала, що субстанційні конструкції можуть бути ускладнені:

- однорідними членами речення – 11: *Я був тоді серед тих, хто за велінням князя **чинив** наругу над святинями народу, **творив** насильства і неправду* (П. Загребельний, ч. 1, 2003, с. 134). *Зорина й Сергієм захопилася спершу через те, що він ніби з її **снів**, з бабусиних **розповідей** з'явився* (В. Дрозд 1987, с. 136).
- дієприслівниковим зворотом – 1: *Моєму батькові обеліск поставили за те, що вмер, **захищаючи соціалістичну власність*** (П. Загребельний, ч. 2, 2004, с. 166).
- звертанням – 1: *Те, що у вашій роботі, у вас, **Іване Івановичу**, є доброго, ми цінуємо і підтримуємо* (В. Дрозд 1987, с. 124).

Отже, аналіз мовного матеріалу засвідчив, що субстанційні речення становлять 3,1 % від загальної кількості прислівних складнопідрядних речень і 0,8 % від усіх типів речень у художньому тексті. Найбільше за кількістю вживання зазначених речень в ідіостилі А. Дімарова – 58 (4,1 %) речень на 1320 с., у П. Загребельного – 51 (2,6 %) на 1943 с., у В. Дрозда – 32 (2,9 %) на 1416 с. Найбільш уживаними у художньому тексті виступають антецедент *те* і *той*, які найчастіше використовуються у називному, родовому і / або знахідному відмінках. За вказівкою на особу з *той* сполучаються

займенники *хто, що*; для номінації предметів, подій – тільки *що*. Найбільш частотним у субстанційних реченнях є постпозиційне вживання підрядного речення, не менш частотна й інтерпозиція, препозитивне розташування менш властиве підрядним реченням. Кількісно-параметричний аналіз речень засвідчив, що підрядні частини субстанційних конструкцій можуть бути формально ускладнені здебільшого однорідними членами речення.

### ЛІТЕРАТУРА:

1. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики / В. А. Богородицкий. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935. – 356 с.
2. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 348 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посібник] / М. У. Каранська. – К. : НМК ВО, 1992. – 400 с.
6. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / Б. М. Кулик. – К. : Рад. шк., 1965. Ч. 2. – 1965. – 283 с.
7. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
8. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : [навч. посібник] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.

## СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Дімаров А. А. Біль і гнів : [роман] / А. А. Дімаров. – К. : Україна, 2004. – 928 с.
2. Дімаров А. А. Містечкові історії : [повісті] / А. А. Дімаров. – К. : Рад. письменник, 1983. – 558 с.
3. Дімаров А. А. Самосуд : [Повісті. Оповідання. Етюди] / А. А. Дімаров. – К. : Укр. письменник, 1999. – 221 с.
4. Дімаров А. А. Сільські історії / А. А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1987. – 539 с.
5. Дрозд В. Г. Земля під копитами / В. Г. Дрозд. – К. : Дніпро, 1988. – 406 с.
6. Дрозд В. Г. Новосілля : [роман] / В. Г. Дрозд. – К. : Рад. письменник, 1987. – 348 с.
7. Дрозд В. Г. Спектакль / В. Г. Дрозд. – К. : Рад. письменник, 1985. – 400 с.
8. Дрозд В. Г. Три чарівні перлини : [оповідання] / В. Г. Дрозд. – К. : Дніпро, 1981. – 335 с.
9. Дрозд В. Г. Убивство за сто тисяч американських доларів / В. Г. Дрозд. – К. : „Укр. письменник”, 2003. – 255 с.
10. Загребельний П. А. Гола душа : [повість] / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2003. – 254 с.
11. Загребельний П. А. Первоміст. Смерть у Києві / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1978. – 810 с.
12. Загребельний П. А. Роксолана : [роман] / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1983. – 583 с.
13. Загребельний П. А. Тисячолітній Миколай : [роман : Ч.1] / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2003. – 399 с.
14. Загребельний П. А. Тисячолітній Миколай : [роман : Ч.2] / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2004. – 461 с.

ББК Ш12=411.4\*22  
УДК 811.161.2'367

*Марія ПАНКОВА,  
здобувач кафедри української мови та прикладної  
лінгвістики Донецького національного університету*

## **ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ**

*У статті досліджено актуальне членування питальних речень, визначено принцип поділу питальних речень на тему і рему, з'ясовано відмінності між темою і ремою, встановлено статус даного і нового в комунікативній будові питальних речень, проаналізовано відмінності між актуальним членуванням питальних і розповідних речень.*

***Ключові слова:** речення, питальне речення, актуальне членування речення, тема, рема, комунікативна будова.*

Речення є не тільки граматичною і семантичною одиницею, а й комунікативною, тобто таким висловленням, за допомогою якого ми спілкуємося між собою. Крім значення предикативності й семантичної структури, в реченні наявне його функціональне значення, пов'язане з розподілом комунікативного навантаження між його членами; це значення виражається актуальним членуванням, тобто членуванням на тему і рему, порядком слів й інтонацією. Об'єктом нашого дослідження є питальні речення української мови, які і досі являють собою менш досліджуваний, порівняно з розповідними, різновид речень у мовознавчій науці. Теорія актуального членування напрацьовує свій поняттєвий апарат переважно на матеріалі розповідних речень, що і визначає актуальність нашого дослідження.

Поділ речення на дві частини – тему і рему – називається актуальним членуванням, оскільки, як зазначає І.І. Ковтунова, це членування актуальне і суттєве в цьому контексті чи в цій конкретній для мовця ситуації [6, с. 7]. Мовець може ставити

перед собою різні комунікативні завдання залежно від конкретної ситуації спілкування. Основними завданнями нашої роботи є: 1) дослідити актуальне членування питальних речень; 2) визначити принцип поділу питальних речень на тему і рему; 3) з'ясувати відмінності між темою і ремою; 4) встановити статус даного і нового в комунікативній будові питальних речень; 5) проаналізувати відмінності між актуальним членуванням питальних і розповідних речень.

В. Матезіус запровадив поняття про актуальне членування. Він здійснив відкриття, показавши, що явище, у якому бачили психологічну природу, насправді є лінгвістичним. В. Матезіус виходить з того, що в різних мовах по-різному можна передавати інформацію про те, що відомо в певній ситуації. Тому в межах речення дослідник розрізняє: 1) основу повідомлення – те, що є відомим у певній ситуації; 2) ядро повідомлення – те, що повідомляється про основу повідомлення [7, с. 240]. Встановлення основи повідомлення і ядра повідомлення стало визначальним чинником розмежування теми і реми, поділу повідомлення на відправну, більш відому за своїм змістом частину, ненаголошувану та інформативну, оскільки акцент у повідомленні робиться на цілком чи більш-менш нову за змістом частину, логічно наголошувану, яка буде ядром повідомлення. Визначаючи тему повідомлення, дослідники актуального членування речення відзначають три її ознаки: 1) “Це вихідний пункт повідомлення” [6, с. 6]; 2) вона є актуально менш значущою, ніж рема; 3) тема – частина речення, яка зазвичай відома і зумовлена попереднім контекстом, виступаючи носієм “даного”. «Ми маємо тут справу, таким чином, з відправним пунктом, вихідним поняттям, яке однаково подане і тому, хто каже, і тому, хто слухає, і яке виступає як місце зіткнення двох вимірів, і з іншою частиною висловлення, яка складає власне висловлення» [7, с. 241]. Тема містить те, про що повідомляється в реченні і являє собою предмет повідомлення. Рема постає носієм таких трьох диференційних ознак: 1) містить те, що повідомляється про тему; 2) актуально більш значуща, ніж тема, репрезентує основний зміст повідомлення і є комунікативним центром висловлення; 3) виступає носієм “нового”. Однією з основних ознак реми є

здатність підкреслювати те, що невідоме слухачеві. Рема є комунікативним центром повідомлення.

Питання – це форма думки, у якій виражена вимога уточнити чи отримати нову інформацію на основі вже наявної. Логічна структура питання така: 1) вихідні знання; 2) вимога додати чи уточнити цю інформацію, перейти від вихідних до отриманих знань. Перша частина питання називається його передумовою, чи базою, а інша – оператором питання. Наприклад, ставлячи питання: *“Коли прийдуть гості?”*, ми прагнемо дізнатись час приходу гостей. У питанні буде наявна інформація про те, що гості повинні прийти, а займенниковим питальним прислівником “коли”, який має семантику часових відношень, виражена вимога нової інформації (оператор питання). Отже, якщо брати до уваги логічну структуру речення, то питальне речення буде мати частину, яка містить інформацію, що вже відома мовцеві, і частину, в якій виражена вимога нової інформації.

Комунікативна мета мовця, який висловлює свою думку у формі розповідного речення, полягає в тому, щоб повідомити слухачеві щось; тому рема може розглядатися як конститувальний комунікативний компонент розповідного речення. Питальне речення виражає прагнення мовця одержати, підтвердити або заперечити інформацію. Питання слугує не для передавання інформації, а для її отримання. Основним навантаженням питальних речень є цілеспрямованість, прагнення отримати відповідь. Питання завжди передає позицію активного комуніканта, воно спрямоване на додання картині світу цілісності, тому що відноситься до невизначених для суб'єкта мовлення фрагментів світу. У питальному реченні теж є конститувальний – власне-питальний – і може бути неконститувальний (непитальний) комунікативний компонент, адже питальне речення поділяється на дві частини: передумову питання (вихідні знання чи основа запитання) та оператор питання (запит нової інформації чи ядро запитання). Так, у питальному реченні *Коли відбудеться концерт?* вичленовуються питальний компонент *коли* і непитальний – *відбудеться концерт*. Мовець знає, що відбудеться концерт, але не знає, коли це буде, і про це питає в адресата.

Російський дослідник О.М. Пешковський зазначає, що за допомогою питального мовлення можна спонукати співрозмовника повідомити нам те, чого ми не знаємо, відповісти на наше запитання [8, с. 210]. На відміну від розповідних речень, у яких рема виступає носієм “нового”, у питальних реченнях рема містить запит адресата, тобто рема – це питальний компонент, де міститься основна мета питального речення – отримати інформацію від адресата про ситуацію або подію загалом чи про якийсь її складовий, який цікавить мовця. Отже, у питальному реченні рема буде мати дещо інші ознаки: 1) містить те, про що запитує мовець; 2) актуально більш значуща, ніж тема, репрезентує основний зміст повідомлення і є комунікативним центром висловлення; 3) виступає носієм “нового”.

Тема питального речення буде мати такі ж диференційні ознаки, що і тема розповідного речення, зокрема: 1) є основою повідомлення; 2) вона актуально менш значуща, ніж рема; 3) зазвичай відома мовцю і слухачу, зумовлена попереднім контекстом, виступаючи носієм “даного”.

Висловлення не може існувати без реми, яка становить його комунікативний центр. Натомість наявність теми в ньому необов’язкова. Тематична частина може бути також експліцитно не вираженою, якщо відома з контексту. Запитання передбачає діалогічну ситуацію – наявність хоча б двох співрозмовників, один з яких намагається вплинути на свого партнера для досягнення певного результату. Таке спілкування “запитання”– “відповідь” передбачає успішну реалізацію комунікативного акту. Якщо мовець хоче підкреслити свій запит, привернути до свого запитання увагу слухача, то може використати для цього питальне речення, де тема експліцитно не виражена. Оскільки рема в питальному реченні виступає питальним компонентом, щоб наголосити на питанні, мовець може використати речення лише з рематичною частиною. При цьому тема буде відома слухачу з попередніх реплік чи ситуації спілкування:

1) *Відхилилась від стіни і стала, посликуючи блузку на грудях. Так, ніби байдуже, але помітно зашарілась і щоб відвести очі, спитала:*

*– Ну, як, козаче?*

*Григорій посміхнувся:*

*– Гарна...*

(Ів. Багрянйий, с. 171).

Репліки-перепитування, виражені питальним реченням, також можуть мати у своєму складі лише рематичну частину, оскільки тема буде відома з контексту чи ситуації спілкування. Чинником, що зумовлює перепитування, нерідко “служує певний емоційний стан одного з учасників розмови, його удаване або, навпаки, його негативне ставлення до нього, незадоволення ним; інколи співрозмовник навіть навмисно повторює частину попереднього речення” [2, с. 231]. Отже, перепитування як мовленнєва дія пов’язане з психічною реакцією співрозмовника (здивування, нерозуміння, недовіра) на зміст попереднього висловлення – чи то повідомлення, чи запитання:

*– Чи буде наше місто здаватися ворогу?*

*– Яке місто? Ніколи, чуєте?*

(О. Довженко, с. 237).

Експліцитно не вираженою тема може бути також у зустрічних запитаннях, у яких перша репліка (запитання) виступає “стимулом”, а друга репліка може бути не відповіддю, а зустрічним запитанням, яке є реакцією на висловлення співрозмовника. Зустрічне питання, що функціонує в діалозі як репліка-реакція, не є відповіддю на попереднє запитання, а виступає особистісною реакцією на нього [1, с. 38]. У таких питальних реченнях тема може бути виражена експліцитно або імпліцитно залежно від ситуації спілкування: *– Я бачу. Ти став добрий. Тобі болить? – Ні! А тобі?* (О. Довженко, с. 192).

Тема повідомлення може містити в собі щось дане – тобто відоме читачеві або слухачеві з контексту чи визначене конситуацією. Ознаки теми питального речення тотожні з ознаками теми розповідного речення. Тема питального речення буде включати інформацію, про яку вже йшла мова (в теорії інформаційного дискурсу те, про що вже говорилося називається активованим (даним, старим)). Рема повідомлення містить нове, невідоме читачеві чи слухачеві. Для розповідного речення характерним буде подавати нову інформацію в реченні, а питальне речення не подає інформацію, а запитує про неї. Рема



питального речення буде містити запит про невідоме. Ставлячи запитання, мовець виходить з того, що відомо йому, а також з того, що, можливо, відомо і реципієнту, котрий мав би забезпечити адресанта потрібною інформацією. Питальне речення виражає лише запит, пошук, спрямований на з'ясування певної інформації, яка невідома мовцеві. Цей запит у реченні буде виражатися ремою.

Розглянемо уривок роману О. Гончара «Собор»:

*Одного дня з'явився на фермі приїжджий агітатор з портфелем, блідоллиций, в кепчині, в червоному картатім кашне.*

*– Як тут у вас, дівчата? Кіно буває? – бадьоро опитував.*

*– Та бува.*

*– Оплати досить?*

*– Та досить.*

*– То чого ж вам ще не вистачає? – допитувався з щирим подивом.*

*...– Хлопців...*

Перше речення в цьому діалозі належить до власнепитальних з'ясувальних, оскільки мовець прагне дізнатись, з'ясувати від співрозмовника ті моменти дійсності, яких він не знає. Запит у цьому реченні буде виражатися питальним займенником *як, який* і постає ремою питального речення. Ставлячи запитання, мовець прагне дізнатися про те, чого не знає. У другому реченні запит виражено за допомогою логічного наголосу, який падає на слово у кінці речення. Мовець здогадується, що в селі можуть показувати кіно, але не впевнений у цьому, тому ставить питання про його існування. Ремою в цьому реченні буде запит про наявність кіно, виражений словом *буває*, на який падає логічний наголос, а тема буде виражатися словом *кіно*. У третьому реченні так само мовець не має повного уявлення про ситуацію: його цікавить чи вистачає дівчатам оплати, тому і ставить запитання. Ремою в цьому реченні буде слово *досить*, на яке падає логічний наголос, а темою – слово *оплати*.

Отже, висловлення не може існувати без реми, яка становить його комунікативний центр. Натомість наявність теми в ньому необов'язкова. Запитання передбачає діалогічну ситуацію, яка забезпечує реалізацію комунікативного акту.

Запит, який робить мовець, буде залежати від його поінформованості, від його уявлення про ситуацію, від того, про що він хоче дізнатись, тобто мовець робить вибір у розподіленні квантів інформації між темою і ремою, у визначенні порядку їх місця.

Розповідне і питальне речення становлять різні типи мовленнєвих актів з різними комунікативними функціями: рема, або те, що повідомляється, буде конститувальним комунікативним компонентом повідомлення, тобто розповідного речення, а питальний компонент – питального, при цьому в питальному реченні рема буде мати дещо інші ознаки, ніж у розповідному, а диференційні ознаки теми питального речення залишаються такими ж, як і у розповідного.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуйванюк Н.В., Шабат С.Т. Питальні речення в сучасній українській мові. – Чернівці: Рута, 2000. – 66 с.
2. Дудик П.С. Питальні слова-речення // Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 230-232.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Загнітко А.П. Український синтаксис . – Ч.1. – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с.
5. Загнітко А.П. Український синтаксис . – Ч.2. – К.: ІЗМН, 1996. – 240 с.
6. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М.: Просвещение, 1976. – 239 с.
7. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский кружок: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 239-245.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 392.
9. Современный русский язык / Под. ред. В.А.Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1989. – 560 с.
10. Шабат С.Т. Речення питальної модальності в сучасній українській мові // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 53-58.

11. Шабат С. Текстотвірна роль активізуючих запитань // Записки з українського мовознавства: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 73-86.

### СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Багрянний І.П. Тигролови: Роман, Морітурі: Драм. повість / І.Багрянний. – К.: Наукова думка, 2000. – 386 с.
2. Гончар О.Т. Собор: Роман. – К.: Дніпро, 1989. – 272 с.
3. Довженко О.П. Зачарована Десна; Україна в огні; Щоденник. – К.: Веселка, 1995. – 575 с.

**ББК Ш12=411.4\*22**

**УДК 81'372=111=161.2**

**Оксана ПУТІЛІНА,**

*кандидат філологічних наук, асистент кафедри  
української мови та прикладної лінгвістики  
Донецького національного університету*

## **РОЛЬ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА Й ІМЕНІ У ФОРМУВАННІ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО Й АНГЛІЙСЬКОГО РЕЧЕННЯ (З ПОЗИЦІЙ ВІДМІНКОВОЇ ГРАМАТИКИ)**

*У статті встановлюється роль категорій дієслова й імені у формуванні структури сучасного українського й англійського речення з позицій відмінкової граматики.*

**Ключові слова:** *глибинний відмінок, граматична категорія, дієслово, іменник, пропозиція.*

Відмінкова граMATика, як і сучасна лінгвістика загалом, виходить з визнання системного характеру структури мови, розглядаючи її як “систему систем”, оскільки, за визначенням А. Мейє, мова утворює систему, де “все взаємопов’язано і підкорюється плану дивовижної чіткості” (цит. за [5, с. 177]). Внаслідок цього домінувальну роль у формуванні структури

речення будь-якої мови світу (зокрема української та англійської) на глибинному рівні й на рівні його формально-граматичної презентації відіграють граматичні категорії дієслова й імені (іменника, рідше – займенника). При цьому важливим й актуальним є врахування й власне-граматичних (морфологічних) характеристик цих категорій, і особливостей семантичної сполучуваності з іншими компонентами речення. Як зазначає А.П. Загнітко, досягнення сучасної граматичної науки, пов'язані із загальним інтересом до семантико-змістового плану різних мовних одиниць, привели до переосмислення взаємозв'язку й взаємовпливу семантичного й формально-граматичного змісту в структурі категорій й переконали в тому, що опис специфіки граматичних значень неможливий без послідовного структурного, функціонального й семантичного аналізу категорійних форм [6, с. 1]. Тому основним завданням пропонованої статті є розгляд співвідношення формально-граматичного й семантичного змісту в межах категорій дієслова й іменника.

Розв'язання проблеми взаємодії цих категорій в обох мовах неможливе без попереднього з'ясування специфіки реалізації відповідних компонентів окремо в кожній з мов з урахуванням основних принципів зіставного аналізу вказаних явищ у цих мовах. Але обсяг статі не дозволяє належним чином розкрити основні закономірності реалізації відповідних компонентів в обох мовах водночас, тому мета статі обмежена простеженням особливостей функціонування та взаємодії категорій дієслова й імені на глибинному і поверхневому рівнях в українській та англійській мовах.

Під граматичною категорією, здебільшого, передусім розуміють сукупність граматичних значень, репрезентованих певними формальними засобами [4, с. 116], а отже, та чи інша граматична категорія характеризує певний лексико-граматичний клас слів [3, с. 134], зокрема іменнику властиві категорії відмінка, роду, числа, займеннику – категорія відмінка й числа, деяким з них – і категорія роду, а дієслову – категорії виду, часу, стану, способу, особи і числа, причому остання залежить від категорії числа того слова, з яким дієслово координується.

Щодо трактування категорій дієслова та імені з позицій відмінкової граматики, то ці дві категорії постають взаємопов'язаними й взаємовизначуваними. Категорія дієслова являє собою співвіднесеність усієї своєї семантики до істоти чи речі у вигляді іменної групи в структурі речення й української, і англійської мови. Проте варто погодитися з Г. Гійомом у тому, що в багатьох мовах дієслово може бути зведене до простого співвідношення суб'єкта і спільного дієслівного поняття, абстрагуючись від особливої природи дієслова. Зрозуміло, що в такій мові дієслів було б небагато, не більше, ніж способів зв'язків суб'єкта із загальним поняттям дієслова [5, с. 30]. Наслідком цього було б те, що категорія дієслова, зведена до незначної кількості надзвичайно абстрактних дієслів (про які загальне уявлення можуть дати допоміжні дієслова), була б категорією майже цілком формальною, що містила б зовсім маленьку частину усієї семантики дієслова, власне – її найбільш загальну частину, а решта була б віднесена до іменного плану, тобто, фактично, відбулося б перенесення семантичних акцентів з дієслова на іменник і навіть можлива була б така ситуація, за якої функціонувало би єдине дієслово: зокрема, для французької мови таким дієсловом, на думку Г. Гійома, могло би бути *être*, а всі інші дієслова перейшли б у ад'єктивованій формі до іменної групи. Але в більшості мов світу, у тому числі українській та англійській, семантичний план відзначається наявністю тенденції до відносно рівномірного розподілу між двома категоріями (іменною та дієслівною) [2, с. 267; 1, с. 94].

Водночас слід зауважити, що англійській мові (як і українській) властива певна група дієслів, що у переважній більшості випадків використовуються носіями мови без іменного компонента, перебираючи на себе у реченні і семантичне навантаження імені, тобто глибинне відмінкове значення при таких дієсловах є імпліцитним, – це дієслова користування, що віддзеркалюють усі сфери людської діяльності: виробництво, рух, відпочинок, обслуговування, війну, відчуття, хвилювання, які вимагають застосування знарядь, приладів, речовин, засобів тощо [10, с. 42]. Ця група дієслів є найбільш відкритою, тому що вона демонструє лексичне різноманіття, зумовлене семантикою можливого для

цих дієслів приєднуваного (часто імпліцитного, потенційно можливого) іменного компонента: *to wax* (*вощити*), тобто *to polish with wax* (*полірувати воском*). Деякі дієслова цієї групи містять сему *to use* (*використовувати*), але, крім неї, ще й сему специфічного впливу та використання іменника-назви: *to tango*, тобто *to dance tango* (*танцювати танго*); *to hymn*, тобто *to sing a hymn* (*співати церковний гімн*) (пор. з українською мовою, у якій, на відміну від англійської, не завжди знайдеться дієслово-відповідник, зокрема англійське дієслово *to waltz* (*to dance waltz*) має український відповідник *вальсувати* (*танцювати вальс*), але англійське *to tango* українською перекладається тільки описово – конструкцією *танцювати танго*).

На протигагу таким дієсловом у сучасній англійській, а також українській мові є дієслова із “широким” значенням, що передбачають обов’язкову наявність експліцитного іменного компонента, але їхня семантика змінюється залежно від семантики імені: *to be* (*бути*), *to act* (*чинити, робити*), *to make* (*робити*), *to give* (*давати*), *to put* (*класти, оцінювати, висловлювати, визначати*), *to place* (*уміщувати, класти*), *to have* (*мати*), *to take* (*брати*), *to move* (*рухати*), *to spend* (*випрачати*). Крім того, як зазначає Л.П. Павличенко, результати проведених досліджень вказують на те, що 90,7 % усіх англійських дієслів відображають взаємспрямованість і взаємозв’язок між дієсловом та іменем, причому аналогічна ситуація спостерігається у слов’янських мовах, зокрема в українській [Там само, с. 43].

Загалом з певного моменту розвитку в мовах виникає універсальна тенденція до все більш і більш формального й категоричного розмежування імені й дієслова [13]. Це мовне розрізнення має безпосереднє відношення до “ноологічного” розмежування часу й простору, тобто є результатом двох мисленневих операцій, спрямованих у протилежних напрямках: виділення (*discernement*) та включення (*entendement*) [14, р. 27]. Виділення є мисленневим вичленуванням часткового із загального, чому семантика й завдячує спроможністю індивідуалізації: лексика сучасних мов свідчить про надбану людським мисленням здібність виділяти будь-яке поняття з “поля всезагальності” [5, с. 115]. У розвинених мовах за

процесом виділення автоматично йде зворотний процес [16, S. 62], а саме: абстраговане із загального в часткове повертається у всезагальне, при цьому ці два способи осмислення універсуму, що неодноразово намагалися дослідити філософи ще з часів античності, “суть простір і час” [9, с. 16; 11, с. 23]. Цей процес не є антивиділенням, спрямованим на стирання індивідуалізації, а є процесом категоризації, скерованим (при збереженні досягнутого рівня індивідуалізації) на пробудження в мисленні найбільш загальної, не прив’язаної до часткового, класифікації, що набуває вигляду частин мови. На підставі цього можна дати визначення: “дієслово – це слово, включення якого завершується в часі, а ім’я – це слово, включення якого завершується поза часом, а значить – у просторі (де простором є все те, що не є часом)” [5, с. 115].

Теорія відмінкової граматики розглядає категорії дієслова та імені поза лінгвофілософським трактуванням їхньої природи, враховуючи тільки обмеження, що накладаються ними на функціонування глибинних відмінків, оскільки поняття, що лежать в основі опису відмінкових вживань, можуть мати значно більшу лінгвістичну значущість, ніж ті поняття, за допомогою яких описуються поверхневі відмінкові системи. До таких додаткових фактів можна віднести встановлення обмеженої кількості імен й обмеженої кількості дієслів, здатних вступати в ці відношення, а також будь-які додаткові узагальнення, які можна було б сформулювати в термінах таких класифікацій [12, с. 397].

Цінність цього підходу полягає в обов’язковій умові, сутність якої в тому, що для кожного окремого відмінка допустимим є його втілення у вигляді складної сутності (однорідної іменної групи), але будь-яке відмінкове відношення може зустрічатися в семантично простому реченні тільки один раз. Звідси очевидним є висновок, що в тому випадку, коли певна відмінкова форма з’являється в поверхневій структурі більше, ніж один раз (у різних іменних групах), то йдеться про два і більше глибинних відмінки або речення є семантично складним. Так, Ч. Філлмор наводить німецьке слово *lehren* (вчити, викладати), яке описується як дієслово, що “керує двома акузативами”, а отже, дає підстави припускати, що в

глибинній структурі два його “додатки” розрізняються за відмінками. Підтвердженням є той факт, що досить часто в німецькій мові можна знайти аналогічні випадки розмежування відмінків, наприклад, у вигляді наявності пасивних речень типу (4) *Das wurde mir gelehrt* (Це мені викладалося) [Там само, с. 400].

Слід наголосити на тому, що дієслово, згідно з концептуальними засадами відмінкової граматики, бере участь у створенні пропозиції (Р) – набору відношень між дієсловами та іменами (або підрядними частинами, якщо такі є), без інформації про час, встановлюваної окремо від того, що називаємо модальністю (М), яку формують модальні характеристики речення загалом, а саме: заперечення, час, спосіб і вид. На відміну від Ч. Філлмора, Дж. Лайонз вважає, що з усім реченням безпосередньо пов’язані тільки заперечення, час і спосіб, а вид є ознакою дієслова [8, с. 218, 223]. Натомість Ч. Філлмор зауважує, що конкретна природа модальної складової для визначення глибинних відмінкових відношень не має вирішального значення. Водночас він припускає, що деякі відмінки мають бути прямо співвіднесені із модальними складниками так само, як деякі інші співвідносяться із власне-пропозицією, зокрема деякі обставини часу: *unfortunately* (на жаль), *willingly* (із задоволенням), *easily* (легко), *carefully* (обережно), тому що вони вводяться в речення з головної частини внаслідок трансформації [15, р. 35].

Важливим є також те, що дієслова в межах відмінкової граматики класифікуються за кількістю й типами відмінкових відношень, у які вони вступають, хоча така класифікація є досить складною не тільки через значну кількість структур з відмінками, але й через здатність багатьох дієслів виступати більше ніж в одному відмінковому відношенні, тобто сполучатися з кількома різними глибинними відмінками в різних комбінаціях (аналогічно до того, як на поверхневому рівні можливе повне або часткове заповнення валентних гнізд залежно від контексту, у якому те чи інше дієслово функціонує) [7, с. 110-111], що дозволяє не виділяти у дієслова кілька значень, а говорити про можливі для нього відмінкові рамки: (5) *Fisherman is drying out the net* (Рибалка сушить сітку) +



[ \_\_ O + A)]; (6) *The net is drying out* (Сітка сушиться) + [ \_\_ O]. Обидва речення (5) і (6) демонструють особливість деяких мов (зокрема англійської), що полягає у наявності значної кількості дієслів, які можуть, не змінюючи своєї форми, функціонувати і як транзитивні (приклад (5)), і як нетранзитивні (приклад (6)). Збіг таких форм в англійській мові є випадковим: ототожнення перехідного і неперехідного *to drying (out)* виправданий настільки, наскільки семантична характеристика дієслова (на відміну від семантичної інтерпретації змісту речення, до якого входить дієслово, тому що тут беруться до уваги й інші компоненти речення, а також ті семантичні ролі, які вони відіграють залежно від своїх відмінків) також не змінюється в розглянутих випадках їх вживання. Тому в усіх мовах, у яких можливе таке явище, доречною є презентація факультативних відмінків, чия наявність або відсутність обов'язково позначатиметься на дієслові [12, с. 414]. Якщо ж у дієслів типу + [ \_\_ O (A)] поява А (де А – агентив, тобто відмінок на позначення активного виконувача дії, а О – об'єктив як найбільш загальний відмінок на позначення об'єкта загалом) зумовлює не таку форму, яка була б за відсутності цього відмінка (йдеться про розмежування перехідного і неперехідного вживань одного і того самого дієслова), або за відсутності А потрібен певний додатковий елемент (напр., “зворотня” морфема – частка-постфікс *-ся*), зокрема в українській мові, що є надлишковим при експліцитному А, то такі факти слід описувати за допомогою трансформацій та за умови залучення спеціалізованого позначника таких “поверхневих” елементів.

Крім того, для класифікації дієслів щодо їхнього оточення має значення не тільки набір відмінків у складі пропозиції. Оскільки один з відмінків може бути реалізований у вигляді S (де S – підрядна частина в межах складнопідрядного речення), дієслова можна класифікувати за типом репрезентації цієї відмінкової позиції: такі, що передбачають тільки іменну групу у ролі глибинного відмінка (а саме – об'єктива (O)), і ті, що можуть утворювати пропозицію з підрядною частиною (S) у функції глибинного відмінка. Останнє характерно для дієслів *true* (правда, що), *interesting* (цікаво, що) і под., для яких

рамкова ознака (відмінкове оточення) матиме вигляд + [ \_\_S], для дієслів типу *say* (*сказати*), *predict* (*передбачувати*) відмінкове оточення буде іншим: + [ \_\_S + A], а дієслова *force* (*примувати*), *persuade* (*переконувати*) вставлятимуться в іншу відмінкову рамку: + [ \_\_S + D + A] (де D (датовий) у більшості випадків позначає істоту, яка зазнає певного впливу або є носієм певного стану) тощо.

Видається доцільним також зауважити, що в граматиках, що ґрунтуються на різниці між “підметом” і “додатком” (напр., англійська), опис підрядних частин як реалізації категорії NP (іменної групи) у вигляді *it + S* (*me, що S*) (тобто речення з формальним підметом) має гарантувати, що таке розгортання іменної групи матиме місце тільки в позиції підмета при транзитивному дієслові та в позиції додатка (прямого або непрямого) при нетранзитивному, хоча цих ускладнень можна уникнути, якщо обмежити використання підрядної частини S відмінковим елементом O.

Отже, граматичні категорії дієслова й імені в теорії відмінкової граматики взаємопов’язані. Вони формують пропозицію речення, при цьому частина дієслів англійської мови може функціонувати як транзитивні та нетранзитивні без зміни граматичної форми на поверхневому рівні, на відміну від українських дієслів, яким потрібні додаткові елементи, зокрема постфікс *-ся*. Відмінкове значення при деяких дієсловах української та англійської мов можуть бути імпліцитним, тобто іменна група, що є репрезентантом певного глибинного відмінка, може не бути вербально реалізованою на формально-граматичному рівні, проте українська мова не завжди має дієслова-відповідники до таких лексем англійської мови. Крім того, в обох мовах дієслова можуть класифікуватися за типом відмінкового відношення, а також за наявністю / відсутністю підрядної частини у функції відмінка.

Отримані результати репрезентують особливості реалізації глибинних об’єктних відмінків на поверхневому рівні, а також специфіку організації конструкцій поверхневого рівня сучасного англійського речення у зіставленні з українським, зокрема конструкцій з транзитивними й нетранзитивними дієсловами, що можуть бути класифіковані за типом відмінкового оточення,

зокрема набором обов'язкових і факультативних глибинних відмінків як репрезентантів глибинної семантики та комплексів поверхневих засобів для їх вираження на поверхневому рівні в українській та англійській мовах, і можуть бути використані для подальшого зіставного аналізу взаємодії глибинних і поверхневих структур на матеріалі обох мов.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский язык. – Л.: Наука, 1986. – 326 с.
2. Андреев Н.Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении. – Л.: Наука, 1967. – 403 с.
3. Андреев Н.Д. Структурно-вероятностная типология отношений между семантикой слова и его грамматическими категориями // Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения. – М.: Наука, 1975. – С. 59-72.
4. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис.– К.: Вища школа, 2006. – 143 с.
5. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. Сборник неизданных текстов, подготовленный под руководством и с предисловием Рока Валена: Пер. с фр. / Общ. ред., послесл. и коммент. Л.М. Скрелиной. Изд. 2-е, испр. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 224 с.
6. Загнитко А.А. Соотношение формально-грамматического и семантического содержания в категории рода имен существительных (на материале современного украинского литературного языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1987. – 18 с.
7. Кацнельсон С.Д. Заметки о падежной теории Ч.Филлмора // Вопросы языкознания. – 1988. – № 1. – С. 110-117.
8. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 544 с.
9. Нарский И.С. Западноевропейская философия XVIII века. – М.: Высш. шк., 1973. – 302 с.
10. Павличенко Л.П. Типы словарных дефиниций отыменного конвертированного глагола // Коммуникативно-семантические особенности английской лексики: Межвузовский сборник научных трудов ОГПИ им. А.М. Горького. – Омск: Изд-во ОГПИ им. А.М.Горького, 1988. – С. 35-44.
11. Соколов В.В. Европейская философия XV- XVII веков. – М.: Высш. шк., 1996. – 400 с.

12. Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10. – М.: Прогресс, 1981. – С. 369-495.
13. Ярцева В.Н. Исторический синтаксис древнеанглийского языка. – М.-Л.: Прогресс, 1961. – 308 с.
14. Bruner J.S. Acts of Meaning. – Cambridge (Mass.): London, 1990. – 189 p.
15. Fillmore Ch. The case for case // Universals in Linguistic Theory / Ed. by E. Bach and R.T. Harms. – New York: Holt et al. – Reinhart, 1968. – P. 1-88.
16. Klum A. Verbe et adverbe. – Stockholm: Stockholm University Press, 1961. – 201 S.

**ББК 81.411.1+81.41**

**УДК 811.161.2+811.162.1]’367.625’373.611**

*Любомир СЕГІН,  
кандидат філологічних наук,  
доцент Слов’янського державного  
педагогічного університету*

## **ОДНОЗОННІ ПАРАДИГМИ ДІЕСЛІВ ДИНАМІЧНОЇ ПРОСТОРОВОЇ ЛОКАЛІЗОВАНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ**

*У статті проаналізовано особливості однозонних словотвірних парадигм українських та польських дієслів динамічної просторової локалізованості. Установлено структурну типологію досліджуваних парадигм і континуум словотвірних значень, реалізованих похідними від досліджуваних дієслів та кількісну наповнюваність кожного виділеного типу.*

***Ключові слова:** словотвірна парадигма, типова словотвірна парадигма, словотвірне значення, дієслова динамічної просторової локалізованості.*

На сучасному етапі розвитку словотвору все частіше акцентується увага науковцями на виявленні й описі

дериваційної спроможності різних груп слів, з'ясуванні чинників, які уможливають або унеможливають появу похідних. На сьогодні у слов'янському мовознавстві вже є праці, присвячені опису словотвірного потенціалу різних класів слів на рівні словотвірної парадигми (СП), зокрема прикметників, окремих груп іменників, дієслів [Грещук 1995; Грещук 2007; Валюх 2005; Хамидуллина 1975 та ін.], проте мало досліджень із зіставного словотвору, який є одним із пріоритетних напрямів сучасної лінгвістики [Сопоставительное 1987, с. 4]. На матеріалі української та польської мов (як й інших слов'янських мов) відсутні описи дієслівних конкретних СП у зіставному аспекті.

Мета статті полягає в тому, щоб описати особливості СП дієслів динамічної просторової локалізованості (ДПЛ) в українській і польській мовах. Мета зумовлює реалізацію таких завдань:

- 1) виокремити однозонні словотвірні парадигми досліджуваних дієслів та з'ясувати їхню кількісну наповнюваність в кожній мові;
- 2) зіставити конкретні однозонні парадигми названих дієслів з типовою СП;
- 3) з'ясувати типи СП та їхню кількісну наповнюваність, реалізовані похідними аналізованих дієслів;
- 4) виявити спільні ознаки та відмінності однозонних конкретних СП дієслів-еквівалентів української та польської мов.

Матеріалом для дослідження послужила спеціально укладена картотека, яка містить 144 непохідних дієслів ДПЛ (по 72 у кожній із мов) і 2357 похідних від дієслів ДПЛ (з них 1267 в українській мові і 1090 у польській мові), отримана методом суцільної вибірки з найавторитетніших лексикографічних джерел.

На думку О.А. Земської, у дослідженнях на рівні СП слід розрізняти конкретну і типову парадигму [Земская 1978, с. 73, 5]. Типова СП дієслів ДПЛ української і польської мов має

чотиризонну субстантивно-ад'єктивно-вербально-адвербіальну структуру з 65 семантичними позиціями.

Із 72 проаналізованих СП мають однозонні парадигми 15 дієслів української мови і 12 – польської. Найбільша кількість СЗ реалізується у похідних від дієслова *йти* (23). Пор.: *ввійти, увійти, вийти, відійти, дійти, зайти, зійти, зійтися, найти, надійти, обійти, перейти, перейтися, підійти, піти, попойти, прийти, пройти, пройтися, розійтися, уйти* (діал.).

Інтегральною ознакою для дієслів *влес, таскати* є такі СЗ, які реалізуються у СП двох дієслів: “переміщати(ся) в межі”, “переміщати(ся) за межі”, “віддалення”, “досягнення”, “прибуття”, “попрямувати куди-небудь”, “переміщати(ся) вгору”, “перемістити з місця на місце”, “переміщатися повільно”, “рухатися протягом певного часу”, “зміна стану”. До диференційних ознак належать СЗ, які зафіксовані у парадигмі того чи іншого дієслова. Так, від дієслова *влес* утворюються похідні із значеннями “переміщати(ся) вниз”, “сативність”, “втомитися від переміщення”, “відвідати багато місць”, “змучити тривалим переміщенням”, “переправити через що-небудь”, “переміщати(ся) по колу”, від дієслова *таскати* – “наближення”, “потрапити під щось”, “фінітивність”, “переміщатися багато разів”. Дієслова-еквіваленти аналізованих слів (*волокти, taszczyć*) реалізують двозонні СП.

Від дієслова *сунути/сувати* зафіксовані похідні із такими значеннями: “переміщати(ся) в межі”, “переміщати(ся) за межі”, “віддалення”, “наближення”, “переміщати(ся) вниз”, “потрапити під щось”, “попрямувати”, “прибуття”, “переміщати з місця на місце”, “переправити через що-небудь”, “переміщати певний час”, “переміщати багато разів”, “переміщатися повільно”. Польські еквіваленти (*suwać/sunąć*) належать до тризонних СП.

Поодинокі дієслова (*линути*) реалізували лише по одному девербативу із кількісно-часовим значенням (польський еквівалент *fruwać* належить до двозонних СП): *вилинути, відлинути, злинути, налинути, полинути, прилинути, пролинути, улинути*.

Ще ряд парадигм дієслів української і польської мов (*тарабанити/tarabanić, плестися/plątać się, телепатися/telepać się*), маючи однозонну структуру, характеризуються наявністю тих чи інших значень у СП однієї з мов і відсутністю в іншій:

- *тарабанитися, відтарабанити, потарабанити, попотарабанити, притарабанити; tarabanić się, wtarabanić, wytarabanić, przytarabanić;*

- *доплестися, поплестися, приплестися; wplątać się, doplątać się, przyplątać się;*

- *зателепатися, потелепатися, прителепатися; dotelepać się, zatelepać się, przytelepać się.*

Наявність похідних вербальної зони на позначення прибуття, досягнення характеризується СП дієслова *\*стигнути, szwędać się*, останнє додатково реалізовує значення сативності; для дієслів-еквівалентів (*ścignąć, швендяти*) характерна відповідно тризонна і двозонна СП. СЗ “наближення”, “зміна стану” мають парадигми дієслів *близити/blizyć*.

Однакові семантичні позиції засвідчені в СП дієслів *кратися і kraść się*: “переміщати(ся) в межі”, “переміщати(ся) за межі”, “наближення”, “віддалення”. Кожна парадигма має і свої відмінності: *кратися* – “попрямувати куди-небудь”, “обминути”, *kraść się* – “переміститися з місця на місце”, “переправитися через що-небудь”.

Частина дієслів ДПЛ має СП з мінімальною протяжністю, тобто ці дієслова реалізували тільки одне-два значення вербальної зони: *минати/минути* – “оминути”, “віддалення”, “подолати певний простір”; польські дієслова *mijać/minąć* – тризонні парадигми; польське *tandrować* (“попрямувати куди-небудь”) – для українського еквівалента *вандрувати* характерна тризонна СП; *sankować się* (“переміщатися певний час”) – від *санкуватися* не виявлено похідних; або субстантивної зони: *колувати, лавірувати/lawirować, курсувати/kursować* – “опредметнена дія”.







Отже, з 72 проаналізованих слів-еквівалентів у кожній із мов 18 дієслів в обох мовах мають однозонну структуру (15 в українській мові та 12 у польській), з яких 1 дієслово-еквівалент української мови має тризонну структуру, 2 – двозонну структуру, від 1 не виявлено похідних; 3 дієслова-еквіваленти польської мови – тризонну структуру, 3 – двозонну частиномовну структуру.

### *Примітка*

\* – зв'язаний корінь

### **ЛІТЕРАТУРА:**

1. Грещук 1995: Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 206 с.
2. Грещук 2007: Грещук В.В., Бачкур Р.О., Джочка І.Ф., Пославська Н.М. Нариси з основоцентричної дериватології. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 348 с.
3. Валюх 2005: Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія. – Київ-Полтава: АСМІ, 2005. – 356 с.
4. Земская 1978: Земская Е.А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения 1-8. – М.: Наука, 1978. – С. 63-77.
5. Земская 1987: Земская Е.А., Калниязов М.У. Соотношение типовых и конкретных словообразовательных парадигм // Актуальные проблемы русского словообразования: Тезисы V респ. науч.-теорет. конф. – Ч. 1. – Самарканд: Узд-во Самарканд. ин-та, 1987. – С. 9-13.
6. Сопоставительное 1987: Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – 272 с.
7. Хамидуллина 1975: Хамидуллина А.М. Словообразовательные парадигмы глаголов движения (внутриглагольная деривация 2 такта порождения) // Исследования по семантике: Межвуз. научн. сб. – Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1975. – Вып. 1. – С. 93-107.
8. Янценецкая 1991: Янценецкая М.Н. Семантические вопросы словообразования: Производящее слово. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1991. – 271 с.
9. Buzassyova 1973: Buzassyova K. Simantická struktúra slovenských deverbativ. – Bratislava, 1973. – 237s.
10. Jadacka 1995: Jadacka H. Rzeczownik polski jako baza derywacyjna. Opis gniazdowy. – Warszawa: PWN, 1995. – 216 s.

# **МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

**ББК Ш12=411.4\*322**

**УДК 81'374:378.147**

**Людмила БОРОДЕНКО,**

*аспірант Донецького національного університету*

## **ЛЕКСИКОГРАФІЧНА РОБОТА НА УРОКАХ З ВИВЧЕННЯ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ В ШКОЛІ**

*У статті розглядаються принципи вивчення запозиченої лексики, пропонуються різні види лексикографічних робіт.*

**Ключові слова:** *запозичена лексика, іншомовності, функціональна реальність, лексикографічна робота.*

Невід'ємною ознакою високої мовної культури є володіння лексичним багатством рідної мови. Вивчення лексики в освітньо-пізнавальному плані забезпечує засвоєння учнями наукових відомостей з лексикології, передбачених шкільною програмою. Учні знайомляться зі словом як лексичною одиницею, із значенням слова, з лексичними шарами української мови з погляду походження і продуктивності вживання запозичених слів.

На думку О.М. Беляєва, лексика – це будівельний матеріал, на якому ґрунтується вивчення всіх розділів курсу мови [Беляєв 1981, с. 11]. Тому засвоєння теоретичних основ української лексики забезпечує семантичне здійснення нормативно-практичного аспекту – формування в учнів умінь застосовувати лексичні шари в різних ситуаціях спілкування й удосконалювати власне мовлення.

Вивчаючи лексику, школярі знайомляться з системою лексичних понять, перед ними розкриваються існуючі внутрішньопредметні зв'язки, що створює передумови для вивчення різних розділів шкільного курсу на лексичній основі, для цілеспрямованого збагачення словникового запасу учнів.

Шкільний курс лексики базується на відповідних лінгвістичних засадах, під якими слід розуміти той комплекс вихідних позицій мовознавства, що становлять теорію і практику вивчення лексики в школі. Такою вихідною точкою для методики вивчення лексики є вчення про функціональну реальність, що являє собою центральну функціонально-структурну одиницю мови.

Аналіз існуючих принципів вивчення запозиченої лексики в загальноосвітній школі та опис роботи зі словниками на уроках із запозиченої лексики є метою нашої статті.

Методика викладання запозиченої лексики в школі вивчалася багатьма дослідниками, серед яких О. М. Беляєв, О. В. Кучерук, В. І. Масальський, В. Я. Мельничайко, І. С. Олійник, М. І. Пентилюк, Г. О. Передрій, С. Х. Чавдаров та інші.

Оскільки лексика тієї чи іншої мови не є звичайною сумою слів, а певною системою співвідносних і взаємопов'язаних фактів, то лексикологія є наукою не про окремі слова, а про лексичну систему мови в цілому. У лексикології слова вивчають з погляду їх смислового значення, місця в загальній системі лексики, походження, вживаності, сфери застосування в процесі спілкування, експресивно-стилістичного характеру.

Теми з лексикології, відібрані для вивчення в школі і представлені в програмах і підручниках, в основному відповідають сучасному рівневі розвитку лексикології як науки. Зокрема, таке лексичне поняття, як запозичені слова, допомагає учням усвідомити, що лексика української мови виникла не одразу – вона формувалася протягом тривалого історичного періоду і є продуктом багатьох епох.

Порядок повідомлення інформації про лексичні явища, які вивчають в загальноосвітній школі, такий: 1) визначення поняття, його сутності; 2) мета використання лексичного явища в мовленні; 3) способи відображення цього явища в словниках; 4) використання його в різних стилях мовлення. Наприклад, вивчаючи запозичені слова учні разом з учителем з'ясовують визначення запозиченого слова, його походження. Учитель акцентує увагу на тому, що запозичені слова – важлива ознака кожної високорозвиненої мови; досконале володіння мовою, її

засобами значною мірою залежить від знання запозичених слів, уміння користуватися ними у власному мовленні. Учні дізнаються, що запозичені елементи фіксуються словниками, в яких слова супроводжуються спеціальними стилістичними помітками та тлумаченням. Наприклад: *Гліцерин* – гр. (тобто пішло від грецького) і означає «солодкий». Органічна сполука, густа сироподібна рідина, солодка на смак, розчинна у воді, здобувається омиленням жирів. *Конкурент* – лат. бігти разом; особа, що є суперником у якійсь сфері діяльності іншій. *Манікюр* – фр.-лат. рука-дбати – спеціальний догляд за руками, чищення й полірування нігтів.

Учні дізнаються також, що запозичені слова нерівноцінні за вживанням у тому чи іншому стилі мовлення. Запозичені слова по-різному використовуються в мовленні. Це залежить від смислових та стилістичних відтінків слів. Запозичені слова, які обмежені у вживанні використовуються в розмовному або художньому стилі. Наприклад, в художньому стилі запозичені елементи вживаються заради експресивно-стилістичної функції, у розмовному здебільшого запозичені слова виконують номінативну функцію.

Вивчення запозиченої лексики ґрунтується на таких принципах:

- позамовному;
- лексико-граматичному;
- семантичному;
- діяхронічному.

Кожний із цих принципів забезпечує багатогранну роботу над словом як на уроках української мови, так і на уроках з інших предметів.

**Позамовний, або екстралінгвістичний принцип** вивчення лексики вимагає зіставлення слів з тими реаліями, які вони називають. На цьому принципі ґрунтується визначення поняття про запозичення, відповідні види наочності тощо. Наприклад, малюнки в підручниках з надписами чи без них з успіхом використовуються учителем для з'ясування суті запозиченої лексики. Аналізуючи малюнки без надписів, учні йдуть до слова через його предметне зображення, а при аналізі малюнків з надписами – від слова до предмета чи явища

зображеного на малюнку. Щоб пояснити учням слово *боулінг*, учитель повинен зобразити на малюнку зал з доріжкою для гри в кеглі і людину, яка кидає шар у кеглі. На другому малюнку слід зобразити результат кидання шару людиною, тобто кеглі, які впали та які залишилися стояти. Таким чином, під час аналізу зазначених малюнків учень краще зрозуміє значення слова *боулінг*.

**Лексико-граматичний принцип** ґрунтується на зіставленні лексичного і граматичного значень запозичених слів і допомагає в роботі над іншомовним словом з абстрактним значенням. Наприклад, розрізнення омонімів *бал* (танцювальний вечір) і *бал* (цифрова відмітка про успіх учня); *туш* (чорна фарба) або *туш* (музичне привітання) відбувається не тільки за лексичними значеннями, але й за їхніми граматичними ознаками. Цей принцип сприяє здійсненню взаємозв'язку лексики і граматики.

**Семантичний принцип** використовується при вивченні, зокрема, лексичного значення запозичених слів, синонімів, міжмовних антонімів, омонімів. Відомо, що слово, вступаючи в різні семантичні зв'язки з іншими словами утворює лексичну парадигму. Щоб з'ясувати значення того чи іншого члена цієї парадигми, воно зіставляється з іншими словами. Таке зіставлення відбувається на основі семантичного принципу. Його реалізація вимагає спостережень над лексичним значенням запозичених слів. Наприклад, щоб зрозуміти значення слова *академічний* слід навести учням два приклади, в яких це слово вживається з різними значеннями: *академічна заборгованість* та *академічний театр*; *театральна драма* та *життєва драма*.

Взаємозв'язок слова з історією народу виражається в з'ясуванні його етимології. Розкриття цього взаємозв'язку досягається за рахунок **діахронічного принципу**, який допомагає формувати в учнів правильне розуміння розвитку словника і мови в цілому як явищ, зумовлених історією розвитку суспільства. Історичні зміни в житті народу викликають певні зміни в словниковому складі мови. Діахронічний принцип зумовлює вивчення застарілих слів і неологізмів, лексичних понять, пов'язаних з походженням і розвитком словникового складу мови. Наприклад, для

успішного вивчення застарілих слів необхідно зіставити історію речі та історію слова. Принцип реалізується в підручнику у формі малюнка, на якому зображена вітрина музею старих речей із назвами. Вчитель разом з учнями розглядає зображені на малюнку речі і ставить учням такі запитання: Чи є серед намальованих предметів такі, якими ми зараз користуємося? Де ми з ними можемо зустрітись? Учні разом з учителем роблять висновок про те, що зображені на малюнку предмети вийшли із ужитку, а отже, і їхні назви є застарілими: *дантист, лосини, патефон* тощо.

Дослідниця І.П. Слесарева підкреслює, що при виділенні принципів вивчення запозиченої лексики з метою засвоєння та навчання постає питання про вибір найраціональнішого шляху класифікації слів, про врахування такого аспекту системних відношень між словами, який володів би найбільш системотвірною силою та разом з тим відповідав вищезазначеним практичним цілям [Слесарева 1980, с. 48].

На нашу думку, найпродуктивнішим принципом вивчення запозиченої лексики є лексико-граматичний принцип, який дозволяє розглянути шари запозиченої лексики як внутрішньомовний та зовнішньомовний чинники розвитку та збагачення словникового складу української мови. Лексико-граматичний принцип є зв'язком навчання з життям, свідомого навчання, творчої активності. Наприклад, учитель на уроці розповідає про слова, які запозичені з інших мов, пояснює те, як вони потрапили в українську мову, повідомляє про час їхнього проникнення в нашу мову, про історію цих запозичень, їхні характерні ознаки і засвоєння українською мовою. Неабияке значення при вивченні запозиченої лексики в загальноосвітній школі мають словники іншомовних слів, у яких не тільки міститься вказівка на джерело запозичення, але й лексичне значення цього слова, його стилістичне вживання, що значно полегшує сприйняття іншомовностей учнями.

Розвиткові практичних навичок під час вивчення запозиченої лексики в загальноосвітній школі сприяють різні типи вправ із залученням відповідних словників.

Наприклад, можна запропонувати учням розподілити слова на групи залежно від їхнього походження (слова написані

на дошці); пояснити, за якими ознаками те чи інше слово можна віднести до відповідної групи.

*Агент, бекон, гетеро, диплом, какао, коледж, лицей, мандарин, сендвіч, салют, сенсація, секрет, стюардеса, цинізм, юрист.*

Під час виконання цього завдання вчитель знайомить учнів з етимологічним словником, зі словником іноземних слів, з тлумачним словником. Слід також звернути увагу учнів на те, що стислі відомості про походження іншомовних слів в українській мові подаються в тлумачних словниках; у словниках іншомовних слів зазначається джерело та розкривається лексичне значення цього слова в мові, яка передає, а більш ґрунтовні відомості про походження слова подаються в етимологічних словниках: у них, крім мови-джерела та мови-посередника, зазначається час запозичення, смислові та граматичні зміни, які відбувалися на ґрунті української мови.

Навчальний процес, особливо вивчення запозиченої лексики, без словників уявити важко. Словник стає не лише довідником, не тільки шляхом збагачення словникового складу учнів, а й виконує виховну функцію. Через любов до мови виростає повага й до її носія, виховуються почуття патріотизму та інтернаціоналізму.

Робота зі словниками на уроках з вивчення запозиченої лексики базується на психолого-педагогічних засадах пізнання: від незнання до знань, від мало знайомого до більш відомого. «Серед книжного багатства особливе місце посідають словники як вияв духовних цінностей народу, відображення його мовної культури і національної долі в певну епоху. Дійсно, отримання повноцінної освіти сьогодні практично неможливе без звернення до цього інтелектуального наставника і порадника, своєрідного путівника в океані лексичних скарбів мови, рятівного маяка лінгвістичної інформації в безбережному словесному морі, незмінного довідника у праці практика і науковця» [Паламарчук 1978, с. 145]. М.Т. Рильський вважав, що «словники різного типу – загальні, двомовні, тлумачні, синонімічні, фразеологічні, термінологічні та інші – потрібні й учителям та учням, і журналістам, і письменникам та перекладачам, і вченим, і просто читачам. Потрібні буквально



всім. Неможливо уявити собі культурну людину, яка б не мала потреби у словнику, ніколи не заглядала до нього, ніколи ним не користувалась. Отже, словникова справа має надзвичайно велике значення в культурному будівництві» (цит. за [Лукач 1990, с. 80]).

Проте слід зазначити, що в шкільному курсі української мови взагалі і під час вивчення запозиченої лексики зокрема робота зі словниками майже не здійснюється. На це є низка причин: обмежена кількість годин на вивчення теми, відсутність доступу учнів і учителів до словників іншомовних слів. Дається взнаки і недостатній рівень сформованих умінь користуватися словниковою продукцією. Окрім того, в учнів та викладачів здебільшого виникають труднощі у визначенні лексикографічних видань.

При організації словникової роботи вчитель постійно орієнтується на рівень розвитку мови учнів. З одного боку, вчитель є свідком незвичайно тонкої словникової інтуїції дитини, з іншої – спостерігає ускладнення дітей в галузі слововживання та словосприйняття, ускладнення, яке виявляється в словникових недоліках, наявності або відсутності яких є показником рівня розвитку мови. Для розвитку зазначених умінь та навичок учитель може запропонувати учням виявити та виписати зі словників слова, запозичені з певної мови разом із словниковою статей. Робота такого типу не тільки формуватиме навички лексикографічної роботи, але й поповнюватиме лексичний запас учнів, їхні вміння систематизувати, аналізувати тощо.

Далі вправи слід ускладнювати. Так, наприклад, можна запропонувати учням прослухати текст сучасної української літератури, мова якої характеризується перенасиченням іншомовних елементів:

*Він приїхав сюди з Лос-Анджелесу зі своїми лабухами. Щоби дати кілька закатрупних концертів у нічних клубах, щоби відтягнутися в **чілаут-рум**, але, мабуть, найперше – аби провідати давніх подружок по коледжу для дітей «товстих гаманців». Його господарка – моя колишня **зьорл-френд**. Перемовини мабуть були бурхливими, бо наступного дня Джейк з'явився з подряпаною пикою і блудливою посмішкою на трохи*

піддухлomu **фейсі**. Я зовсім не уявляв, що буду тут робити, окрім як здихати від туги, – аж доки на перетині **«стріт»** і **«авеню»** зупинився біля вуличного саксофоніста. По дорозі ми зупинялися в трьох пабах, запекло сперечаючись про переваги **фрі-джазу** і принципи імпровізації. (І. Роздобудько «Ранковий прибиральник»).

Діти на слух сприймають текст, виписують з нього іншомовні елементи, за словниками різних типів з'ясовують їхнє походження і рівень адаптації в сучасній українській мові, якщо можливо, підбирають відповідники з сучасної української мови.

Завдання такого типу розвиває у дітей увагу, слухову пам'ять, примушує застосовувати знання з іноземної мови, здійснювати лексикологічний аналіз, працювати із словниками.

Щоб перевести запозичену лексику в активний словник учня, учитель повинен пропонувати учням відповідні вправи із використанням словників. Наприклад, учитель може дати учням завдання виписати зі словника запозиченої лексики лексеми, які мають абсолютні синоніми в сучасній українській мові та які абсолютно рівноправні з ними у вживанні. Можна також запропонувати школярам заповнити таблицю прикладами зі словника іншомовних слів:

| Сфери життя суспільства     | Запозичена лексика                                     |
|-----------------------------|--|
| Галузь техніки              | <i>Копірайт, принтер, ноутбук, сканер, тюнер...</i>    |
| Економіка                   | <i>Менеджмент, офшор, маркетинг, депозит...</i>        |
| Суспільно-політична лексика | <i>Імпічмент, мер, спікер, електорат...</i>            |
| Спортивна лексика           | <i>Боулінг, ушу, шейпінг, каланетік...</i>             |
| Галузь культури             | <i>Імідж, гала-концерт, хіт-парад, тайм-шоу...</i>     |
| Галузь побуту               | <i>Кондиціонер, мікрохвильова піч, тостер, фреш...</i> |

Українська мова останніх років характеризується значним рівнем жаргонізації. Значна частина сучасних сленгізмів має іншомовне походження. А отже, робота з відповідними лексемами в школі сприятиме очищенню мовлення школярів від небажаних елементів. Так, учитель може запропонувати таке

завдання: користуючись словником жаргонізмів сучасної української мови або словником сленгізмів, виписати 10-15 сленгізмів, які походять з англійської мови, пояснити їхнє значення і доречність вживання в сучасній українській мові.

Таким чином, вивчаючи запозичену лексику, учні повинні усвідомити, що сучасна українська літературна мова пройшла довгий шлях розвитку, вона є продуктом багатьох поколінь. Кожне нове явище, предмет, ознака, дія викликали в ній появу нових слів, нових значень, які є збагаченням словникового складу української мови. Процес запозичення слів – природний та неминучий, вживання іншомовних слів, як і інших регулює лексична норма. Тому, вибираючи слова, ми повинні звертати увагу на значення, стилістичну забарвленість, вживаність, сполучуваність з іншими словами. Порушення будь-якого з цих критеріїв призводить до мовленнєвих помилок. Щоб уникнути мовних помилок та недоліків учнів слід активно користуватися словниками, без потреби та незнання значення іншомовного слова не вживати його, намагатися, якщо це можливо, замінювати запозичені слова українськими синонімами, тим самим збагачуючи культуру та розвиток мовленнєвої діяльності. А останнє є актуальним завжди і розкриває безмежні можливості для наукової, лексикографічної та навчальної роботи.

### ЛІТЕРАТУРА:

1. Беляев О.М. Сучасний урок української мови. Навчально-методичний посібник. – К.: Радянська школа, 1981. – 176 с.
2. Лукач С.П. Бесіда на уроках мови: Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1990. – 112 с.
3. Методика вивчення української мови в школі/ А.М. Беляєв, В.Я. Мельничайко, М.І. Пентиліук та інші: Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1987. – 246 с.
4. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія. – К.: Наукова думка, 1978.
5. Роздобудько Ірен. Він: Ранковий прибиральник. Вона: Шості двері. – К.: Нора-Друк, 2007. – 312 с.
6. Слесарева И.П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. – М.: Русский язык, 1980. – 182 с.
7. Словник іншомовних слів – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.

ББК Ш12=411.4\*9\*33р20  
УДК 83' 373.7:378.147

**Олена ВАЖЕНИНА,**  
*старший викладач кафедри  
української мови та прикладної лінгвістики  
Донецького національного університету*

**Ганна БАРДУКОВА,**  
*студентка 4 курсу спеціальності «Українська мова і  
література» Донецького національного університету*

## **ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ У ПРОФІЛЬНИХ КЛАСАХ**

*У статті розглядається методика впровадження функціонально-комунікативного підходу до вивчення фразеології на уроках української мови у профільних класах. Завдання і вправи розроблені на основі фразеологічного матеріалу химерного роману О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Козак Мамай і Чужа Молодиця».*

**Ключові слова:** *варіація, семантичне перетворення, структурно-семантична трансформація, фразеологізм, функціонально-комунікативний підхід.*

Рівень освіти – показник загального розвитку суспільства в економічній, соціально-культурній та політичній сферах. На сьогодні стрімко набуває значення, стає вагомим рівень мовної освіти, оскільки «є визначальним у характеристиці соціально-культурного рівня народу і кожної особистості зокрема» [1, с. 261]. Із посиленням тенденцій інтеграції України в загальносвітовий міжнародний простір дедалі відчутніми стають запити держави на інтелектуальну мовну особистість, що володіє зв'язним літературним унормованим мовленням. Наразі ж фіксуємо достатньо низький рівень мовленнєвої культури випускників загальноосвітніх шкіл та ВНЗ і невміння спілкуватися у різних життєвих ситуаціях як результат

послугування традиційним мовно-системним, суто теоретичним підходом у вивченні мови. Натомість сучасний освітній процес має забезпечувати задоволення потреб і культурних запитів особистості, пов'язаних з її практичною діяльністю, оволодіння досконалим мовленням. Вирішення цієї актуальної проблеми полягає у впровадженні у шкільну практику функціонально-комунікативного підходу, який задекларований Міністерством освіти і науки України.

Ідеї функціонально-комунікативного підходу не нові щодо теоретичної розробки. Особливості комунікативного напряму навчання проаналізовано та з'ясовано сутність стратегії навчання у працях М.С. Вашуленка, О.Ю. Купалової, М.Р. Львова, Л.М. Паламар, Ю.І. Пасової. Функціональний підхід, що розроблявся у лінгвістиці (О.В. Бондарко, А.П. Загнітко, Г.О. Золотова, І.Р. Вихованець), зінтерпретований з погляду методики у працях С.Г. Дубовик, В.А. Каліш, О.Ю. Копалової, О.Д. Митрофанової, Л.М. Паламар, О.С. Паламарчук. За функціонального підходу методика будується так, що кожна мовна одиниця чи форма розглядається крізь призму її ролі, функції у вираженні думки мовця. «Зіставлення особливостей функціонального та комунікативного підходів дає змогу науковцям констатувати доцільність їх інтеграції. Якщо функціональний підхід до презентації мовного матеріалу передбачає з'ясування ступеня його комунікативної значущості, то процес реалізації комунікативного підходу вимагає встановлення особливостей функціонування певної мовної одиниці» [1, с. 263].

Проблеми мовленнєвого розвитку школярів, обґрунтування функціонально-комунікативного підходу до навчання як одного з найпереконливіших стали предметом теоретичних досліджень М.І. Пентилюк, Г.Т. Мелехової, С.Г. Дубовик, Л.М. Паламар, О.С. Паламарчук, О.М. Петрука, Н.В. Шульжук, Н. Янчук. Дослідників цікавлять різні аспекти цієї проблеми, про що свідчать результати їхніх досліджень, зокрема публікації у журналах «Дивослово», «Рідні джерела», «Початкова школа».

Як черговий етап у здійсненні комплексного дослідження мовленнєвого розвитку школярів на засадах функціонально-комунікативного підходу у статті робимо спробу осмислити

**проблему і подати рекомендаційні матеріали до засвоєння фразеологічного матеріалу української мови на засадах функціонально-комунікативного підходу.**

Зауважимо, що робота з формування мовленнєвих здібностей учнів, спрямована на досягнення комунікативної мети, здійснюється під час вивчення всіх розділів шкільного курсу мови, але особливе значення у цьому процесі, на нашу думку, має відігравати вивчення фразеології української мови. Адже слово та фразеологізм – відтворювані у мовленні одиниці, що виконують номінативну функцію, у процесі комунікації служать для забезпечення потреб спілкування; незнання одиниць лексико-фразеологічного рівня унеможлиблює спілкування. Слово та фразеологізм варто розглядати в контексті (речення як мінімальний контекст) із можливими трансформаціями, варіаціями, модифікаціями, набутими стилістичними відтінками, де одиниці розкривають функціональні властивості.

Фразеологія як розділ мовознавства вивчається учнями системно у 5 класі. В 6 класі програмою передбачене поглиблення знань з лексикології, розділ фразеології не винесений для розгляду. Завдання вчителя систематично актуалізовувати фразеологічні знання учнів на уроках мови у 6, 7, 8, 9 класах. У 10 класі школярі опановують практичну стилістику і культуру мовлення, предметом вивчення є лексичні та фразеологічні стилістичні засоби мови.

Для опрацювання розділу мовознавства «Фразеологія» укладачами програми не передбачено достатньої кількості годин, школярі набувають недостатніх умінь і навичок вільно оперувати фразеологічними одиницями (далі ФО) у мовленні, увиразнюючи його, індивідуалізуючи, правильно й точно висловлюючи власну думку. З цією метою стане в нагоді за умови систематичної роботи на уроках із фразеологічними одиницями ознайомлення учнів з поняттям не тільки лексичної, а й фразеологічної норми. На сьогодні ж таке вивчення програмою не передбачене. Лише за таких умов можна констатувати повну реалізацію завдання навчання рідної мови – вироблення мовленнєвої компетенції.

Теоретично обґрунтувати ненормативне вживання фразеологізму достатньо важко. В.А. Чабаненко пояснює це тим, що «фразеологія – надзвичайно мобільна мовна система, в ній часто стикаються і досить щільно переплітаються зусилля і наслідки різноманітної мовотворчості. Тут часто не просто відрізнити давнє, усталене від нового, неусталеного, говіркове /вузько локальне/ від літературного /широко відомого/, загальноживане від індивідуально-авторського/оказіонального/» [2, с. 152]. Природа фразеологічної одиниці, своєрідність її форми і значення, пряма залежність різних форм вживання від варіантності та факультативності компонентів, від варіантності структури – ті чинники, що унеможливають формулювання чітких критеріїв встановлення нормативного/ненормативного вживання фразеологізму. За ненормативне пропонуємо вважати вживання ФО:

- із відхиленням від норми у семантиці;
- із відхиленням від усталеної в загальнонародній мовній практиці структури, що позначається й на семантиці фразеологізму.

За таких умов експресивність трансформованої ФО – потенційного носія інгерентної експресивності – внутрішньо притаманної вислову здатності передавати експресію, виразність, підкреслену почуттєвість мови – увиразнюється.

Методично виправдано у зв'язку із вивченням лексичних та фразеологічних стилістичних засобів ознайомити школярів не лише із явищами синонімії, антонімії та багатозначності фразеологізмів, а й з достатньо поширеним явищем трансформації ФО.

Різноманітні способи і прийоми трансформації ФО зводяться до двох основних груп: семантичних та структурно-семантичних. Зміни у структурі ФО, що не призводять до зрушень у семантиці, окреслюємо терміном **варіація**, напр.: «Доброти в тобі, як у голомозого чуба», – *гірко подумала дружина, пор.: як у голомозого чуприни; Стрільючи очима поза вікна, на якусь мить вона затрималась легковажним поглядом на чорноволоому козакові..., пор.: **очі стріляють*** (інверсія компонентів ФО).

У межах **семантичних перетворень** фразеологізмів розрізняємо власне-семантичні трансформації та подвійну актуалізацію ФО. Внаслідок семантичних трансформацій узуальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків (власне-семантичні трансформації) або ж реалізується семантична двоплановість фразеологізму (подвійна актуалізація), можливість якої закладена в самих фразеологізмах, двозначних за своєю природою, що, у свою чергу, дозволяє створювати особливі контекстуальні умови, які сприяють актуалізації двох планів значення виразу: прямого та переносного, фразеологічного:

- *Що там у тебе? – до всього цікавий, спитав він.*
- *Купи лишень.*
- *Та що ж?*
- *Кота в мішку.*
- *А коли це не кіт?*
- *Нявчить. Хіба не чуєш?, – подвійна актуалізація ФО: ідеться про продаж на ярмарку кота, який дійсно знаходиться у мішку, пор.: **купувати кота в мішку**;*
- *Гляну на вид, то й кажу, що Демид! Та ще й який: ціла купа!*, де Демид Купа – один з головних героїв твору. Обігруванням ім'я та прізвища, переведенням прізвища персонажа із антропонімної площини в узуальну досягається сильний комічний ефект.

Зрушення у семантиці, набуття фразеологізмом нових експресивних відтінків – результат зміни зв'язків його із контекстом, власне-семантичних трансформацій: *Люба кралечка все на тому ж правому боці засинала знов та й знов, хоч вогню під неї підклади, пор.: **підкладати вогню**; *І скільки літ потому каюся Мамай, що пустив на світ таке страховисько, пор.: **пускати в (на) люди (в світ)**.* Так, ФО «підкладати вогню» нормативно має значення «підсилювати чимсь певне почуття, переживання, суперечку». Завдяки авторській мовотворчості фразеологізм здобув ще одне значення – «робити щось всупереч чийомусь проханню, бажанню». Словником значення ФО «пускати в (на) люди (в світ)» тлумачиться як «публікувати, видавати». У контексті твору фразеологізм в результаті зміни*



видової форми дієслова, а також керування іменником-істотою набуває нового відтінку в значенні: «давати життя».

**Структурно-семантичні трансформації**, різновид індивідуально-авторських перетворень фразеологізмів, представлені:

- субституцією – заміною компонентів словами вільного вжитку;
- поширенням компонентного складу;
- еліпсисом компонентного складу ФО.

**Субституція** – спосіб структурно-семантичних трансформацій, що полягає у заміні кількох чи усіх компонентів функціонально схожими елементами. Вибір слова-замінника традиційного компонента зумовлений контекстом, чим досягається органічне вплетення фразеологізму в мовну канву художнього твору, утворення із контекстом одного смислового цілого, напр.: *Ставши посеред степу табором, торгувались вони з чумацьким ватажком цілісінький день, торгувались ніч, потім іще день, аж тихи їм порозпухали, бо випили вони за тим ділом удвох із отаманом три барила чорної персіанської горілки, поки, нарешті, не поладнали, пор.: **пити мирову** (випити три барила чорної персіанської горілки – **пити мирову** (субстантив → кількісно-іменна сполука); **Я – про цибулю, а він про часник!** – сумно посміхнулася ображена панна, пор.: **я про Хому, а він про Ярему** (розм.); **ти йому стрижене, а він тобі кошене** (розм.) – за схемою **Pron<sub>s1</sub> N<sub>s4</sub>, Pron<sub>3s1</sub> N<sub>s4</sub>**.*

Фіксуємо явище субституції компонентів паралельно із поширенням. У випадках, коли дієслово-замінник не тотожний до традиційного компонента за валентними можливостями, поширення характеризується максимальною розгорненістю за умови заповнення всіх валентно зумовлених позицій дієслова: *Усі вони [соловейки] цвірінькають лише тому, що жити без пісні не можуть..., а зовсім не тому, що пані Доля тим горобчикам – за досконале цвірінчання трішки більше підсипає на второвану дорогу поезії з-під пишного хвоста Пегаса тепленьких кізлячків..., пор.: **доля усміхається.***

**доля** <sup>хто?</sup> ← **підсипати** <sup>кому?</sup> → з якої нагоди? → скільки? → куди? →  
звідки? → що? →

**Поширення** компонентного складу – включення до традиційної структури стійкого виразу таких слів чи словосполучень вільного вжитку, які надають фразеологізму більшої конкретності, пов'язуючи із тематикою художнього твору, напр.: *Не відстав од них і щирий песик Ложка, що летів татарською стрілою на кривих і коротких ногах, пор.: **летіти стрілою**.*

**Еліпсис** – це звуження рамок фразеологізму, усічення окремих його компонентів, зумовлене прагненням до економії мовних засобів і лаконізації мовлення, до усунення надлишкових з погляду конкретного факту комунікації компонентів, напр.: – *Як ся маю? Посередині! Як у чорта на рогах..., пор.: **лізти (наскакувати) / полізти (наскочити) чортові на роги** (обставина місця допускає імплікований вияв дієслова). Фіксуємо явище скорочення ФО паралельно із графічно-пунктуаційною трансформацією: *Та й Пилип-з-Конопель уже носом ловив окуні, хоч досі й умів начебто випити чарку горілки, а то й вина, доброго французького бордо з лоз Медока, Грава чи Сент-Емільйона, пор.: **вискочив як Пилип з конопель***. Несподіваним стає переведення фразеологічного значення в антропонімну площину.*

Письменники, майстри художнього слова, з притаманною для них своєрідною манерою письма вдаються у фразеологічній творчості до способів трансформації. Трансформацію можна розглядати, з одного боку, як усталений стилістичний прийом, а з іншого, як художній засіб, що зближується з такими тропами, як епітет, метафора, порівняння тощо. Використання ФО в трансформованому вигляді завжди зумовлюється певними стилістичними завданнями. У результаті трансформації загальноновживаного фразеологізму відомий вираз перетворюється в несподіваний, що концентрує на собі увагу адресата і допомагає глибше зрозуміти авторський замисел. Отже, трансформація ФО – це пошуки нових шляхів оновлення думки, закладеного у фразеологізмі образу. Завдання вчителя – допомогти учням усвідомити необхідність засвоєння фразеологічного матеріалу української мови, виробити навички працювати із цим матеріалом, що допоможе по-новому, не шаблонно мислити та «вдягати думки у дієву словесну форму».

У зв'язку із цим акцентуємо увагу на характері вправ і завдань з теми «Фразеологія» у шкільних підручниках з української мови, що орієнтують школярів та викладачів передусім на вивчення лексико-фразеологічних одиниць книжно-писемних стилів, поза увагою залишаючи функціонування таких одиниць у художньо-розмовному мовленні. На наш погляд, такий підхід неприйнятний, оскільки унеможливує вияв різноманіття лексико-фразеологічного матеріалу, його виразових можливостей з погляду функціонування, комунікації, пропагуючи «типовість», «правильність», не дає можливості застосовувати пошуково-евристичні методи навчання. Відтак перегляду підлягають однотипні дидактичні та навчально-тренувальні матеріали з огляду на функціонально-комунікативний підхід у навчанні.

Пропонуємо систему вправ на формування комунікативної компетенції учнів профільних класів за функціонально-комунікативного підходу:

1. Відтворити словниковий варіант фразеологічної одиниці. Встановити тип трансформації.

*1. А пан Демид тим часом, сидівши тихо, думав про щось своє, не зводячи рачих зіниць з вітця Мелхиседека. 2. Щоб менше штовхали розворушені чеканням глядачі, пан Купа виліз коло самого помосту на березовий пеньок і...теж намірився дивитись лицедіїв, щоб потім ясувати владиці, чому він наказав оце блюзнірство, проти якого вишкіряв свої щербаті зуби вже досить давно. 3. Похолонуло в пузі і в пана обозного, коли й він збагнув нарешиті, хто ж це виник перед ним так невбачай посеред степену. 4. Якщо мене все-таки зважились би ганити, то тільки згаяли б час, бажаючи критикувати того, хто сам є критиком інших: чи ж варто тупити зуби об терпуг? 5. Хлопець поспішив на хвилику додому, щоб задушити в пузі комара й заспокоїти неню, коли та й досі не спить, дождаючи сина. 6. – Чи не пан гетьман? – з обережним побоюванням спитала Роксолана, знаючи, що чоловік її має надію стріти ясновельможного, Гордія Пихатого, прозваного Однокрилом, саме на цій дорозі, але не тямлячи, яким лихим духом він дише на гетьмана, як він боїться його, як він стелеться під ноги та лиже йому все, що тільки можна лизати. 7. Вихопивши з піхов*

шаблю-блискавку, помчав у святе діло француз Сганарель, за ним...шабелькою кинувся в січу й наш Михайлик. 8. Та й говорив єпископ інколи, мовби в очі сипав тютюном, – це коли правду казав. 9. Вона вабила до себе й своїм частим та глибоким диханням...і калатанням дзвінкого серця, яке міг чути кожен, навіть іще не пригортавши, а тільки око звішиша гарячу молодиченьку й прийнявши з рожевих пальчиків Насті-Дарини добрий кухоль адамових слізок. 10. Тодішній актор мусив мати, як кажуть, язика на ковороті, щоб відповісти на кожен рух,...щоб набалакати, коли трапиться, стонадцять кіп гречаної вовни. 11. І досада шкребла душу Кохайликові, шкребла за пазухою, мов лапаю скажена кішка. 12. Миряни, непроходимий гурт, розступилися перед настирем, як грудка масла під гарячим ножем. 13. А мій язик ...він, правда, був гостріший од моєї шаблі, але ж ...не гостріший від твого лицедійського язика. 14. Усі вони [соловейки] цвірінкають лише тому, що жити без пісні не можуть..., а зовсім не тому, що пані Доля тим горобчикам – за досконале цвірінчання трішки більше підсипає на второвану дорогу поезії з-під пишного хвоста Пегаса тепленьких кізчків. 15. Прийшли непрохані, то й підем некохані, а журитись нема чого парубкові, бо ж дівчат на світі як листя в літі. 16. Людей по всіх храмах стояло небагато, але ж тут, в Успенському, миру-миру зійшлося, kwasоліні впасти було ніде. 17. Зопалу сьорбнувши козацької страви, рейтар очманів, закашлявся, засіпався, зачмихав і зачхав, аж у печінці йому щось закавало, аж руки зсудомило, аж білозорі його баньки полізли на лоба. 18. Пан Демид вийшов на середину дороги і почав напудрюватись, мов сич на сову, мов квочка на дощ, надуватися і червоніти, та так же й ловко, що пані Роксолана аж замилувалася. 19. Художник, бідуючи й поневіряючись, коли його картини спродали з молотка, безслідно канув десь в Європейських кварталах голландської столиці, на бідняцькому дні Амстердама (за твором О. Ільченка).

2. Встановити експресивне навантаження еліпсованих фразеологізмів, подати їх вихідну форму.

1. Замріє коли-не-коли гайок чи діброва, самотня верба чи груша або очерет, мов той ліс, понад річкою, – а то все трава й трава. Зайдеш у них чи й верхи вскочиш, то й нема тебе, мов потонув, – ні сліду, як на морі. 2. – Не встигне сказати! Тільки рота роззявить, а мене вже й нема: шукай вітра! – і Мамай аж підвівся з-за столу.

3. – Мовчать?

– Обоє?

– Мов у роті вода. В одного. В роті. Вода. 4. Але й кивати було нікуди. 4. Забавка була-таки без жартів. Аж іскри сіклися з шабель. Аж іскри з очей (за твором О. Ільченка).

3. З'ясувати, за якою усталеною в мові моделлю утворені наведені фразеологічні одиниці. Встановити вихідну словникову структуру.

1. Матінка Михайликова, з якою Михайлик не розлучався ніколи і ніде і яка всі ці дні чвалувала на рудій кобилі стремено до стремена з ним. 2. Я – про цибулю, а він про часник! – сумно посміхнулася ображена панна. 3. І Явдоха обернулася до переляканої пані – І чого це ти виричалась на мене, мов кизяк на пасльону? 4. – Застав телепня моркву стругати! 5. – І чого ти до неї прилип, як кізяк до тріски? – питали якісь незнайомі Михайликові козаки. 6. І пан полковий обозний з любов'ю своєю жіночкою, за руки побравившись, у молитовнім екстазі не чули, як кажуть, і пупа на череві, та й линули до бога. 7. І чого ти до мене прилип, як до Гандзі Пилип? – спитав Данило (за твором О. Ільченка). 8. – Ха-ха-ха! Ото вашмосць сказав що знав. Баба о хлєбе, а дзяд о фіялках (А. Чайковський).

4. Трансформувати наведені фразеологізми, скласти з ними зв'язне висловлювання на самостійно обрану тему.

Пасти задніх; майстер на всі руки; ні з того ні з сього; сісти в калошу; правити теревені; пити мирову; собаку з'їсти; глека розбити; танцювати під чужу дудку; рясина топтати; піднести гарбуза; стрибнути в гречку.

Таким чином, ми вважаємо, що у профільних класах всі мовні явища необхідно розглядати з урахуванням функції, яку вони виконують у тексті. Особливо показовим у цьому плані є вивчення фразеологізмів. Художнє тло не тільки служить

способом контекстуальної семантизації ФО, а й вияскравлює її конотативні семи, за допомогою яких реалізується авторський задум.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Шульжук Н.В. Особливості реалізації функціонально-комунікативного підходу до вивчення мовних одиниць сучасної української літературної мови у ВНЗ //Східнослов'янська філологія. – 2008. – Вип. 14. – С. 261-267.
2. Стилїстика експресивних засобів української мови. Частина 1: Навч. посібник / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1993. – 216 с.
3. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів/ АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. Л.С. Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.
4. Єрмоленко С.Я, Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
5. Ільченко О.Є. Козацькому роду нема переводу, або ж Козак Мамай і Чужа Молодиця: Роман. / Іл. художника О. Данченка. – К.: Дніпро, 1984. – 520 с.
6. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Українська мова 5-12 класи: Навчально-практичне видання. – К.: Ірпінь, 2005. – 176 с.
7. Фразеологічний словник української мови у 2 книгах / Ред. кол.: Білоноженко В.М., Винник В.О., Гнатюк І.С., Горобець В.І. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.

ББК Ш12=411.4\*9р30  
УДК 371

**Ельвіра ВЕТРОВА,**  
кандидат філологічних наук,  
завідувач кафедри української філології Макіївського  
економіко-гуманітарного інституту

## **ВЗАЄМОДІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ТА ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СТУДЕНТАМ НЕФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ В УМОВАХ КРЕДИТНО- МОДУЛЬНОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ**

*У статті досліджуються особливості використання інноваційних технологій у викладанні української мови студентам нефілологічних спеціальностей, їхня взаємодія з традиційними методами навчання.*

**Ключові слова:** *інноваційні технології, традиційні методи навчання, гуманізація освіти, пізнавальна активність, інтерактивна взаємодія, проблемне викладання.*

Епоха інформаційного суспільства, основою якого стають знання, їхнє виробництво, передання та засвоєння, висуває нові вимоги до системи освіти, її моделей, методів і форм, які б дозволили на якісно новому рівні підготувати студентів до майбутньої трудової діяльності. Інформація перетворюється на основний предмет людської праці, змінює її зміст, збільшує роль людини в прийнятті рішень. Сучасний фахівець, щоб стати конкурентноспроможним на ринку праці, сьогодні повинен оволодіти новими знаннями, здатністю до абстрактного мислення, навичками роботи з технічними засобами, спроможністю швидко застосувати нові знання на практиці, орієнтуватися в будь-якій ситуації, а отже, синтезувати знання з різних галузей наук. Реалізація цих завдань можлива лише за умови переходу від класичної системи освіти, метою якої була підготовка людини, що володіє знаннями, до нової системи, яка

готує людину, що не тільки знає, але і розуміє інших людей, інші культури, специфіку сучасного буття, здатна до конструктивного діалогу. Йдеться про виховання інтелектуально розвиненої, відповідальної та високоморальної особистості. Фахівця з такими якостями може підготувати лише суспільство, система освіти якого ґрунтується на гуманістичних принципах, духовних цінностях, що перебувають у повній гармонії зі знанням. Гуманізація освіти дає можливість підвищити реальну цінність кожної особистості. Саме тому в сучасному багатомірному освітньому просторі важлива роль відводиться викладанню гуманітарних дисциплін, які повинні не лише сприяти гуманізації суспільної думки в технократичне століття, давати теоретичне обґрунтування явищам і подіям суспільного життя, але й, відображаючи буття, нести про нього достовірні знання.

Становлення гуманістичної парадигми в освіті має довгу історію. Роботи Ш.О. Амонашвілі, П.П. Вентцеля, Я.А. Коменського, І. Песталоцці, К.Д. Ушинського та інших педагогів заклали основи для теоретичного переосмислення педагогічної діяльності на засадах гуманізму. Проблема удосконалення форм і методів викладання гуманітарних дисциплін, їх постійного оновлення, пристосування до нових умов життя останнім часом не виходить з розряду актуальних для вищої освіти. Сучасна наука вже має певний досвід у розв'язанні питань такого плану. Так, на сьогодні вже існує значна кількість праць, у яких розглядається сутність інновацій у викладанні гуманітарних дисциплін у вищій школі. Це питання вивчається в різних аспектах: з погляду взаємозв'язку теорії та практики, у контексті сучасних глобальних процесів інформатизації, інтерактивної взаємодії, в умовах формування нового освітнього середовища. І хоча питання пошуку інноваційних методик організації навчального процесу в умовах кредитно-модульної системи постійно стають предметом зацікавлення багатьох учених, педагогів, активно обговорюються в періодиці, під час проведення науково-методичних конференцій різного рівня, на сьогодні вони ще не здобули остаточного розв'язання і вимагають подальшого



серйозного та ґрунтового розгляду. Отже, тема нашого дослідження є **актуальною**.

**Мета** запропонованої статті – вивчити особливості використання інноваційних технологій у викладанні української мови студентам нефілологічних спеціальностей в умовах кредитно-модульної системи навчання, їхню взаємодію з традиційними формами та методами викладання дисципліни.

Закріплення Конституцією України статусу української мови як державної зумовлює зростання її суспільного значення в політичному, господарському, культурному житті, ділових відносинах між організаціями та установами. Проте часто виникає невідповідність між високим професійним рівнем і низьким рівнем культури мовлення особистості. Це ставить перед викладачами української мови вищих навчальних закладів завдання створити такі умови вивчення української мови, щоб студенти могли активно послуговуватись нею в усіх сферах громадського життя, усвідомлювали роль і значення української мови у формуванні розвиненої особистості, фахового потенціалу нашої держави. Навчальні курси «Українська ділова мова», «Українська мова», «Українська мова професійного спрямування», що викладаються на нефілологічних спеціальностях, мають на меті підготувати студентів до засвоєння державної мови на рівні вільного володіння нею у сфері професійного спілкування, розвивати фахові мовленнєві вміння, виховувати національно свідомих громадян України. Ця мета передбачає розв'язання таких завдань:

1) сформувати у студентів володіння орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними і стилістичними нормами сучасної української мови;

2) виробити навички доречного й комунікативно виправданого використання засобів української мови в професійному спілкуванні з дотриманням основних правил українського мовного етикету;

3) сформувати вміння й навички правильного мовного оформлення документації;

4) розвинути вміння користуватися довідковою літературою;

5) виховувати повагу до української мови.

Успішна реалізація цих завдань можлива лише завдяки продуманій організації навчальних занять з названих дисциплін, добору таких форм і методів роботи, які б сприяли формуванню у студентів необхідних мовленнєвих умінь і навичок.

При викладанні української мови студентам нефілологічних спеціальностей в сучасних умовах в першу чергу треба звертати увагу на такі моменти: чому навчати (лінгвістично обгрунтований відбір матеріалу, його інтерпретація та опис) і як навчати (ефективна система навчання, що базується на даних педагогічного досвіду та експерименту). З урахування того, що в наш час багато уваги приділяється гуманізації суспільства, програма дисципліни «Українська мова» для студентів нефілологічних спеціальностей обов'язково повинна включати теми, що розкривають такі проблеми, як роль мови в суспільному житті, функції мови, мова і професія, мова і спілкування. Найяскравішою прикметою сьогодення є активізація міжнаціональних процесів, зростання інтересу громадськості до духовної спадщини свого народу, його історичних і культурних надбань. З виходом України на міжнародну арену, здобуттям нею суверенітету особливо гостро постає проблема дослідження національного характеру українців, пошуку шляхів духовного відродження українського народу, його національної свідомості і традицій. Отже, студенти як громадяни України повинні мати чітке уявлення про походження української мови, основні етапи її формування й розвитку, місце серед інших мов світу. Методологічно обгрунтованим, на наш погляд, є також ознайомлення студентів з мовною політикою сучасної незалежної України та можливими шляхами розв'язання мовних проблем. Таким чином, логіка викладення матеріалу повинна підвести до розуміння того, що досконале володіння українською мовою в різних сферах суспільного життя – запорука успішного розвитку та національного процвітання нашої країни.

На семінарах та практичних заняттях матеріал доцільно підкріплювати особистим досвідом студентів. Так, наприклад, при опрацюванні вступної теми: «Роль мови у житті суспільства» студентам можна запропонувати визначити своє бачення цієї проблеми, вибудувати власну ієрархію цінностей.

Вироблення у студентів уміння оцінювати події через призму набутих знань й одночасно за науковими термінами бачити реальне життя допоможе їм адекватно оцінювати ситуацію, сприятиме вихованню в них почуття національної свідомості, патріотизму та гордості за свій народ, знаходити своє місце у навколишньому світі.

Особливу увагу треба приділяти виховному потенціалу навчальних занять. Тексти, з якими працюють студенти, повинні бути безпосередньо пов'язані з українською літературою, історією, звичаями та традиціями, матеріальною і духовною культурою українського народу, загальнолюдськими цінностями, сучасною публіцистикою, науковою та науково-популярною літературою. Крім того, значна частина текстів має стосуватися майбутнього фаху студентів. Унаслідок цього розширюється світогляд, виробляються навички культурної поведінки, які поступово стають якостями особистості. Заняття з української мови повинні допомогти студентам правильно аналізувати різноманітні комунікативні ситуації, оцінити свою мовленнєву культуру та культуру інших людей, оволодіти нормами мовленнєвого етикету та правилами поведінки в суспільстві.

Під час викладання української мови студентам нефілологічних спеціальностей виникають деякі проблеми, розв'язання яких залежить від майстерності викладача, його уміння дібрати такі методи і прийоми навчання, які сприяли б досягненню кінцевого результату. Однією з найголовніших, на наш погляд, є проблема розвитку пізнавальної активності студентів у навчанні, формування необхідності спонукання їх до активної діяльності. Цього можна досягти тільки при розумінні навчання як особистісно опосередкованого процесу взаємодії викладача та студентів, спрямованого на досягнення спільної мети – формування творчої особистості майбутнього спеціаліста, пристосованого до змінного економічного середовища.

Основними засобами активізації уваги студентів є динамічне проведення заняття із застосуванням різноманітних прийомів, організація їхньої активності шляхом переключення з одного виду діяльності на інший. На зосередження уваги впливає темп роботи. Уповільнений темп розсіює увагу, знижає активність учнів. Прискорений темп також має негативні

сторони: більшість студентів не встигають стежити за думкою викладача, втомлюються, стають неуважними. Оптимальний для аудиторії темп роботи визначається викладачем емпірично, тому реалізація принципів дидактики в освіті, побудованої на дистанційних формах навчання, буває досить ускладненою. Великого значення набуває наочність. Наочність – це не тільки основа чуттєвого сприйняття, необхідного для свідомого засвоєння нових знань, але і шлях, що веде до розвитку мислення. Усе це означає, що навчальне заняття повинно бути побудоване так, щоб забезпечити розуміння студентом навчального матеріалу на рівні його максимальної пізнавальної активності – мислення. Під час викладання української мови студентам нефілологічних спеціальностей виникає необхідність інтерактивної взаємодії, коли викладач не просто потребує репродуктивного відтворення змісту першоджерел, підручників, лекційного матеріалу, а змушує аналізувати: узагальнювати сказане, співвідносити з іншими проблемами, виявляти наявність протиріч, тобто робити те, що в психології називається розв'язанням завдань.

Активізація розумової діяльності студентів знаходить своє найбільш повне відображення у проблемному викладанні, сутність якого полягає в такій організації навчального процесу, при якій студент не тільки сприймає, фіксує і запам'ятовує знаки в готовому вигляді, але й разом з викладачем або самостійно в умовах проблемної ситуації розв'язує систему логіко-пізнавальних завдань на основі сформованих знань, умінь та навичок. Систематичне та цілеспрямоване застосування методів проблемного навчання може сприяти суттєвому підвищенню ефективності самостійної пізнавальної діяльності студентів та активізації творчого засвоєння.

Важливе значення має правильне формування системи вправ. Необхідно підбирати такі завдання, в яких лексичні, морфологічні та синтаксичні категорії розглядаються під кутом зору їхнього функціонування у зв'язному мовленні. Вправи, які пропонуються студентам для виконання, доцільно поділяти на такі групи. Перша група вправ передбачає знаходження в тексті термінів, визначення їх лексико-синтаксичної сполучуваності,

з'ясування їхнього значення за допомогою термінологічних словників. Ці завдання сприятимуть розвитку зв'язного мовлення студентів, готуватимуть їх до самостійної роботи з текстом. Друга група вправ спрямована на складання власних висловлювань, засвоєння різних типів речень, їхніх функцій та стилістичних можливостей, особливостей поєднання в мікротексти. У результаті студенти повинні навчитись відповідати на запитання за текстом, будувати власне висловлювання. Третя група вправ орієнтована на формування у студентів навичок діалогічного та монологічного мовлення в сфері обраної спеціальності. Сюди можна також віднести вправи на переклад фахових текстів з російської мови на українську їх редагування.

Заняття з української мови повинно мати прагматичний характер, будуватися в більш проблемному ракурсі, мати посилену мотивацію (навіщо це вивчати) з чітким акцентування основних проблем тієї чи іншої теми. В умовах кредитно-модульної системи традиційні семінари є малопродуктивними, оскільки на них студенти лише пасивно відтворюють те, що почули на лекційному занятті. Крім традиційного виконання різного роду вправ, важливо використовувати такі види роботи, як бесіда, анкетування та тестування. Під час проведення бесіди можна обговорити проблему вживання української мови в засобах масової інформації, зокрема на телебаченні, дізнатися про ставлення студентів до сучасної реклами та телевізійних передач українською мовою. Використання анкет та тестів допоможе викладачеві проаналізувати рівень культури студентів, їхні моральні цінності, уподобання. Вивчення рідної мови, знання традицій та етикету інших народів створить передумови для спорудження міцного фундаменту загальної культури студента, допоможе йому оцінювати та аналізувати свою мовленнєву поведінку та поведінку інших, опанувати правила спілкування, оволодівати уміннями брати участь у діалозі. Культура мовлення суспільства – це один із найяскравіших показників стану його моральності, духовності і загальної культури.

В умовах кредитно-модульної системи навчання головна увага повинна приділятися ефективній організації самостійної

роботи студентів. Саме тут на допомогу викладачеві приходять інформаційні технології, серед яких особливої ваги набуває комп'ютеризація навчання. Комп'ютеризація освіти – невід'ємний компонент її удосконалення, який сприяє підготовці висококваліфікованих фахівців, конкурентноспроможних на ринку праці, здатних до компетентної та ефективної роботи за своєю спеціальністю на рівні світових стандартів. Ефективній організації самостійної роботи студентів значною мірою сприяє використання Інтернету як джерела аутентичної інформації, засобу, що підвищує мотивацію у вивченні мови, забезпечує індивідуалізацію, інтерактивність навчання, моделювання особливого навчального середовища і, врешті-решт, підвищує якість навчання. Користуючись послугами мережі Інтернет, студент вчиться вибирати із великої кількості інформаційних джерел потрібну інформацію, аналізувати та систематизувати її.

Необхідна ланка в роботі викладача – комп'ютерні програми, розроблені спеціально для конкретних лінгвістичних досліджень. Сьогодні особливою популярністю користуються програми, пов'язані з вивченням орфографії та пунктуації, фонетики, семантики, а також програми, що здійснюють контроль знань студентів. Наприклад, у Макіївському економіко-гуманітарному інституті з метою підвищення якості самостійної роботи студентів, контролю їхніх знань активно використовується комп'ютерна програма «Колоквіум», що здійснює процедуру діагностики сформованості компетенцій студента з дисципліни чи окремого її модуля у вигляді тестування. Раціонально організований контроль дає викладачеві можливість аналізувати свою діяльність, своєчасно помічати недоліки, шукати шляхи їх усунення, планувати індивідуальну роботу. Програма «Колоквіум» не лише забезпечує економію навчального часу (тестові завдання студенти виконують в комп'ютерному класі у вільний від занять час), але й значно полегшує роботу викладача, який одержує вже готові, опрацьовані комп'ютером, результати самоконтролю.

Підвищенню ефективності організації самостійної роботи студентів сприяють електронні посібники та підручники з

дисципліни, що вивчається. Найкращий результат досягається завдяки використанню гіпертекстових посилань, що дають можливість студентам ознайомитися з матеріалами словників, енциклопедій в електронній бібліотеці.

Останнім часом усе частіше розробляються дистанційні курси вивчення дисциплін. Однак, на наш погляд, у практиці викладання української мови вони не можуть бути абсолютною альтернативою традиційним аудиторним заняттям. Так, головним їхнім недоліком є заміна особистісної, безпосередньої взаємодії викладача і студентів різними засобами опосередкованої навчальної комунікації, що реалізується за допомогою різноманітних електронно-комунікативних систем, наявних в електронному курсі. Практика використання елементів дистанційного навчання показує, що окремі його форми можуть використовуватися як такі, що доповнюють навчальний процес, активізують пізнавальну діяльність студентів і в деяких випадках полегшують пояснення навчального матеріалу.

В умовах кредитно-модульної системи навчання організація самостійної роботи у студентів нефілологічних спеціальностей повинна бути спрямована на розв'язання таких завдань: 1) розвиток творчого мислення студентів; 2) ефективне використання навчального часу аудиторних занять; 3) оволодіння основними методами дослідницької роботи; 4) набуття студентом через самостійну діяльність власного досвіду та професійних навичок.

Залежно від мети дисципліни, її завдань та змісту під час викладання української мови можна використовувати такі форми самостійної роботи:

- самостійне опрацювання лекційного матеріалу;
- самостійне вивчення окремих тем і питань, які не розглядалися під час аудиторних занять, але передбачені робочою програмою (для самостійного опрацювання);
- підготовка до практичних та семінарських занять;
- підготовка до контрольних робіт, тестів та інших форм поточного контролю;
- підготовка до модульних та семестрових контролів;

- написання рефератів, лінгвістичних розвідок, аналітичних оглядів за матеріалами публікацій з тих чи інших проблем;
- виконання індивідуальних вправ та завдань, виданих на заняттях;
- підготовка наочних матеріалів з теми;
- лінгвістичний аналіз текстів різних стилів і жанрів;
- підготовка усних повідомлень, виступів на семінарських заняттях, колоквіумах, конференціях, конкурсах та ін.;
- моделювання різних комунікативних ситуацій (діалог, доповідь, лекція, бесіда, телефонна розмова), проведення дискусій, прес-конференцій, організація круглих столів та ін.

Отже, в організації самостійної роботи студентів активно використовуються як традиційні, так і інноваційні методики навчання.

Великою популярністю користується підготовка рефератів з теми. Це традиційний, але дуже важливий вид роботи, під час якого студенти вчаться самостійно опрацьовувати додаткову літератури, узагальнювати та систематизувати матеріал, знайомляться з основами оформлення наукової роботи. Крім того, використовуються й інші форми. Наприклад, студентам пропонується такі завдання: 1) підібрати аргументи, щоб довести судження: «Змішування елементів різних стилів, недоречне використання книжних або розмовних мовних засобів призводить до порушення мовної культури»; 2) укласти словник іншомовних слів, що стосуються їхньої майбутньої професії; 3) підготувати невеликий виступ, мета якого – переконати слухачів, що дотримання правил етикету створює престижний імідж інтелігентної людини.

Ці завдання орієнтовані на розвиток творчих здібностей студентів, уміння репрезентувати зібраний матеріал, доводити, аргументувати свої думки, відповідати на питання, тобто проводити дискусію. Такий вид роботи, як виступ, є надзвичайно ефективним, оскільки дає можливість залучити до роботи одразу всіх студентів. Вони не просто слухають доповідача, але й виконують роль «експертів», що оцінюють роботу колеги за такими основними критеріями: подача



матеріалу, зміст виступу, дотримання регламенту, уміння володіти аудиторією, відповіді на запитання слухачів. Детально розбираючи виступи колег, відзначаючи переваги та недоліки, експерти таким чином самі набувають досвіду та удосконалюють свої уміння в сфері публічного виступу, демонструють уміння працювати в групі, вести діалог з опонентами.

Проведене таким чином семінарське заняття дозволяє не лише закріпити одержані знання, але й дає можливість перевірити свої сили в організації роботи групи, умінні висловити свою думку, вислухати й прийняти іншу позицію. Висока управлінська культура – та вершина, до якої повинні прагнути і студенти, і викладачі.

Самостійна робота студентів може бути ефективною лише в тому випадку, коли викладач скоординує діяльність студента, допоможе йому в професійному самовизначенні. У зв'язку з цим важливого значення набуває навчально-методичне забезпечення дисципліни, яке включає такі структурні компоненти, як базова програма, конспекти лекцій, тестові та інші практичні завдання до тем, теми індивідуальних завдань, питання для модульного та підсумкового контролів і самоперевірки знань, словник ключових термінів і понять, список основної та додаткової літератури, наочні матеріали (схеми, графіки, таблиці тощо).

Навчально-методичне забезпечення дисципліни в електронному варіанті повинно зберігатися в бібліотеці, бути завжди доступним для студента.

Отже, комп'ютерні технології посідають важливе місце в системі удосконалення навчальної діяльності студентів. Однак проблему інноваційних технологій в освітньому процесі не можна зводити лише до використання комп'ютерних новацій і розглядати як формальне оновлення застарілих освітніх технологій. Проблема є набагато ширшою. Інноваційні методи навчання базуються, в першу чергу, на модифікації методологічних орієнтацій, нових формах раціональності.

У сучасному суспільстві можна спостерігати формування нового типу культури: викладач не тільки навчає студентів, але й вчиться в них і разом з ними. У такому типі культури практично вчаться всі, реалізуючи свою пізнавальну та освітню

активність одночасно (синхронно) і паралельно (діахронно). Практика показує, що саме в тому випадку, коли предметом вивчення стають не навчальні проблеми, а реальні проблемні ситуації, результати навчання стають більш ефективними. Кожен викладач, зустрічаючись зі своїми студентами, створює унікальну навчальну програму, використовує індивідуальні форми навчальних комунікацій, які одночасно є пізнавальними ситуаціями і для нього, і для студентів. По суті педагог моделює ситуацію, динаміка якої залежить як від загальносоціальних і науково-пізнавальних модифікацій, так і від освітніх та ціннісно-світоглядних характеристик тих, з ким він працює як викладач-дослідник. Результати такої навчально-пізнавальної діяльності є справді інноваційними – і для студента, і для викладача, а їхня пізнавальна і практична орієнтованість дозволяє одержати нові знання – прикладні, а можливо, і фундаментальні.

Отже, перед усіма філологами сьогодні стоїть важливе завдання – зберегти українську мову не лише як символ культури і нації, але і як феномен нового культурно-історичного середовища, що народжується інформаційно-комп'ютерними технологіями ХХІ ст., а у викладанні української мови студентам нефілологічних спеціальностей активно використовувати інноваційні технології, що сприяють формуванню мовленнєвої компетенції, високої культури усного та писемного мовлення.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Можар Е. Н. Интерактивное обучение в практической подготовке филолога / Е. Н. Можар // Многоуровневая система подготовки филологов: организация содержания и новые технологии обучения : материалы Междунар. науч. конф. 16-17 окт. 2003 г., Минск / Отв. ред. Л. А. Мурина. – Мн. : Изд. центр БГУ, 2004. – 285 с.

2. Педагогические основы самостоятельной работы студентов : [пособие для преподавателей и студентов / под общ. ред. О. Л. Жук]. – Мн. : РИВШ, 2005. – 112 с.

3. Поддяков А. Н. Философия образования: проблема противодействия / А. Н. Поддяков // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 119–128.

**ББК Ч480.223.9**  
**УДК 378:005.6**

**Олена ОЛІЙНИК,**  
*кандидат педагогічних наук, викладач*  
*Донецького національного технічного університету*

## **ОСОБЛИВОСТІ ГУМАНІТАРНОЇ ПІДГОТОВКИ І ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ У ТЕХНІЧНОМУ ВНЗ**

*Стаття присвячена простеженню особливостей гуманітарної підготовки майбутніх спеціалістів-випускників вищих навчальних закладів технічного профілю.*

**Ключові слова:** *гуманітарна підготовка, професійна компетентність, професійна соціалізація, спілкування, гуманітарне середовище.*

Поєднання гуманітарної підготовки з професійною кваліфікацією майбутніх спеціалістів – одна з найактуальніших проблем діяльності вищих навчальних закладів технічного профілю.

Характерною особливістю сучасного українського суспільства є поступова втрата духовно-моральних, історичних та культурно-гуманітарних пріоритетів і цінностей. Перехід до ринкових методів господарювання, розв'язання складних економічних, технічних і політичних проблем – усе це важливі завдання сьогодення. Розв'язуючи їх ми закладаємо фундамент майбутнього розвитку суспільства. Але прогрес сучасної цивілізації багато в чому обмежив можливості всебічного розвитку людини. На перший план виступила підготовка «вузького» спеціаліста, який ефективно виконує призначені йому функції, що деформує загальнокультурну підготовку людини, призводить до стандартизації особистості. Саме такі радикальні спрямування призводять до того, що в життя не втілюються нові підходи до освіти і культури, не враховується

соціальна і моральна ситуація і, як наслідок, немає відчутних економічних зрушень у суспільстві.

Професійна кваліфікація повинна включати в себе не тільки професійну майстерність, але і професійну соціалізацію. Вирішення цього питання визначає два основні напрями формування змісту навчання в технічному університеті. По-перше, це формування особистості самого студента, розвиток його індивідуальних якостей і особливостей, а по-друге – освоєння ним знань конкретних технологій зі спеціальності, які в майбутньому стануть засобом і змістом його професійної діяльності.

Сьогоднішня освіта страждає ізольованістю загальногуманітарного циклу дисциплін (історія, філософія, політологія, психологія, культурологія та ін.) від професійно спрямованого, що згубно впливає на становлення особистості фахівця, який не володіє духовною спадщиною і не має навичок екстраполяції досягнень у галузі інших наук на сферу своєї діяльності. Якщо в умовах ринку вимоги до професійної підготовки постійно зростають, то гуманітарний комплекс наук конкуренції зі спеціальними дисциплінами не витримує.

Від гуманізації освіти багато в чому залежить інтелектуально-творчий потенціал особистості. Гуманітарна підготовка повинна спрямовуватись на виховання індивіда як активного і вольового суб'єкта, здатного до самостійних зусиль у навчанні. А сучасні методи викладання гуманітарних дисциплін частіше затемнюють зміст, ніж розкривають його. Це добре відчувається на прикладі студентів, які спроможні переказати все те, що їм викладали, але не в змозі використати здобуті знання у новій ситуації, їхні знання скоріше визначаються шириною обсягу, ніж глибиною розуміння. ВНЗ повинен вчити студента мати власну думку, повинен стати школою мислення, а не школою запам'ятовування і відтворення інформації.

Потреба в самоосвіті, в духовній самостійності, критична спрямованість мислення, її продуктивність у засвоєнні знань і людської культури – це риси, яких не вистачає нинішньому студентові. Це складові гуманітарної культури, що формується на всіх рівнях педагогічного процесу в навчальній, науковій і

культурній діяльності студентів, і є однією із складових загальної культури спеціалістів. Висока цілісна культура створюється усім устроєм суспільного життя. При цьому освіта і виховання слугують підґрунтям, яке формує тенденції гуманізації суспільства, його основні якісні характеристики, рівень цивілізованості.

Основні принципи гуманітаризації є загальнонауковими: фундаментальність, системність у зв'язках із досягненнями природознавчих, технічних, технологічних наук, єдність історичного і логічного, національного і загальнолюдського, суспільного й особистого, теорії й практики навчання і виховання у їхній людинотворчій діяльності.

До головних структурних елементів гуманітарної освіти належать: світоглядно-філософська, соціально-політична та соціологічна складові, історична, культурологічна та філологічна, етична й естетична освіта, українознавча підготовка, еколого-природнича, політекономічна та економічна, правова освіта, психолого-педагогічна підготовка, система знань і навичок, що забезпечують здоровий спосіб життя.

Університетський статус дає можливість значно розширювати діапазон гуманітарних спеціальностей, готувати не лише спеціалістів у галузях високих технологій, а й відкрити гуманітарні факультети чи то факультети суспільного управління, проводити науково-дослідну роботу в галузі соціально-гуманітарної проблематики.

Так, у Красноармійському індустріальному інституті Донецького національного технічного університету в навчальний процес уведено нові дисципліни «Ділове спілкування» та «Психологія ділового спілкування й ораторська майстерність», становленню й розвитку якої сприяли різні галузі науки (етика, психологія, філософія, соціологія) та практики (управління, менеджмент та ін.). Проте найсуттєвіший вплив на неї, звичайно, справили етика і психологія – науки, що займаються людинознавством і вивчають одну й ту саму природу людської поведінки (але з різних боків), і чинники, що впливають на життєдіяльність людей та їхню взаємодію.

Враховуючи те, що спілкування є однією з центральних проблем, через призму якої вивчаються питання сприймання й розуміння людьми одне одного, лідерства й керівництва, згуртованості і конфліктності, міжособистісних взаємин, спілкування допомагає глибше розглянути процес міжособистісної взаємодії.

Інтерес до спілкування виявляють представники різних наук, бо воно є багатовимірним, багаторівневим феноменом. Філософи, наприклад, аналізують спілкування як спосіб реалізації суспільних відносин, розглядають його як вид діяльності, де фіксуються суб'єктно-суб'єктні відносини, досліджують вплив спілкування на формування особистості. Дослідження проблем спілкування в загальнофілософському плані є методологічною основою, на якій базується вивчення цього феномена в інших наукових дисциплінах, наприклад, в етиці, психології, соціології, медицині, педагогіці.

Цікаво, що в основному із розуміння ролі й знання механізмів спілкування виник менеджмент як функція з керівництва людьми і галузь людського знання, що допомагає здійснити цю функцію [9]. Менеджер і керівник витрачають на спілкування 50-90% робочого часу, щоб реалізувати свою роль у міжособистісних взаєминах, інформаційному обміні та у процесі прийняття рішень і виконанні управлінських функцій планування, організації та контролю. Тому спілкування для них – процес, який пов'язує всі основні види управління. 75% американських, 63% англійських і 85% японських підприємців вважають, що неефективне спілкування є основною перешкодою на шляху досягнення позитивного результату в їхній діяльності, тобто нерезультативне спілкування – одна з основних причин виникнення проблем у їхній роботі [5]. Спілкування стало основою маркетингу і його головним методом. Спеціалісти з маркетингу повинні знати запити та бажання споживачів тільки з перших уст, зустрічатися особисто з клієнтами, кожен з яких має свої риси характеру, темперамент, звички тощо. Головне гасло маркетингу: «Споживачі вимагають від виробників спілкування. Вони хочуть, щоб з Вами було легко спілкуватися» [10].

Отже, спілкування – це міжособистісна і міжгрупова взаємодія, основу якої становить пізнання одне одного й обмін певними результатами психічної діяльності (інформацією, думками, почуттями, оцінками тощо) [2]. Інакше кажучи, спілкування – це взаємодія двох або більше людей, спрямована на узгодження та об'єднання зусиль з метою налагодження взаємин і досягнення загального результату.

Без спілкування неможливе існування людського суспільства й окремої людини. У мовознавстві є навіть термін фатичне мовлення (фатична функція мови). Практично всі ми добре знаємо: адже всі потрапляли в ситуацію, коли зібралися різні люди й говорять про що завгодно, аби лише не мовчати, бо інакше «запанує мертва тиша».

У технічних ВНЗ використовуються різноманітні засоби і методи формування творчих здібностей студентів. Цікавими є запропонований Б. Клегом і П. Бичем [8] ряд вправ і технік, вживаних для розвитку творчих здібностей у вищих технічних навчальних закладах.

Вправа «Піддай все сумніву» є оцінюванням, наприклад, газетної статті пов'язаної із спеціальністю, або політичної промови. Ця вправа дозволяє розвинути здатність оцінки своїх і чужих припущень, навчитися перевіряти їхню достовірність і адекватність.

Техніка «Досконалість» функціонує таким чином: формулюється проблема, пов'язана з проблематикою теми. Формулювання повинне відобразити прагнення до досконалості. Наприклад, якщо студент хоче довідатися «за рахунок чого можна збільшити продаж», потрібно додати «збільшити продаж на 100%». Основна мета – подолати ординарність і повсякденність. Відзначимо, що ця техніка ефективна при виборі напряму роботи, наприклад, на старших курсах над дипломними і курсовими проектами з різних спеціальностей.

Техніка «Компоненти» пропонує розділити проблему на частини і розібратися з кожною частиною окремо. Ця техніка використовується для формування детального плану дій при вирішенні проблем.

Для досягнення найбільшої ефективності вищої технічної освіти при формуванні всебічно розвинутого і конкурентоздатного фахівця в рамках відповідних принципів і підходів до вищої професійної освіти має бути створене гуманітарне середовище (ГС), в якому реалізуються цілі і завдання, поставлені перед сучасною вищою професійною освітою. ГС – це своєрідний комплекс психологічних, педагогічних, професійних, організаційних і морально-правових заходів, що в сукупності є поєднанням різних умов, чинників, засобів, технологій і методик активізації й інтенсифікації в межах вузу. Існує структура ГС (див. таблицю 1), яка являє собою єдність певних компонентів.

*Таблиця 1.*

### **Структура гуманітарного середовища ВНЗ**

| <b>Назва підсистеми</b>  | <b>Загальна характеристика підсистеми і експериментальні дані</b>  |
|--|--|
| <p>1. Підготовка фахівця технічного ВНЗ:</p> <p>а) загальнотехнічна і спеціальна підготовка</p> <p>б) гуманітарна підготовка</p> | <p>а) мета і завдання загальнотехнічної і спеціальної підготовки зводяться до формування в майбутніх фахівців професійної компетентності й інформаційної культури. Гуманітаризація технічних знань відбувається за рахунок включення гуманітарних дисциплін у навчальні плани ВНЗ. Пропонується читання спеціально підготовлених курсів: «Філософія техніки», «Людина в технічних системах», «Культура спілкування» тощо, у яких природничонаукові і гуманітарні знання знаходяться в єдності;</p> <p>б) значущою є взаємодія студента і викладача, що забезпечує розвиток особистості фахівця, його культури, толерантного ставлення до інших культур і народностей. Наприклад, за наслідками аналізу анкет студентів електромеханічного факультету і факультету економіки та менеджменту, 72% і 86% студентів відповідно вважають, що особистість викладача і стиль його спілкування відіграють першочергову роль у процесі засвоєння знань, так само як і творча атмосфера на занятті впливає на працездатність і ефективність засвоєння матеріалу.</p> |



|  |   |
|--|---|
| <p>2. Сучасні педагогічні технології і підходи</p> | <p>Сьогодні широко використовуються гуманітарно-орієнтовані і особистісно-орієнтовані технології, компетентністний підхід до навчання, культурологічний підхід до структури змісту освіти у вищому технічному навчальному закладі. У зв'язку з цим доречним є застосування проблемно-пошукового підходу до навчання, в основі якого – ідея використання проблемних завдань, що є важливим для активізації пізнавального інтересу студентів, так само як і для ефективності самого процесу засвоєння знань. Результати моніторингу свідчать, що при систематичному використанні проблемно-пошукового і культурологічного підходу у майбутніх фахівців розвиваються творчі здібності і формуються уміння сприймати, осмислювати, запам'ятовувати і застосовувати засвоєну інформацію на практиці; здібності до узагальнення і перенесення засвоєних знань у практичне середовище. Окрім того, студенти отримують необхідні знання про культуру і мову інших народів для формування толерантного ставлення до різних соціальних і етнічних груп.</p> |
| <p>3. Традиції ВНЗ</p>                             | <p>Більшість вищих навчальних закладів мають етнокультурне коріння, культурні і професійні традиції. Так, наприклад, добре відома традиція 1 вересня проводити посвячення в студенти. Також, в університеті проводяться наукові конференції, студенти мають можливість брати участь у міжнародних освітніх програмах. Для підвищення зацікавленості студентів, розвитку їхніх краєзнавчої, соціокультурної й ін. компетентностей можна рекомендувати посилення полікультурної спрямованості та реалізацію етнокультурних традицій ВНЗ.</p>  |
| <p>4.Адміністративні дії</p>                       | <p>Дії адміністрації мають бути спрямовані на підтримку гуманітарного середовища у ВНЗ. Вони є науковою діяльністю членів адміністрації, що відбивається на житті ВНЗ шляхом упровадження в навчання інноваційних технологій і підходів.</p>  |
| <p>5. Регіональні й етнічні особливості ВНЗ</p>    | <p>Важливі географічні, політичні й етнічні особливості регіону, в якому знаходиться даний вищий навчальний заклад, так само, як і наявність у ВНЗ поліетнічного освітнього середовища, є взаємодіючими суб'єктами освіти. Доречним буде проведення таких заходів для створення поліетнічного освітнього середовища в технічних ВНЗ:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• проблемні дискусії з різних дисциплін, що стосуються професійної спрямованості. Вони дозволяють співвіднести власне ставлення до інших культур з поглядами і думками однолітків, а це часто сприяє корекції стосунків;</li> <li>• організацію рефлексії студентів власного ставлення до представників інших культур і меншин шляхом різноманітних тренінгів, ділових і рольових ігор.</li> </ul>  |

Таким чином, сучасна гуманітарна освіта покликана системно знайомити студентів із накопиченим світовим культурним знанням про людське суспільство, соціальне призначення особистості, з сутністю культури як світу людини, формуючи у молодого спеціаліста високі гуманістичні якості цивілізованого співжиття. Місце і роль гуманітарних дисциплін характеризується їхнім впливом на процес соціалізації. Вони мають допомогти людині:

- зрозуміти себе;
- з'ясувати психологічні механізми власної поведінки (психологія);
- визначити сутнісні характеристики суспільства, основні його елементи, закони і принципи взаємодії між ними, місце і роль людини в суспільстві, норми соціальної взаємодії (соціальна філософія, етика, право, соціологія);
- освоїти надбання світової і української культури (українознавство, світова та українська культура, культурологія, релігієзнавство);
- збагатитись світовим і вітчизняним соціальним досвідом, закономірностями історичного розвитку світового товариства і своєї батьківщини (всесвітня історія, історія України);
- навчитись цивілізованому спілкуванню з навколишнім середовищем, жити у злагоді з природою, оберігати і підтримувати її як умову спільного існування та розвитку (екологія, соціальна екологія);
- і, нарешті, навчитись мислити, зрозуміти цілісність і багатомірність світу, сенс людського буття (філософію).

Отже, гуманітарна освіта має формувати в людині як суб'єкта соціалізації наукове бачення сутності й механізмів соціалізації, а також допомогти їй адекватно оцінити можливості для своєї самореалізації і міру відповідності для цього власного потенціалу й зусиль.

Гуманітаризація освіти в технічному університеті повинна призвести до того, щоб ми готували студента не тільки як висококваліфікованого фахівця, а як майбутню освічену, розвинену, культурну людину, моральні принципи якої не

дозволяли б їй бути поганим фахівцем. Вища школа повинна, перш за все, «виводити в люди», а вже потім – в інженери, менеджери, програмісти, науковці. Окрім того, гуманітарні дисципліни мають слугувати теоретичною базою реформи виховання, науковим забезпеченням його гуманізації. Саме на фундаменті сучасних наукових знань про людину як об'єкта-суб'єкта соціалізації, про суспільство та культуру як соціальне середовище соціалізації, про сам її процес та його механізми (зокрема, освіти й виховання), про взаємодію з довкіллям повинне спиратися сучасне виховання. Інакше кажучи, гуманітарні дисципліни мають озброювати педагогів методологією наукового бачення:

- вихованця і вихователя як учасників виховного процесу; навколишнього суспільного і природного середовища як умов виховання;

- соціалізації як процесу взаємодії людини і суспільства з освоєнням цінностей, культури, традицій, моделей освіти і виховання як механізмів соціалізації у їхній взаємодії з іншими інститутами й механізмами.

У такому контексті зв'язок спеціальних та гуманітарних дисциплін допоможе реальному баченню об'єкта виховання, адекватному уявленню про вплив конкретних умов соціального життя, розумінню місця і виховання в суспільстві, їхніх функцій і ролі в соціальних процесах.

Діапазон циклу гуманітарних дисциплін у робочих навчальних планах технічного університету широкий і різноманітний: українська мова, ділова українська мова, історія України, філософія, релігієзнавство, конституційне право України, правознавство, основи економічної теорії, політологія, соціологія та ін. Але, на жаль, цей процес ще не отримав належного розвитку. Основні навчальні дисципліни, до яких належить і гуманітарний цикл, за своєю концептуальною основою і змістом є такими, що не відповідають вимогам сучасності. Це виявляється в тому, що побудова навчального матеріалу має переважно оглядово-інформаційний характер, не відкриває реальних можливостей для передачі особистісно-орієнтованих знань, необхідного досвіду. Наявні перешкоди на

шляху утвердження гуманітарної культури майбутніх фахівців мають і суб'єктивну зумовленість. Завдання вищої школи полягає у тому, щоб цілеспрямовано пропагувати гуманітарні знання, готувати молодь до творення добра і краси у повсякденному житті, навчанні, праці, сфері дозвілля і відпочинку.

### ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – 3-е изд. – СПб: Питер, 2001. – 228 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 1988.
3. Білоусова В.О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: Монографія. – К.: ІЗМН, 1997. – 192 с.
4. Бузький М.П. Гуманитаризация преподавания философии в вузе // Новые технологи обучения. Республиканский научно-методический сборник. – К., 1991. – Вып. 1. – С. 122-130.
5. Запесоцкий А. Какого человека должна сформировать сегодня система образования // Высшее образование в России. – 2003. – № 3.
6. Зязюн І. Молодь на шляхах свободи і демократії // Шлях освіти. – 1997. – № 3.
7. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід: методичний посібник // автор-уклад.: О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: А.П.Н., 2002.
8. Клег Б. Интенсивный курс по развитию творческого мышления: Пер. з англ. / Б. Клег, П. Бич. – М.: ТОВ «Видавництво АСТ», 2004. – 392 с.
9. Лозниця В.С. Психологія менеджменту: Навч. посіб. – К., 1997.

## СОЦІОЛІНГВІСТИКА ТА КУЛЬТУРА МОВИ

ББК Ш12=441.4\*9\*212.2р20

УДК 811.161.2:367.626

**Євгенія ГОПШТЕР,**

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов*

### ЗАПОБІГАННЯ НАСЛІДКАМ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ У ПРИКМЕТНИКАХ

*У статті аналізуються інтерференційні помилки російськомовних учнів; пропонуються способи організації роботи над ними під час засвоєння прикметника.*

**Ключові слова:** *пряма інтерференція, білінгв, опорно-зиставна технологія, непряма інтерференція.*

Важливим для ефективної роботи із запобігання помилкам і усунення їх у мовленні учнів є виявлення причин їхньої появи, розуміння характеру наявних порушень.

Українське мовлення білінгвів характеризується яскравими девіативами, спричиненими негативним впливом російської мови – інтерференцією.

Інтерференція як явище психолінгвістики і лінгводидактики знайшло ґрунтовну розробку у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників: Л.А. Булаховського, Л.С. Виготського, М.М. Шанського, М.Б. Успенського, І.А. Зимньої, О.О. Леонтєва, О.М. Беляєва, А.Є. Супруна та ін.

Дослідження підтверджують, що інтерференція, охоплюючи всі рівні мови – граматику, лексику, фонетику, словотвір, синтаксис тощо, може проявлятися у прямому, зовнішньому, і непрямому, прихованому видах [1]. Пряма інтерференція характеризується безпосереднім перенесенням слів чи їхніх форм з однієї мови в іншу: “не можна зробити”,

“учбовий заклад”, “часи прийому”, “самий активний” і тому подібні.

Прихована інтерференція виражається у тому, що білінгви уникають уживання деяких моделей і форм другої для них мови; при цьому специфічні мовні явища переходять у пасив, що збіднює, знебарвлює як саму мовну систему, так і мовлення її носіїв. Так, за нашими спостереженнями, російськомовні громадяни не вживають кличного відмінка іменників, уникають багатьох українських лексем, фразеологізмів, не використовують емоційно забарвлених слів тощо.

Особливо помітна пряма граматична інтерференція, наслідком якої є граматичні помилки. За шкільною методикою їхня природа визначається порушеннями у словотворенні, формотворенні й побудові словосполучень та речень [2, с. 302]. У складі граматичних помилок розрізняють помилки морфологічні й синтаксичні. Морфологічні помилки виявляються у викривленні морфемної будови слова, неправильному творенні відмінкових форм, форми числа, роду, дієвідмінювання тощо. Синтаксичні помилки є порушенням узгодження, прийменникового і безприйменникового керування, дублювання займенником підмета, неправильного порядку слів та ін. [Там само].

Наслідки прихованої інтерференції, у тому числі й у граматиці, кваліфікуються як мовленнєві недоліки. Вони, як правило, долаються роботою над розширенням словникового запасу учнів, посиленням уваги до зміцнення культуромовних навичок, упровадженням функціонально-стилістичного напрямку в навчанні.

Українська методична наука і практика на сьогодні мають значний арсенал засобів і способів роботи над помилками учнів, спричинених сплутуванням явищ двох близькоспоріднених мов. Цінними з цього погляду є доробки М. Пентилюк, В. Тихоші, А. Богуш, Н. Дикої та інших дослідників, присвячені питанню підвищення результативності засвоєння державної мови представниками національних меншин. Належна увага приділяється цій проблемі чинними програмами і підручниками [3]. Корисними для практиків є відповідний дидактичний матеріал у посібниках, збірниках, методичних розробках.

Незважаючи на це, проблема ефективного вивчення української мови двомовними учнями залишається гострою. Тому вважаємо за потрібне наголосити на деяких особливостях організації мовного навчання у білінгвальному середовищі, зокрема з метою досконалішого засвоєння прикметника.

Прикметник належить до широковживаного класу слів і в курсі теоретичної граматики відноситься до чотирьох самостійних частин мови – іменника, прикметника, дієслова, прислівника. У молодших класах учні в основному добре засвоюють роль прикметника у мові, його головні морфологічні категорії, словотвірні, орфографічні та синтаксичні особливості. У шостому класі школярам належить поглибити і розширити ці знання, відпрацювати відповідні мовленнєві уміння і навички. Програмні вимоги до комунікативної здатності шестикласників скеровують роботу вчителя на формування культуромовної, стилістичної і правописної грамотності учнів.

Помічено, що прикметник в українському мовленні білінгвів зазнає як прямого, так і непрямого негативного впливу з боку близькоспорідненої мови. Найбільше помилок спостерігається під час утворення ступенів порівняння, вживанні членних (повних) і нечленних (коротких), стягнених і нестягнених форм, на словотвірному рівні – при утворенні прикметників від іменників. Ці девіативи пояснюються безпосередньою, явною інтерференцією, сплутуванням відповідних явищ у двох мовах.

Досить суттєвими є наслідки прихованої інтерференції – граматичного гальмування: уникання мовцями присвійних прикметників і заміна їх родовим відмінком іменників (*батькова хата – хата батька*), невеликий запас прикметників у лексиконі школярів, особливо емоційно забарвлених та з ознакою кількісної градації.

Беручи до уваги причину помилок, радимо організовувати вивчення прикметника за опорно-зіставною технологією.

Практика підтверджує доцільність дотримання у навчанні двомовних школярів опорно-зіставного підходу, що ґрунтується на прийомах зіставлення і порівняння з метою розмежування граматичних явищ споріднених мов і запобігання у такий спосіб морфологічним помилкам.

Ефективність засвоєння другої мови у взаємозв'язку з рідною (першою) була помічена дидактами давно. Найдавніші граматики з вивчення другої мови укладались з урахуванням принципу порівняння, зіставлення двох мов. Ще Я. Коменський звернув увагу на наявність спільного матеріалу в обох мовах, що вивчаються, і пропонував враховувати цю обставину: *“Нормою для укладання правил нової мови повинна бути мова, що раніше вивчалася, щоб була показана тільки відмінність між тією чи іншою”* [4, с. 31].

В Україні питання про порівняльне вивчення української і російської мов було вперше порушено Л.А. Булаховським. Згодом ним плідно займалися О. Беляєв, А. Богуш, Н. Пешковська, Н. Місяць та ін. науковці. Порівняння і зіставлення визначені основними методичними прийомами у чинних програмах з української мови для шкіл з російською мовою навчання і Концепцією державної мови в школах України [5; 6]. Названі прийоми можуть бути покладені в основу методів спостереження, дослідження, аналізу, синтезу і задіяні в організації роботи над перекладом, редагуванням, конструюванням і реконструюванням мовних одиниць тощо, у тому числі і на базі текстів.

Вивчення мовних явищ починається із засвоєння граматичних понять, які, у свою чергу, опановуються через відповідну лінгвістичну термінологію. У шкільній практиці основна робота над граматичними термінами зводиться до перекладу визначень, привертанні уваги школярів до різниці у їхньому звучанні, тренування учнів у правильній вимові та вживанні.

Результати порівняльно-зіставного аналізу українських і російських частин мови показали, що більшість граматичних термінів обох мов не еквівалентні між собою за звучанням і написанням: *имя существительное*, *имя прилагательное* – *іменник*, *прикметник*, *падеж* – *відмінок*, *склонение* – *відміна* і т.п. У такій ситуації для усвідомленого засвоєння граматичного визначення і оперування ним, крім перекладу, варто застосовувати ще й етимологічний аналіз, доступний і зрозумілий дітям. Так, зауважимо, що у самій назві частини мови *“прикметник”*, як і в російській мові – *“прилагательное”*,



закладено основну її функцію: в українській мові “прикмета” – синонім до слова “ознака”. Таким чином, у назві цієї частини мови виявляється головна її семантика; інакше кажучи, ознака, на яку вказує прикметник, є “показником існування самого предмета” [7, с. 93].

Зважаючи на значні труднощі учнів у побудові словосполучень з вищим і найвищим ступенем порівняння прикметників, вдаємося до пояснення суті самих граматичних термінів. Прийом прихованого зіставлення допоможе школярам глибше засвоїти різницю в утворенні мовних одиниць такого порядку в обох близькоспоріднених мовах. Отже, на уроці розтлумачуємо, що в українській мові порівняння виражається через обов’язкове вживання прийменника: *вищий за / від кого?, ніж хто?, що?*. Значить, і в словосполученні з прикметниками вищого і найвищого ступеня порівняння має бути один із цих прийменників. Учням варто також повідомити і про особливості вживання ступеньованих прикметників у обох мовах: українська мова надає перевагу простим формам, а російська – складним, хоч без останніх не можна обійтись, особливо у науковому та офіційно-діловому стилях.

Наочністю до з’ясованого може служити порівняльна таблиця з прикладами:

| Російська мова                  | Українська мова   |
|---------------------------------|---|
| <i>1. Брат старше сестры</i>    | <i>1. Брат старший за сестру (від сестри, ніж сестра)</i> |
| <i>2. Река уже озера</i>        | <i>2. Ріка вужча за озеро (від озера, ніж озеро)</i>      |
| <i>3. Менее опасный путь</i>    | <i>3. Менш небезпечний шлях</i>                           |
| <i>4. Самый дорогой подарок</i> | <i>4. Найдорожчий подарунок</i>                           |

Звертаємо увагу школярів на різницю в обох мовах у вираженні вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників. Закріпленню вивченого матеріалу сприяють вправи і завдання, подані у чинних підручниках та інших дидактичних матеріалах. Додатково до них школярам доречно буде запропонувати укласти зв’язну розповідь у науковому

стилі про особливості вживання прикметників вищого і найвищого ступенів порівняння в українській мові.

З попередніх тем учні вже знають про багатий деривативний матеріал української мови, що дає можливість утворювати яскраві й точні слова з різними відтінками і значеннями – здрібнілості, пестливості, зменшеності, згрубілості, збільшеності тощо. Тому нагадуємо шестикласникам про те, що уміле користування цим лінгвістичним запасом засвідчує культуру і широту внутрішнього світу мовця.

Програмні вимоги щодо засвоєння прикметника стосуються також словотвірних і орфографічних навичок учнів. Утворення прикметників від іменників – поширений вид діяльності у школі, який застосовується і під час вивчення словотвору, і в ході засвоєння прикметника. Такі вправи, без сумніву, сприяють удосконаленню правописної грамотності школярів, розширюють їхній словниковий запас. Та, як засвідчує практика, в активний вжиток власне українські прикметники входять повільно, особливо це стосується емотивних слів. Спостереження над усним і писемним мовленням білінгвів доводить, що найчастіше вони обходяться лексемами з формантами, які тотожні з російською мовою: суфіксами *-еньк-, -есеньк-, енн-*, префіксами *пре-, най-* (*маленький, тонесенький, здоровенний, прекрасний, пресильний, найкращий*). Припускаємо, що такі наслідки непрямой інтерференції пояснюються відсутністю у шкільній практиці теми про безвідносну міру якості, кількісну градацію якості прикметників. Нерідко мовці сплутують цю категорію із ступенем порівняння, а тому роблять помилки як лексичного так і граматичного характеру. Скажімо, російські вирази типу *красивейшие места, умнейший человек, сильнейший дождь* школярі передають українською як *красивіші місця, розумніша людина, сильніший дощ*, хоча треба *надзвичайно / дуже / винятково красиві місця, розумна людина, сильний дощ*.

Недостатня та надмірна міра якості у російських і українських прикметниках часто утворюється за допомогою різних засобів порівняння: рос. *сероватый, красноватый, грубейший, старейший*, укр. *сіруватий, сіренький*;

червонуватий, червоненький, червонястий; дуже грубий, грубезний, старезний, прадавній, престарий тощо. Не врахування такої різниці спричиняє відповідні помилки у мовленні не лише учнів, а й дорослих.

З метою запобігання подібним мовним недолікам доцільно загострити увагу школярів на ролі відповідних прикметників у текстах-описах, де вони найчастіше вживаються. Скажімо, готуючись до твору на уроках мови чи літератури, діти можуть за пропозицією вчителя проаналізувати текст, знайти у ньому прикметники, визначити їхні спосіб творення та функцію.

**I.** А голуб був чудесний. Не якийсь тобі там сивак копійчаний, а такої чистої сірої масті, що, здавалося, хтось умисно, коли голуб був увесь чорний, узяв та рівенько й дрібненько поцюкав його білим. Тільки кінці пір'їн на хвості та на крилах залишилися чорні, як у чорнило на палець умочені. Голівка ж яка: малесенька, виточена, не кругла, а довгастенька. А дзьобик: це ж не дзьобик, а пшеничне зернятко, ніжне, рожеве, тупеньке (В. Винниченко).

**II.** Хата дядька Зозулі була стара-стара, з таночком під соломою, і солома вкрилася рудявим мохом. Віконечка дивилися на вулицю зеленявими від старості шибками і восени та зимою крізь них раз у раз було видно поморщене, малесеньке личко дядька Зозулі.

Проти хати стояла боком до вулиці величезна, старезна клуня. Солома на ній теж, як лишайми, вкрилося рудим і зеленкуватим мохом, а на самому вершечку покрівлі було гніздо чорногозу (В. Винниченко).

**III.** Славна була та жіночка, – звали Катрею: білявенька собі, трошки кирпатенька, очиці голубоцвіті, ясненькі, а сама кругленька і свіжа, як яблучко. У червоному очіпку, у зеленій юпочці баєвій. Смілива була й гордовитенька (Марко Вовчок).

За спостереженням йдуть інші вправи – переклад, добір синонімів, конструювання мовних одиниць за схемою, робота зі словником і т.п.

Аналогічна робота, що ґрунтується на прийомі зіставлення, є ефективною під час ознайомлення з короткою і повною, стягненою і нестягненою формами прикметника.

Вчитель нагадує школярам, що ці форми прикметника є як в українській, так і в російській мовах. Але вживаються вони в обох мовах неоднаково інтенсивно. Зіставлення російського тексту з українським перекладом дає можливість учням зробити відповідні висновки.

Чист и прозрачен воздух. Далеко слышны звуки, отчетливо разносятся голоса. На дне лесного ручья виден каждый камешек, каждая тонкая травинка. По прозрачному высокому небу бегут и бегут облака. В погожие тихие дни летает над землей, садится на лицо легкая паутина. В дальний путь отправляются дикие гуси, покидают родные болота длинноногие журавли (И. Соколов-Микитов).

Помилки, спричинені інтерференцією, як і будь-якими іншими факторами, потребують кропіткої і систематичної роботи. Позбутися їх допоможуть перевірені на практиці методи, прийоми, форми діяльності, у тому числі й ті, що ґрунтуються на зіставленні з рідною мовою учнів.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку: На материале русского языка как иностранного. – М.: Рус.яз., 1989.
2. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / За ред. М.І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2000.
3. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5-11 кл. – К.: Освіта, 2001.
4. Коменський Я. А. Велика дидактика / Вибрані педагогічні твори у 2-х т. – К.: Рад. шк., 1991. – Т.1.
5. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5-12 кл. – К.: Освіта, 2005.
6. Концепція мовної освіти 12-річної школи // Дивослово. – 2002. – № 8.
7. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993.

ББК Ш12=411.4\*9р30  
УДК 81' 371. 5

*Людмила ОСТРОВСЬКА,*  
кандидат філологічних наук,  
доцент кафедри українознавства Донецького державного  
університету управління,

*Ірина БЕГАНСЬКА,*  
кандидат наук з державного управління, доцент  
Донецького державного університету управління

## **ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ ВНЗ ДОНЕЧЧИНИ**

*У статті розглядаються особливості формування мовної компетенції студентів економічних ВНЗ Донеччини; пропонується компетентнісний підхід до викладання курсу «Українська мова за професійним спрямуванням».*

***Ключові слова:** мовна компетенція, компетентнісний підхід, поведінковий акт, ділова гра.*

Фундаментальна підготовка майбутнього спеціаліста може досягатися лише за умови широкої гуманітаризації сучасної економічної освіти. Саме тому сучасний етап розвитку освіти характеризується прагненням виявити теоретичні основи його гуманітаризації, системно й органічно вписати формування мовної культурної компетентності у процес професійного становлення особистості майбутнього спеціаліста економічної галузі.

Отже, **метою** статті постає дослідження особливостей компетентнісного підходу до вивчення української мови в економічних ВНЗ Донеччини, визначення специфіки поєднання традиційних та інноваційних шляхів забезпечення цього підходу. Для реалізації зазначеної мети пропонуємо розв'язання таких **завдань**: 1) з'ясувати окремі аспекти компетентнісної моделі формування мовної особистості студента економічного

ВНЗ Донеччини в процесі навчання української мови;  
2) показати роль інноваційних методів навчання в реалізації моделі.

Проблемі формування мовної особистості приділено велику увагу в дослідженнях Г. Богіна, Л. Варзацької, М. Вашуленка, С. Карамана, О. Кучерук, Л. Мацько, М. Пентилюк та ін. Визначаючи компетенцію як сукупність реальних вимог до засвоєння студентом сукупності знань, способів навчальної діяльності, на основі яких формуються відповідні вміння та навички, формується спроможність успішної діяльності в суспільстві. Дослідники для української мови як навчальної дисципліни розрізняють мовні та мовленнєві (комунікативні) компетенції. Мовна компетенція передбачає засвоєння студентом основ науки про мову, знання її системи, володіння способами й навичками якісної діяльності з вивченим мовним матеріалом. Мовленнєва компетенція – розуміння студентами чужих та створення власних висловлювань відповідно до мети, завдань та ситуації спілкування, вироблення в них умінь і навичок успішної комунікації. Більшість дослідників зосереджує свою увагу на таких елементах мовної компетенції, як національно-мовна свідомість, мовні здібності, мовне чуття, мовний смак тощо [1, с. 18-19; 2, с. 45-56]. Звичайно, поділ компетенцій на групи є дещо умовним, особливо коли йдеться про мовленнєві й комунікативні компетенції. Прояв студентом означених компетенцій на заняттях з мови свідчить про те, що вони набули особистісної значущості й стали його індивідуальними властивостями, внутрішніми здобутками.

У межах курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» відбувається формування мовних і комунікативних компетентностей майбутніх економістів. Вивчення курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» у ВНЗ реалізує компетентісний, функціональнодіяльнісний та особисто-орієнтований підходи до навчання української мови, що відповідає сучасним суспільним запитам, запропонованим Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти в межах Болонського процесу [3, с. 4]. Вивчення курсу «Українська мова за професійним

спрямуванням» спрямоване на розв'язання комплексу завдань навчання, виховання й розвитку сучасної, конкурентоспроможної на ринку праці особистості.

Болонський процес посилив в Україні ті перетворення, які стали характерними для європейського співтовариства. На сьогодні висуваються вимоги забезпечення сформованості професійних якостей, поведінкових актів та виконавчих дій на рівні посадових вимог.

Проблема функціонування української мови на Донеччині до цього часу стоїть досить гостро: більшість населення вважає рідною російську мову, є двомовним або суржикомовним, і цього не можна не враховувати під час проведення заходів щодо розширення меж застосування державної мови.

Студентська молодь Донецька спілкується переважно російською мовою. Використовуючи українську мову в окремих ситуаціях спілкування, мовці допускають ряд мовленнєвих огріхів та помилок. Щодо орфоепічних норм – це “акання”, пом'якшення [р]; діалектними можна вважати помилкові граматичні форми *ходе, робе*; явища семантичної інтерференції спостерігаються під час використання слів у невластивому для них в українській мові значенні, що зумовлено міжмовною омонімією: наприклад, *поверховий* замість *поверхневий*, *лице* замість *особа*, *міроприємства* замість *заходи* тощо.

На жаль, місцеві ЗМІ не є прикладом для наслідування: уже кілька років телереклама переконує донеччан, що в будівельному супермаркеті на керамічну плитку встановлено «самі низькі ціни», «найпопулярнішою» помилкою є неправильне відмінювання українських прізвищ тощо.

Отже, в цій непростій ситуації особливої актуальності набуває вивчення курсу української мови за професійним спрямуванням, який включає вивчення всіх мовних норм, а отже, допомагає майбутнім фахівцям економічної галузі не лише уникнути інтерференції, а й оволодіти навичками оптимальної мовної поведінки у професійній сфері. Адже саме професійна сфера, за даними соціолінгвістичних досліджень, є найбільш сприятливою для функціонування української мови. Зокрема дані, отримані в ході вивчення мовної поведінки, засвідчують, що студенти-донеччани українською мовою

найчастіше послуговуються саме при спілкуванні на навчально-професійні теми, що зумовлено тенденціями, які почали порівняно недавно виявлятися у вищих навчальних закладах у зв'язку з переходом на викладання навчальних дисциплін українською мовою. Це знаходить підтвердження і в матеріалах, зібраних методом інтерв'ю. Так, студенти Донецького інституту туристичного бізнесу та Донецького державного університету управління, які однаково добре володіють українською та російською мовами, зазначають, що, спілкуючись в основному російською, відповідають на практичних заняттях, семінарах, колоквиумах, екзаменах тією мовою, якою читається відповідний теоретичний курс. Російськомовні студенти зазначали, що спочатку намагалися, конспектуючи лекцію, перекладати лекцію з української в російську мову. Але оскільки ця робота вимагала додаткового часу, частина речень записувалась українською мовою, в результаті чого в конспекті запанував своєрідний суржик у письмовому варіанті. Це стимулювало студентів до запису лекцій українською мовою і відразу ж зняло психологічне напруження. Наступним логічним кроком стало україномовне спілкування з викладачем на семінарах та колоквиумах. Як бачимо, отримані результати засвідчують певну залежність мовної поведінки інформанта від теми розмови в тому випадку, якщо в свідомості закріплюється зв'язок “тема – мова”.

Відповідно до тієї ситуації, що склалася сьогодні, процес формування в студентів економічних ВНЗ Донеччини мовленнєвої компетенції потребує розв'язання низки завдань, зокрема:

- дати студентам певну суму знань з української мови, що стала б основою для вироблення наукового світогляду, а також мовленнєвих умінь і навичок (освітньо-змістовий аспект);

- навчити студентів користуватися багатством мовних засобів, сприяючи постійному поповненню їхнього словникового запасу, розвитку й урізноманітненню граматичної будови мовлення (граматико-стилістичний аспект);

- удосконалити навички й уміння студентів використовувати мовні засоби у власному мовленні,



забезпечуючи високий рівень мовної культури (комунікативно-діяльнісний аспект);

- систематизувати знання студентів і їхні практичні навички із застосування нормативних форм, слів, синтаксичних конструкцій як сукупності найбільш придатних для комунікативних цілей мовних засобів, що ними користується мовне суспільство (лінгвоєкологічний аспект).

Комунікативно-мовленнєвим компетенціям слід приділяти увагу не тільки на спеціальних заняттях із розвитку зв'язного мовлення, а й на аспектних заняттях вивчення лінгвістичного матеріалу. Цей процес може бути успішним лише за умови систематичної й цілеспрямованої роботи, що передбачає активну мовну діяльність студентів на основі різних видів вправ, які б сприяли мовними нормами, а також уміннями висловлювати власні думки (усно й письмово) відповідно до комунікативного завдання.

Ефективність формування компетенцій мовної особистості залежить від цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації мовної освіти, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних й інноваційних педагогічних технологій, дидактичних методів і прийомів. Уважаємо за доцільне під час формування комунікативно-мовленнєвих компетенцій студентів використовувати такі групи завдань: комплексні (засвоєння мовної одиниці, її значення, форми, функції, способи вживання в мовленні); передмовленнєві (імітаційні, конструктивні й трансформаційні завдання, що допомагають оволодіти передмовленнєвими навичками – орфоепічними, лексичними, граматичними, правописними); мовленнєві (завдання, побудовані на основі тексту, навчальної мовленнєвої ситуації, ситуативно-тематичної групи слів, спрямовані на самостійне моделювання мовленнєвої ситуації).

Для викладача вищого навчального закладу важливо встановити творчі стосунки зі студентами. Одним з ефективних видів співтворчості є ділова гра, яка передбачає моделювання функцій структур (організацій, колективів, органів управління) та дій їхніх працівників, спрямованих на пошуки найкращого варіанту розв'язання певних завдань, ситуацій, проблем.

Актуальність ділової гри в тому, що вона дає змогу учасникам розкрити свої можливості, навчитися займати активну позицію, здійснити умовний перехід студента з навчальної діяльності на професійну – з відповідною трансформацією предмета, мотивів, цілей, засобів, способів і результатів діяльності. Динаміка ділової гри – у поступовому розвитку від «традиційного» до «знаково-контекстуального» навчання, що відтворює предметні й соціальні ситуації, допомагаючи таким чином студентові пройти первинне тестування на засвоєння лекційного й практичного матеріалу [4, с. 5]. Як вияв співтворчості викладача зі студентом ділова гра, що ґрунтується передусім на усному спілкуванні, має такі переваги:

- можливість диференційованого підходу до предмета обговорення;
- швидке реагування на висловлювання співрозмовника за допомогою пояснень, поправок тощо;
- розширення компетентності керівника за рахунок критичних оцінок, пропозицій і думок партнера;
- можливість диференційованого підходу до обліку та оцінювання об'єктивних чинників розіграної ситуації;
- відчуття особистої значущості у розв'язанні обговорюваних проблем і причетності до результатів реалізації цілей гри.

Учасник рольової гри, як і актор у театрі, повинен бути спостережливим, уважним, уміти добирати й узагальнювати життєвий матеріал, мати багату фантазію, пам'ять, темперамент, володіти такими засобами виразності, як добра дикція, інтонаційна різноплановість, міміка, жести тощо. У контексті курсу української мови за професійним спілкуванням до цього слід додати володіння усною й писемною формами української мови, до того ж не лише ділового, а й інших стилів – розмовного, наукового, художнього, публіцистичного.

Особливої уваги потребує лінгвоекотологічний аспект формування мовної й мовленнєвої компетенції студентів економічних ВНЗ Донеччини. Важлива проблема лінгвоекотології – статус нормативності української мови на всіх її рівнях у фахових текстах. Дотримання нормативності вислову – це важлива професіограма будь-якого фахівця, зокрема й

економіста. Формування лінгвоекотологічного аспекту мовної компетенції студентів-економістів відбувається в основному на текстах офіційно-ділового й наукового стилів. Для наукового стилю, який реалізує теоретичне мислення в понятійно-логічній формі, характерні об'єктивність і некатегоричність, тобто виваженість і пропорційність оцінок, узагальнення, логічність і доведеність, точність і ясність, а також сфокусована комунікативна спрямованість на адресата, тобто діалогічність викладу. Ці основні стильові риси, або, як їх ще називають у найновіших дослідженнях, стильові доміанти наукового стилю відображають типові, регулярно повторювані і тому стандартизовані характеристики, спільні для будь-якого наукового тексту. Вони виявляються результатом дії стилетворчих екстралінгвістичних чинників, які визначають особливу системність у вживанні тих, а не інших, мовних засобів, структур, текстових одиниць усередині текстового цілого. Зважаючи на викладене вище, на лекційних заняттях студенти мають змогу отримати глибокі теоретичні відомості про норми мови, особливості побудови текстів різних типів стилів, значна увага приділяється нами на ситуативну адаптацію виучуваних наукових понять, наведені приклади відбивають майбутню професійну специфіку аудиторії. Вважаємо, що логічне в окремих випадках внесення в лекційний виклад елементів діалогічного ініціювання-реагування, щоб студенти мали можливість самостійно формулювати правила культури мовлення. Відомості про якості мовлення не залишаються лише теоретичними; їхнє призначення – формування мовленнєвої особистості майбутнього економіста, яка неможлива, коли ці якості ігноруються. На практичних заняттях головна увага приділяється не продукуванню засвоєного теоретичного матеріалу, а вмінню знайти і виправити помилки, корегуванню мовленнєвої поведінки, збереженню в щоденному спілкуванні її необхідних якостей. Передбачається точність формулювання, конкретність завдань, рекомендуються творчі тренінги і рольові ігри, які розвивають дистанційне мислення як стимул пізнавальної активності особистості.

Формування мовної і мовленнєвої компетенцій, безперечно, здійснюються в процесі вивчення кожного з рівнів

мовної системи, проте найефективніше ця робота відбувається на заняттях вивчення синтаксису української мови. Синтаксис – вищий щабель у системі сучасної української літературної мови. Усі одиниці мовної системи не функціонують у мові самотійно, а реалізуються в сукупності на синтаксичному рівні, у зв'язних висловлюваннях різних типів. На думку В. Чернявської, текст завжди співвідноситься з комунікативною ситуацією та її антропоцентрами: автором і адресатом, суб'єктом мовлення і його партнером / -ами комунікації [5, с. 17]. Під комунікативною ситуацією слід розуміти: а) функціонально-комунікативну сферу, у якій створюється текст (побутова, офіційно-ділова, наукова тощо); б) індивідуально-соціальні характеристики мовленнєвого суб'єкта, який створює текст, а саме: вікова, професійна, соціальна, гендерна тощо; в) характер відносин суб'єкта мовлення й адресата (невимушений, офіційний, колегіальний тощо); г) характер ставлення автора тексту до теми, змісту (нейтральний, емоційно-оцінний, підкреслено об'єктивний тощо); ґ) взаємодія з мовним кодом: стилістично свідоме, розмовне чи метафоричне вживання мови.

Усі мовні одиниці, усі слова, які використані в тексті, стають залученими до комунікативної ситуації. Вони є результатом свідомого цілеспрямованого відбору автором тексту. Цілком слушно видається нам думка О. Гончарової, що наголошує на створенні тексту як цілісної смислової і мовленнєвої структури, при цьому кожний мовленнєвий суб'єкт знаходить потрібні елементи в мові, які включаються в текст не як цілісна структура, а фрагментарно, окремими елементами, які мовець добирає відповідно до потреби повідомлення і спілкування. Включаючись до структурно-сислового цілого, головні номінативні й комунікативні одиниці системи мови слово і речення перетворюються в “текстослова” і “тексторечення”, у семантиці й синтактиці яких поєднуються характеристики, що походять від системи мови і «системи тексту» [6, с. 12].

Отже, компетентісний підхід до викладання мови, спрямований на розвиток базових предметних компетенцій мовної особистості студента, передбачає створення внутрішніх мотивів, що визначають готовність його до такої навчально-

пізнавальної діяльності, в основі якої лежать компетентності, формування розуміння суті мовних компетентностей як мети-результату мовної освіти, вироблення суб'єктивного досвіду застосування предметних компетенцій під час мовленнєвих завдань у різних навчальних і життєвих соціально-комунікативних ситуаціях, використання рефлексії, аналізу власної навчальної діяльності та її результатів. Компетентнісний підхід до викладання мови орієнтує викладача на використання перспективних технологій, на добір ефективних методів формування компетентної мовної особистості. З огляду на практичну спрямованість компетенцій у подальшому доцільно окреслити систему відповідних методів, які можуть впливати на вироблення в студентів мовних і мовленнєвих умінь.

Можна стверджувати, що курс «Українська мова за професійним спрямуванням» дозволяє не лише підтримати наявні україномовні тенденції в навчально-професійному спілкуванні, а й сприяє засвоєнню оптимальних способів оперування мовою як знаряддям досягнення успіху в професійній сфері.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Кучерук О. Уміння – передусім (Компетентнісний підхід до формування національно-мовної особистості школяра) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2008. – № 10. – С. 18-24.
2. Пентиліук М.І. Культура мови і стилістика. – К.: Вежа, 1994. – 348 с.
3. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К.: Ленвіт, 2003. – 76 с.
4. Пометун О.І. Компетентнісний підхід до оцінювання рівнів досягнень учнів. – К.: Презентація на нараді Центру тестових технологій 19.10.2004 р. – 10 с.
5. Чернявская В.Є. Интерпретация научного текста: Учебное пособие. Изд. 2-е. – М.: КомКнига, 2005. – 128 с.
6. Гончарова Е.А. Ещё раз о стиле как научном объекте современного языкознания // Текст-Дискурс-Стиль. – СПб, 2003.

## ТЕКСТ І ДИСКУРС

ББК Ш12=411.4\*50  
УДК 811.161.2'42

*Анастасія БІЛОЗУБ,  
аспірант Донецького національного університету*

### ПЛЮРАЛІЗМ МОВ У РОМАНІ Ю. ІЗДРИКА „ПОДВІЙНИЙ ЛЕОН”

*У статті проаналізовано таку особливість творчої манери Ю. Іздрика, як використання різних мов у межах одного твору (плюралізм мов). Доведено, що англійські слова та висловлення у романі „Подвійний Леон” є концептами.*

***Ключові слова:** постмодернізм, гра, концепт, концептуалізм, плюралізм мов.*

Роман Ю. Іздрика „Подвійний Леон”, безперечно, є зразком постмодернізму. Йому притаманні такі типові для постмодернізму риси, як 1) ремінісцентна організація тексту; 2) дифузія елементів жанрів „високої” та „масової” літератури; 3) пародія; 4) іронія; 5) гра; 6) фрагментарність; 7) ризоматичність структури [9, с. 35-36].

Слід визнати, що „постмодерність” того чи іншого твору полягає не стільки у точній відповідності певним взірцям, моделям, а скільки у принциповій зміні самої позиції авора-творця, що постає як тотально ігрова [10, с. 6].

***Актуальність** дослідження полягає у тому, що явище українського постмодернізму та твори його представників не достатньо вивчені лінгвістами, попри те, що мовна гра є методологічною настановою митців постсучасності.*

Іздрика-письменника вирізняє ігрове ставлення до власного тексту, до культурних традицій, до процесу творення, до власних персонажів. Гра ця також відбувається на власне-лінгвістичному рівні. Саме мовні ігри диктують нові принципи побудови тексту. Як слушно зауважила Лідія Стефанівська,

„Подвійний Леон” – це „роман з мовою” [8, с. 198]. Герой як цілісна особистість відсутній (смерть героя), він розчиняється в мові; автор як такий також відсутній (смерть автора), мова диктує йому свої правила, письменнику залишається лише підкоритися. Отже, творчим началом є саме мова, за умови „смерті” автора та героя. Це, в свою чергу, породжує нелінійність структур, „мовні взори”, алюзії, ремінісценції, використання різних мов у одному тексті [9, с. 36].

**Мета** статті – простежити функціонування одного з прийомів мовної гри у прозі Юрія Іздрика, а саме плюралізм мов. Мета зумовила розв’язання таких *завдань*: 1) довести, що роман Ю. Іздрика „Подвійний Леон” є зразком постмодернізму; 2) проілюструвати, що плюралізм мов є виявом письменницької гри; 3) окреслити основні функції використання автором кількох мов у одному тексті; 4) виявити риси концептуалізму у творчості Ю. Іздрика.

„Постмодернізм очевидний там, – пише Вольфганг Вельш, – де практикується принциповий плюралізм мов” [2, с. 132]. Ю. Іздрик у романі „Подвійний Леон” використовує, окрім української, польську, російську, німецьку та англійську мови. Найчастіше такі введення є немотивованими, логічно не обґрунтованими: *„Мені хотілося сказати йому щось приємне. Подякувати за сеанс абощо. Але ноги мої затерпли, і тому я лише вигукнув, зіскакуючи доли:*

– *See you later, alligator! – маючи на увазі чи то Марка, чи то Замзу.*

– *After while, crocodile! – прочулося у відповідь невизначне плямкання”* (3, с. 165). Подібні викорисання слугують для передачі стану алкогольного сп’яніння героя, у голові якого плутаються міста, люди, мови.

Але використання англійських слів найчастіше виконує іронічну функцію. Англійські слова у творі є найчастіше концептами. Концепт – це розумний образ, загальна думка, поняття, що домінують у художньому творі. Термін запропонував російський філософ та літературознавець С. Аскольдов-Алексєєв, який тлумачив концепт як родові поняття, „мисленневе утворення, що заміщує в процесі думки

невизначену кількість предметів одного і того ж типу”. Використовуючи міркування свого попередника, Д. Лихачов уточнював, що концепт постає як „наслідок зіткнення словникового значення слова з особистісним та народним досвідом людини”, а не утворений із безпосереднього лексичного значення, концентрує фаховий досвід у мистецтві, залишаючи можливості для домислювання. Концепт як інформаційна структура художньої чи аналітичної свідомості вважається різносубстратною, відповідно організованою одиницею пам’яті, що містить сукупність знань про об’єкт [4, с. 521]. Відповідно, концептуалізм – стильова тенденція у постмодернізмі, представники якої створюють не так художній твір, як певну художню стратегію, репрезентовану будь-яким артефактом [4, с. 521], тобто концептом.

Серед англомовних слів та висловлювань-концептів у творі Ю. Іздрика можна виділити такі групи:

1. Назви торгівельних марок, товарів та подібне. Ця група є найпоширенішою. Залучення до тексту подібних слів є наслідком синтезу елітарного та масового мистецтв, що є характерним для таких явищ як поп-арт та концептуалізм. У випадку з Іздриком йдеться саме про поп-арт, хоча для української літератури більше характерний соц-арт (варіант вітчизняного поп-арту, який апелює до реалій радянської культури та мови соцреалізму). Письменник звертається саме до штампів європейської та американської культури.

Для людей розвинутих країн постіндустріальної епохи характерна така риса, як пристрасть бути поглиненими речами. Світ сучасного індивіда – це світ повсякденних предметів, які виростили до загрозливих розмірів. Людина, можливо, й існує, але вона прихована, завалена цими речами. Зі страху перед цим фетишизмом виник поп-арт. Поп-артівська іронія властива твору „Подвійний Леон”. Назви торгівельних марок Ю. Іздрик навмисне „випишує” великими літерами, в той час як імена головних героїв взагалі майже не називаються. Речі виявляються більшими за людину. Часом речі характеризують людину, стають її ідентифікаторами. Це спричинене стереотипним уявленням пострадянської людини про певні торгівельні марки,



бренди і под.: „Тому на виході з оточеного зусібіч автобуса мене, як і решту, зупинив здоровенний амбал в спортивному костюмі NIKE...” (3, с. 69); „Стефанія, на гору піднявшись, листи коханого палить, запальничку ZIPPO з пачки VOGUE добуваючи” (3, с. 58); „Марк, поглянувши на незаведений свій ROLEX, продовжив нетерпляче й децю іронічно” (3, с. 159). Спортивний костюм NIKE як атрибут бандита, сигарети VOGUE, запальничка ZIPPO, годинник ROLEX як ознаки достатку – це дозволяє говорити нам про певні концепти, закріплені у свідомості пострадянської людини, а отже, це доводить, що в романі „Подвійний Леон” наявні ознаки концептуалізму.

Назви брендів, фірм, марок у творі функціонують у різних варіантах: а) записані англійською графікою: PEPSI, COLA, ZIPPO, VOGUE, FUJICOLOR, ROLEX, NIKE, GILLETTE, ADIDAS, CHUPA-CHUPS, MARLBORO, MICROSOFT; б) адаптовані до правил української графіки й фонетики та записані в лапках: „Чупа-чупс”, „Пепсі”, „Фанта”, „Лемон Фреш”; в) слова, що зазнали трансформації: „Кока” замість звичного для англомовних людей Cola;

2. Назви установ, організацій, сект: NATO, INTELLIGENCE SERVICE, Green-Peace, KU-KLUX-KLAN. Подібні слова є також концептами, які не мають чіткого визначення, овіяні загадковістю, недовірою для вітчизняної людини, оскільки уявлення про явища, представлені цими словами, сформоване не безпосередньо власним досвідом, а завдяки інформації, почерпнутій з новин, преси, фільмів і т.д. Саме в такому розумінні назви організацій функціонують у творі: „Потонним мостом ми перетнули Віслу, що текла якомсь незвично, ніби змінивши русло. Мабуть, це якомсь пов'язано зі вступом Польщі до Європейського Союзу, чи Ліги націй або й НАТО, подумалось мені. Точно! НАТО! Дурнуваті натівці із стратегічних міркувань змусили ляхів повернути ріку – від моря до моря” (3, с. 74);

3. Слова на позначення різноманітної продукції масового (популярного) мистецтва. Серед них можна виокремити кілька лексичних груп: а) назви музичних гуртів, музичних творів,

уривки пісень: *PORTISHEAD, IRON MAIDEN, Beatles; PEARL; "Leave me where I am // I'm only sleeping"*; б) назви журналів, газет, телевізійних каналів: *PLAYBOY, NEWSWEEK, MTV*<sup>V</sup>; в) назва споруди, що є архітектурною пам'яткою Нью-Йорка: „Палац культури й мистецтв нагадує звироднілий Кремль, а Центральний універмаг неухважний обсерватор цілком може прийняти за *Empire State Building*” (3, с. 74).

У творі функціонують слова-гібриди, що складаються з двох частин, англійської та української (*ART-бізнес*) та англійські слова з українськими афіксами (*MTV-шні гіму*).

Лексеми цієї групи є символами демократичної, цікавої європейської та американської культури на противагу застійній, заполітизованій радянській. Перш за все, це стосується музичної індустрії, тому у творі багато згадок про зарубіжних, в основному британських, виконавців;

4. Стійкі фразеологічні вислови: *ROCK IS DEAD, NON STOP, Never Say Never Again, NO DRUGS, NO SEX, NO ROCK-N-ROLL*. Останні три висловлення набули популярності в епоху розквіту рок-н-ролу, проте у тексті вони вжиті із заперечним значенням, до того ж ряд доповнений ще одним – *NO DRUNK*. Це пояснюється тим, що головний герой перебуває в наркологічному диспансері, тому напис на футболці (*NO DRUGS, NO SEX, NO ROCK-N-ROLL*) демонструє показне підкорення „цензурі” лікарні, готовність змінити свій попередній спосіб життя (*DRUGS, SEX, ROCK-N-ROLL*) на такий, що відповідає суспільним нормам;

5. Англомовні лексеми, що стосуються комп'ютерної сфери. Нами виявлено лише два випадки їх вжитку: «*Комп'ютер пописує, періодично висвічуючи опцію "Sorry, not adjacent to kard on pile"*» (3, с. 53) та „*Чувак, я вчора з INTERNET'у такий абсолютно дурний анекдот витягнув, але закодований так, що хакера довелося кликати*” (3, с. 118);

6. У романі „Подвійний Леон” Ю. Іздрик використовує англійські сполучники, вигуки, слова мовленнєвого етикету. Подібні слова легко засвоюються українцями і використовуються в повсякденному спілкуванні. Вони нерідко є єдиним, що люди пам'ятають зі шкільного курсу англійської

мови. Ще одним джерелом їх проникнення до мовлення є телебачення та кіно. Ю. Іздрик вільно вводить такі слова до свого твору: „*Ogo!* – подумалося мені. Хоча, можливо, я навіть проказав про себе *WAW!* Або *OOPS!* Або просто *OUCH!*” (1, с. 78), „*O’K. Спати, так спати*” (3, с. 88), „*Нічого, ти ще й тут поскачеш. Стриб-стриб у країні Волта Дізней. WELLCOME BACK*” (3, с. 102). Автор навіть вдається до мовної гри: „*So. So, so, s, o, s, o, so, sos, sos*” (3, с. 150). Показово, що якщо у побутовому мовленні частіше подібні висловлення використовуються у діалогічному мовленні, то у творі вони зустрічаються виключно у монологіях героя. Розпорошеність героя виявляється на мовному рівні саме у вживанні різних мов в одному смисловому потоці: „*WELLCOME BACK! ZURÜCK! RUSSISHES SCHWEIN! Ну, це ми це побачимо*” (3, с. 102) (англ. + нім. + укр.), „– *Ich kann bezahlen! (я спроможний заплатити). Я не трушуся над крейцаром*” (3, с. 117) (нім. + укр.);

7. Лайливі та ненормативні висловлення: *FUCKING SHIT, fuck off, son of a bitch, get out, get out of my face*. Вони також є переважно результатом невдалого засвоєння голівудської продукції.

Отже, функціонування у романі Ю. Іздрика „Подвійний Леон” концептів, виражених англійськими словами та висловленнями, дає нам підстави говорити про риси концептуалізму та поп-арту в творчості письменника.

Нелегкий процес трансформації суспільства та індивідуальної свідомості оптимізується, пом’якшується ігровими елементами. Як протест проти засміченості речами, проти споживацького суспільства виникли у творчості Юрія Іздрика елементи концептуалізму з яскраво вираженим іронічним началом.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Білик Я.М. Ігровий феномен у культурі: Автореф. ... д-ра філос. наук: 09.00.04 / Харків. нац. ун-т ім. В.Каразіна. – Харків, 1999. – 26 с.

2. Вельш В. Наш постмодерний модерн. – К.: Альтерпрес, 2005. – 328 с.
3. Іздрик Ю. Подвійний Леон. – Івано-Франківськ.: Лілея-НВ, 2000. – 204 с.
4. Літературознавча енциклопедія: У двох томах Т. 1. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: Академія, 2007. – 608 с.
5. Семен Г. Я. Парадокс как стилистический приём // Филологические науки. – № 5. – 1987. – С. 80-83.
6. Семків Р. Постмодернізм та іронія (типологізація нетипового) // Слово і Час. – 2000. – № 6. – С. 6-12.
7. Сковородников А. П. О понятии и термине «языковая игра» // Филол. науки, 2004. – № 2. – С. 79-87.
8. Стефанівська Л. Післямова // Іздрик Ю. Воцек & воцекургія. – Львів: Кальварія – 2002. – С. 185-199.
9. Тульчинский Г. Слово и тело постмодернизма. От феноменологии невменяемости к метафизике свободы // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 35-53.
10. Харчук Р. Покоління постепохи (проза) // Дивослово. – 1998. – № 1. – С. 6-12.

ББК Ш81.1=12\*22  
УДК 81'373=801 56

*Анатолій Загнітко,  
доктор філологічних наук, професор, завідувач  
кафедри української мови та прикладної лінгвістики  
Донецького національного університету*

**СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ ГІПЕРТЕКСТУ:  
СТАТУС І ПОЗИЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ  
КОМУНІКАНТІВ  
(17 БІБЛІОГРАФІЧНИХ ЗАПИСІВ)**

*Визначено гіпертекст як одиницю комунікації і як технологію, що уможливорює різноманітну вертикальну і лінійну навігацію без порушення його цілісності й водночас включення адресата як потенційного-реального адресанта; встановлено ієрархію функцій адресата й адресанта в гіпертекстових структурах, охарактеризовано статус гіпертексту як кодувально-декодувального з особливими типами сіткових покликань елементу комунікації; виявлено типологію диференційно-кваліфікаційних і диференційно-класифікаційних ознак гіпертексту.*

***Ключові слова:** гіпертекст, адресант, адресат, тега, гіпертекст-технологія, навігація, програма-броузер, інтерфейс.*

**1. Вступ.** Сучасні тлумачні словники (слід одразу ж зробити застереження, що в більшості спеціальних лінгвістичних словників відсутня стаття про гіпертекст, вона є лише у невеликій кількості суто авторських лексикографічних робіт; остання лінгвістична енциклопедія “Українська мова” також містить статтю про гіпертекст) у тлумаченні гіпертексту (hypertext, der Hypertext) виходять з того, що у первинному розумінні гіпертекстом є інформаційна (комп’ютерно-підтримувана) технологія організації і застосування текстових матеріалів, що сполучає нелінійний, асоціативно-фрагментарний і сітковий принципи репрезентації інформаційного середовища з

процедурами вільної навігації будь-якими нелінійними зв'язками, що зафіксовані в цьому середовищі [13, с. 65]. Усе це засвідчує **актуальність** дослідження гіпертексту як особливого компонента комунікації і встановлення його диференційно-кваліфікаційних і диференційно-класифікаційних параметрів у різних аспектах. У словниках, окремих студіях акцентується увага на тому, що такий спосіб організації великих інтерактивних комплексів прийнято, зокрема, в системах мультимедіа, що містять інформаційне середовище різноманітної природи (текст, звук, анімація, графіка і под.). **Метою** аналізу постає встановлення основних / неосновних функцій адресата й адресанта в гіпертексті та визначення закономірностей модифікації цих функцій та статусу комунікантів. Поставлена мета передбачає розв'язання відповідних **завдань**: 1) розкрити основні диференційно-класифікаційні та диференційно-класифікаційні ознаки гіпертексту; 2) визначити особливості гіпертексту як технології; 3) виявити закономірності навігації у внутрішньо- і зовнішньогіпертекстових структурах; 4) простежити співвлия адресанта й адресата в гіпертекстових структурах; 5) встановити ієрархію адресантно-адресатних позицій у гіпертексті.

**2. Основна частина.** У лінгвістичному аспекті поняття 'гіпертекст' означає спосіб організації текстової інформації у вигляді сітки, вузли якої співвідносяться з певними фрагментами тексту, а дуги, що сполучають вузли, символізують різноманітні нелінійні і глибинні зв'язки між цими фрагментами. Мандруючи такими зв'язками, можна легко переглянути матеріал у будь-якій послідовності та з будь-якої точки, приймаючи її за відправну; формувати нові текстові структури, утримуючи одночасно їх у полі свого зору і складаючи різноманітні інформаційні фрагменти (за І.Б. Штерн). Зв'язки в такому тексті ґрунтуються на гіпертекстових смислових вузлах, що є елементами відносно цілісної гіпертекстової сітки. Остання насамперед кореспондує з точками *X* документа, що складають жанрові особливості документа. Навіть у навчальних посібниках актуалізовано певні кроки створення гіпертекстового документа, для чого необхідно дотримуватися такого плану створення документа: визначення

завдання; опрацювання сценарію, підготовка текстів; набір текстів, редагування; збір оброблених текстів; тестування.

**Гіпертекст** – це об’єкт дослідження і технологія дослідження. Як об’єкт він являє собою сітку, в якій зв’язки між вузлами – фрагментами гіпертексту – проставлені самим користувачем з опертям на семантичну близькість фрагментів (тексти, формули, графічна інформація, звуко- і відеозапис тощо). **Гіпертекст** як технологія дослідження – це формування, підтримка, нарощування і перегляд організованого у вигляді сітки тексту на комп’ютерній основі.

Термін **гіпертекст** увів у науковий обіг у 1965 році Теодор Нельсон (один з творців системи Memex), застосовуючи його до технічних комп’ютерних реалій і кваліфікуючи його як **нелінійне письмо**: віконний інтерфейс, маніпулятор “миша”, панель завдань та інші усталені для користувача речі було винайдено при проектуванні першої гіпертекстової комп’ютерної системи. Розвиток мережі *Internet* нерозривно пов’язаний з Word Wide Web (WWW) – першою інформаційною гіпертекстовою службою планетарного типу. **Гіпертекст** позначає певний інформаційний простір, що дозволяє зруйнувати формальну окремішність конкретного тексту, наявного в ньому, за рахунок створення системи зв’язків, що є опертям об’єднання окремих текстів у надтекстові єдності. **Гіпертексту** як електронному тексту, написання і читання якого здійснюється на комп’ютері, з відсутністю порядку друкарського вияву з перегортанням сторінок властиве створення процесором, інтерактивність, багатоголосність і йому притаманні такі характерні ознаки: 1) нелінійна структура (не має стандартної, звичайної послідовності читання); 2) дисперсність (інформація подається / надається у вигляді невеликих фрагментів-гнізд, “увійти” в цю структуру можна з будь-якої ланки); 3) мультимедійність або гіпермедійність – мережа *Internet* (використання всіх засобів впливу на читача, що технічно можливі в цій системі – від суто літературних (вибір оповідної стратегії і стилістики) через видавничі засоби (шрифти, верстка, ілюстрації) і до найскладніших комп’ютерних (звук, анімація, покликання на інші матеріали); 4) відкритість (у будь-яку хвилину може продовжуватись адресатом-

користувачем); 5) відсутність єдиного автора; 6) зняття протиставлення між автором і читачем; 7) неоднорідність, нерівнорядність; 8) принципова можливість існування тільки в комп'ютерному вигляді; 9) здійснення навігації у великих базах даних з врахуванням інтересів користувача; 10) наявність будь-яких типів дискретних носіїв для забезпечення багатосередовищності. Перегляд або читання *гіпертексту* – це звертання до *гіпертекстової бази* через інтерфейс користувача. **Гіпертекстова технологія** ґрунтується на чотирьох основних функціях: заміщення (при скануванні будь-який фрагмент тексту легко замінити малюнком тощо), примітки (на полях легко робити примітки та ін.), запити (аналіз тексту, його пошук за ключовими словами, роздільниками і под.) і покликання (цілеспрямований перегляд тексту в будь-якому порядку). Така технологія дозволяє легко і швидко компонувати різні види інформації: звичайний текст, малюнок, графік, таблицю, схему, звук, динамічне зображення. В сучасній інформаційно-комп'ютерній, прикладній галузі *гіпертекст* – це середовище програмного забезпечення для організації спільної роботи, комунікації і придбання знань, відшуку інформації за допомогою асоціативних зв'язків. У *гіпертексті* репрезентовано тексти, вузли яких співвідносяться з різними пакетами текстової інформації. У ній поєднано нелінійний, асоціативно-фрагментарний, та сітковий принципи вияву текстового середовища з процедурами вільної навігації за будь-якими нелінійними зв'язками, зафіксованими в цьому середовищі. Мережа *Internet* використовує у своїй основі гіпертекстовий протокол *http*, що надає можливість переходу (шляхом звичайного використання маніпулятора “миші”) від виділеної частини одного тексту до іншого тексту чи його частини. *Гіпертекст* дає безмежні можливості реалізації особистості, входження у віртуальні тексти як “власні”, просування ним, використовуючи вікно перегляду, його дослідження за ключовими словами, значеннями певних атрибутів. *Гіпертекст* у сучасних умовах є інструментом представлення знань, обміну ними, способом організації і вияву інформації, стає провідною технологією в комп'ютерних системах.



У *гіпертексті* існують зручні можливості представлення структури тексту і міжтекстових зв'язків (ієрархічні й сіткові зв'язки). Ієрархічні зв'язки реалізуються вузлами *гіпертексту*, а мережеві створюються користувачем як спеціальні гіпероб'єкти; біля кожного вузла може міститися інформація (текстова, графічна, звукова, змішана тощо). У *гіпертексті* інформація поділена на фрагменти, вузли є окремими одиницями інформації, *гіпертекст* являє собою інформаційний простір з різноманітним структуруванням. Оскільки *гіпертекст* – це спосіб представлення інформації у вигляді нелінійної структури з високими інтерактивними можливостями, зручним є те, що читач може доповнювати текст своїми коментарями і подавати їх у будь-якій точці наявної структури, пор. структуру *гіпертексту* в <http://mowa.dn.ua>, що функціонує в Ukrnet, де очевидними постають усі ознаки і можливість сприймати його без усталеного гортання сторінок, необмежена мобільна можливість копіювання тощо.

Найґрунтовніше усвідомити сутність і масштабність *гіпертексту* можна лише з екрану комп'ютерного монітора. Це зумовлено тим, що інформаційну значущість мають не лише структурні одиниці *гіпертексту*, але і зв'язки між ними, встановлені автором. І в цьому плані *гіпертекст* є різновидом семантичної мережі як формальної моделі репрезентації знання.

**2.1. Мови гіпертекстової розмітки й адресант.** Адресант в опрацюванні сценарію має уявляти гіпертекст як єдине ціле, що досить зручно реалізовувати у вигляді схеми. У такому випадку необхідно вказувати початок і напрям переходу. Текст кожної сторінки може бути відносно автономним, але в цьому разі необхідне покликання на файл, що містить таку інформацію (файл з розширенням htm).

Існування спеціальної мови HTML (HyperText Markup Language) – мови гіпертекстової розмітки – робить нескладним створення гіпертекстових електронних навчальних посібників. Для адресанта достатньо в такому випадку знання стандартної програми Блокнот (NotPad) і програми Explorer для перегляду створених документів. Знання останньої дуже важливе і для адресата. HTML – це мова опису структури сторінок, що дозволяє форматовувати звичайний текст в абзаци, заголовки,

списки, таблиці та інші структури. Це текстова мова, в якій інструкції з форматування, що називаються тегами, вбудовуються у документ. Такі теги повідомляють програмам-броузерам, як форматувати і подавати інформацію на екрані. Програмам для перегляду HTML-документів властиві три правила в синтаксичному аналізі документа: 1) теги форматування можуть бути написані як великими, так і маленькими літерами; 2) більшість тегів пишеться парами; 3) пропуски й інші невидимі символи ігноруються.

Усе це дозволяє констатувати, що гіпертекст – формальна модель подачі інформації в комп'ютерній системі. Гіпертекст – це текстова структура у вигляді сітки, в якій семантичні зв'язки між вузлами – елементами такої структури – визначає користувач (адресант ↔ адресат) комп'ютера. Фрагментами гіпертексту, окрім інформації природною мовою, стають також формули, графіки, малюнки, аудіо- та відеозаписи. Гіпертекст – текст побудований таким чином, що він перетворюється на систему, ієрархію текстів, одночасно складаючи єдність і множинність текстів.

Найпростішим прикладом гіпертексту є будь-який словник або енциклопедія, де кожна стаття містить покликання на інші статті цього ж словника, що дозволяє читати такий текст по-різному: від однієї статті до іншої, за необхідності, ігноруючи гіпертекстові покликання; читати статті підряд, справляючись з покликаннями; або ж вирушити у гіпертекстове плавання, тобто від одного покликання переходити до іншого. Гіпертекст – це нелінійний лабіринт, своєрідна картина світу.

**2.2. Диференційно-кваліфікаційні і диференційно-класифікаційні ознаки гіпертексту.** Якщо пригадати історію, то очевидним постає той факт, що термін 'гіпертекст' увів у науковий обіг у 1965 р. Т. Нельсон. В утвореній за його участі комп'ютерній системі Metex гіпертекст репрезентував спеціальну комп'ютерну структуру подачі знань, що містить віконний інтерфейс, маніпулятор 'миша' і панель з переліком завдань для обробки інформації. Гіпертексту в комп'ютерній системі властиві такі ознаки, як: 1) нелінійність, через яку текст позбавлений послідовності читання, що властива йому у друкованій формі; 2) дискретність, реалізована в системі

взаємопов'язаних фрагментів гіпертексту, доступ до якої можливий з будь-якого вузла зв'язку; 3) гетерогенність, тобто наявність як мовних, так і інших (графічних, звукових, зорових) типів інформації; 4) відкритість, що забезпечує користувачу можливість змінювати його за своїми потребами; 5) існування тільки в комп'ютерній формі.

Завдяки особливій формі існування і способу подачі різноманітних типів інформації, гіпертекст стає не тільки новим об'єктом лінгвістичного дослідження, але й нової (і вельми важливої у сучасних умовах) можливості отримання знань і обміну ними в комп'ютерних системах. Це легко простежити за наявністю великої кількості тих вставлених у гіпертекст команд (певних слів, малюнків і т.п.), що дозволяють легко здійснювати адресату будь-яку навігацію.

Для роботи з гіпертекстом у системі інтернет створено спеціальний інтерфейс – протокол http. Укрнет – україномовний сектор інтернету – також має гіпертекстові структури, побудовані на основі цього протоколу. Під гіпертекстом у широкому значенні слід розуміти сучасну інформаційну, комп'ютерно підтримувану технологію організації текстових, графічних, відео- та звукових матеріалів, а також їх застосування, що вирізняється двома особливостями: 1) поєднання нелінійного, асоціативно-фрагментарного з мобільним принципом репрезентації інформаційного середовища; 2) формування / вилучення необхідної інформації здійснюється шляхом вільної навігації нелінійними зв'язками, що зафіксовані в гіпертекстовому середовищі. Сьогодні реальністю стала інформаційна гіпертекстова служба планетарного типу (пор. WWW – Word Wide Web). Усе це дозволяє говорити про гіпертекст як технологію з його інтуїтивно зрозумілим, наближеним до людського способу мислення інтерфейсом. Гіпертекст як ідеологія продукує типи подачі не тільки енциклопедичних знань, але і спосіб організації інтерфейсу будь-якого програмного продукту (для адресата гіпертекстом є і конкретний веб-сайт типу <http://www.msnbc.com>, <http://www.forbes.com>, <http://www.dowjones.com>, <http://www.radio.thestreet.com>, <http://www.Siv.com>, <http://www.audio.ukrinform.com> та ін., і

розширені веб-сайти, і система інтернет загалом, що дозволяє, завдяки наявності внутрішньоінтернетівських команд, здійснювати мобільну навігацію з будь-якої актуалізованої точки і в будь-якому вертикальному напрямі).

Кваліфікувальними і класифікувальними ознаками гіпертексту є дискретність структури, нелінійність (читач сам обирає шляхи прочитання, утворюючи свій текст; гіпертекст повністю в принципі прочитати неможливо), різноманітність і мультимедійність (використання усіх засобів впливу на читача – від суто літературних (вибір оповідної стратегії і стилістики), видавничих (шрифти, верстка, ілюстрації) і до найскладніших комп'ютерних (звук, анімація, нехудожні матеріали та ін.)), де особливо значущим є статус адресанта і адресата, їхні функції, напрями взаємодії, оскільки динаміка їхніх ролей настільки в цьому випадку динамічна, що іноді важко фіксувати статус учасника комунікації.

**2.3. Гіпертекст як об'єкт дослідження і гіпертекст як технологія.** Гіпертекст – це й об'єкт дослідження і водночас технологія дослідження. Гіпертекст як об'єкт – це сітка, у якій зв'язки між вузлами гіпертексту визначаються самим користувачем. Фрагментами можуть бути тексти, формули, графічна інформація, тобто будь-які модулі інформації. Доступ до будь-якого контексту гіпертексту адресатом здійснюється шляхом навігації в гіпертекстовій базі знань. Гіпертекст відкритий для заповнення і змін. Тому адресат легко може почати нарощувати знання, формувати власне інформаційне середовище.

Гіпертекст-технології – це формування, підтримка, нарощування і перегляд у вигляді сітки тексту на комп'ютерній основі. У гіпертекстових системах база даних організується у вигляді відкритої, вільно нарощувальної і змінної сітки.

**2.3.1. Адресант↔адресат у структурі гіпертексту.** У визначенні типів гіпертексту дуже важливим є уточнення статусу адресанта й адресата. Терміни 'комунікація', 'комунікативність' походять від лат. *communicatio*, що означає 'робити спільним, пов'язувати, повідомляти'. Висловлення, складне синтаксичне ціле (надфразна єдність), текст – це комунікативний вербальний акт письмового або усного

мовлення. Йому властива зовнішня (формальна) і внутрішня (семантична, прагматична) облаштованість, що виявляється внаслідок цілісності, логічної послідовності і зв'язності його частин. У гіпертексті такий зв'язок може бути і непрямим. Уявна фрагментарність завжди відносна, тому що команди, які знаходяться всередині тексту, дозволяють шляхом навігації компенсувати відсутні ланки – змістовні або структурні. У кожному комунікативному акті враховується відповідний тип ситуацій, що залежить від настанов мовця, які повинні адекватно сприйматися адресатом. Функція спілкування у мовленнєвому процесі базується на принципах комунікативного співробітництва і розрахована на два активні начала: кодувально-продукувальну активність адресанта і декодувальну активність слухача (будь-яка команда, будь-який граф може бути адекватно сприйнятий за умови відповідних пресупозицій). Останнє особливо важливо в гіпертекстових технологіях, де адресат потенційно стає адресантом унаслідок постійного продукування тексту, виходячи з постійного перегляду або читання тексту і безлічі проєкцій тексту в різноманітних системах пошуку.

Теза про множинного адресата виглядає цілком мотивованою, як і теза про 'дволикого' адресата-адресанта: я-адресант ↔ я-адресат – взаємкореляційні та взаємодоповнювальні величини в комунікативному процесі. Будь-яка навігація передбачає, що адресат миттєво перетвориться на адресанта і навпаки.

**2.3.2. Гіпертекст як спосіб комунікації.** Як способів комунікації гіпертексту притаманні: 1) мультилінійна структура, 2) інтерактивність та ін., що постали внаслідок розвитку сучасних комунікативних технологій. У цьому разі в гіпертексті є багато спільного з постмодернізмом. Більше того, його особливості найповніше розкриваються якраз у цій парадигмі. Постмодернізм як своєрідний вияв мислення виник завдяки розвитку найновіших засобів масової комунікації – телевізії, відеотехніки, інформатики, комп'ютерної техніки. Поставши, насамперед як культура візуальна, постмодернізм в архітектурі, малярстві, кінематографії, рекламі зосередився не на відображенні, а на моделюванні дійсності шляхом

експериментування зі штучною реальністю – відеокліпами, комп'ютерними іграми, диснейвськими атракціонами. Загалом, це принципи роботи з “іншою дійсністю”, тими знаками культури, що покрили світ панцирем слів, поступово просякли і в інші сфери, захопивши у свою орбіту літературу, музику, балет (див. також: [9, с. 7]). Подібне характерне і для гіпертексту, що покрив своїми виявами увесь цивілізований світ.

Протягом останнього десятиліття гіпертекст став популярною темою для обговорення і перетворився в тему конференцій з інформатики і науково-технічної інформації, штучного інтелекту та лінгвістики, психології і теорії навчання. Зацікавлення викликає принципово нова, нелінійна організація системи інформаційних одиниць, що можуть бути репрезентовані текстом, аудіо- та відеоінформацією, і гнучка форма нелінійного управління цими одиницями в гіпертекстовій системі. Очевидно, що розвиток гіпертекстових технологій зумовить наслідки, які можна порівняти з винаходом книгодрукування і введе на якісно новий рівень відношення системи “людина-машина”, пор. подібну думку У. Еко [14]. Дослідження останніх років не зробили гіпертекст об'єктом лінгвістичного аналізу повною мірою, що цілком можна пов'язати з неповним встановленням його категорій, завдяки яким можна було б адекватно простежити його специфіку і які засвідчили його принципову різницю від традиційного лінійного (“паперового”) тексту [4, с. 22].

Феномен гіпертексту пізнаваний за врахування його: 1) як особливого способу репрезентації організації інформації; 2) як вертикального виду тексту, протиставленого за багатьма ознаками звичайному тексту; 3) як інструмента і нової технології розуміння тексту та ін. Електронний гіпертекст з властивими для нього фрагментарністю, варіативністю, непередбачуваністю, неоднорідністю став найбільш адекватним для епохи інструментом, співзвучним із сучасною ментальністю, цим пояснюється зацікавлення його теоретичними і практичними проблемами. Постала значна кількість публікацій, що присвячені історії його з'яви,

структурним особливостям та інформаційним стратегіям; він декларується як новий вид письмової комунікації.

Загалом ідею гіпертексту можна сформулювати так: це подання текстової інформації як мережі, де читачі вільно переміщуються нелінійно. Його відмінність від традиційного (книжного) є принциповою. З одного боку, текст набуває нових можливостей своєї реалізації (колір, шрифт, поєднання письма і звуку, письма та графіки, а також принципова можливість руху знаків), з іншого – змінюються принципи читацького переміщення всередині гіпертекстового інформаційного простору. За відсутності пронумерованих сторінок необхідною постає система гіпертекстових покликань, що забезпечують перехід від одного текстового фрагмента до іншого.

Особливість гіперлітератури полягає і в тому, що його внутрішня структура за допомогою покликань і вказівок дозволяє читачеві біль-менш вільно переміщуватися між окремими словами, словосполученнями, реченнями, надфразними єдностями, абзацами, розділами тощо. Принцип вільного переміщування текстом загалом відомий, хоча в цьому разі він постає в дещо іншому вимірі.

Гіпертекст змінює наші уявлення про текст взагалі, робить це складнішим і непередбачуванішим, ніж це уявлялось раніше. Те, що наявне на екрані комп'ютерного монітора, дрібне мигтіння подрібнених, на перший погляд, текстових фрагментів і зорових образів, що підпорядковані волі адресата↔адресанта, засвідчує, що проблеми семантики і прагматики письмового тексту часто зумовлені матеріальним характером його носія, пор. у чомусь подібний вияв письмового тексту після його з'яви в друкованому вигляді, коли постає його окрема власна історія.

Гіпертекст народжується як спроба використати комп'ютер у науці, літературі, внаслідок чого останній постає невід'ємною частиною комунікації, хоча сама ідея, що є опертям створення гіпертексту не виступає новою. Ще в 1751 р. енциклопедисти Ж.-Ж. Дідро та д'Аламбер почали збирати знання про світ та систематично їх упорядковувати. Розташування інформації в мережі як активній і постійно відтворювано-продукувальній величині зробило можливим швидкий доступ до неї.

Інформаційна структура, названа гіпертекстом у традиційному вимірі, є усталеною і для релігійних текстів, де активно використовуються численні покликання і коментарі. Типовий гіпертекст – сукупність текстів Святого Письма. Так, Біблія складається з Книг Старого і Нового Заповіту, що поділені на статті, пронумеровані в кожній Книзі без повторів. Кожний вірш є цілісною надфразною одиницею, що розкриває певну тему. Багато віршів супроводжувана покликанням на інші вірші, що дозволяє читати Біблію нелінійно, вибираючи зручну послідовність читання залежно від підготовки читача й актуалізованих у процесі читання питань та асоціацій, йдучи за експлікованими в багатьох виданнях Книг Старого і Нового Заповіту порядком асоціативних покликань і паралельних місць, які можна вважати текстовими ремінісценціями.

**2.3.3. Гіпертекст і постмодерний дискурс: спільне і відмінне.** Можливості електронного тексту легко проілюструвати, зокрема рухомими зображеннями. Тут автор вільний настільки, наскільки ніколи раніше не міг бути, насамперед у силу технічних умов. Це зумовлює постання нових, по суті умовних, прозорих меж між текстом і графічним образом, розміщеним у ньому, – ілюстрованість графічних зображень стає невід’ємною частиною електронного контексту, що засвідчує одну із сутєвих ознак постмодернізму – аморфність опозиції між словом та екзистенцією, текстом і тілом. Наближення тексту і позатекстової графіки, їхнє взаємопроникнення зумовлені не тільки естетикою постмодернізму, що відшукує нові, ще не відомі форми виразності, але й, певною мірою, появою нових технологічних можливостей електронного тексту. Естетика постмодерного дискурсу передбачає також зрощення свідомості із засобами комунікації, здатність пристосовуватися до їхнього оновлення та рефлектування над ними (див.: [5, с. 101]).

Щодо адекватності принципів і стратегій електронного гіпертексту теоретичним концепціям постмодернізму, що постав з постструктуралізму, промовистим є той факт, що сам термін за вельми короткий час став метафорою. Ж. Женетт, з чийм ім’ям пов’язана історія французького структуралізму, вживає терміни ‘гіпертекст’, ‘гіпертекстуальність’ для опису реалій



традиційного, книжного тексту, розташовуючи їх у концептуально-термінологічну парадигму, що ґрунтується на похідних від слів *текст*, *текстуальність*, тому що гіпертекстуальність – це тільки одне з позначень безперервної циркуляції текстів, поза якою література стає не цікавою (за Ж. Женетт).

Характерною особливістю гіпертексту є іманентність – своєрідне зростання свідомості із засадами комунікації, що уможлиблює за досить короткий час освоєння нових комунікативних засобів. Загалом і для постмодерністського тексту і для гіпертексту визначальною рисою виступає нелінійність (мультилінійність), супровідними якої є: 1) незавершеність; 2) множинність; 3) об'єктивність; 4) толерантність; 5) відповідність духу часу; 6) прив'язаність до нових інформаційних технологій; 7) мультимедійність, тобто застосування усіх технічно можливих впливів на споживача-читача –літературних (вибір оповідної стратегії і стилістики) через видавничі (шрифти, верстка, ілюстрації) аж до специфічно комп'ютерних (звук, анімація, покликання); 8) плюралізм культурних мов, моделей, стилів та ін.

Кожна пара характеризувальних поняття ознак являє собою співвідносні дисиметрійні структури. Загалом комп'ютерний гіпертекст симетричний, але це симетрія, що охоплює дисиметрію, антисиметрію, ізометрію та ін.

**2.4. Взаємкорелятивність адресата й адресанта в гіпертекстових структурах.** Позиція адресанта (продуцента) основна у мовленнєвому акті. За характером комунікативновизначальних інтенцій вводяться звертання, вибачення, вітання, оцінні формули, що кваліфікуються як неінформативні акти мовлення [2, с. 775]. Основним типом мовленнєвих актів є інформативний. При цьому адресант реалізує в тексті ряд функцій: 1) відображає власну позицію; 2) репрезентує суб'єктивний план «образу автора»; 3) виконує роль розповідача, оповідача та ін. Пошук інформації в системі здійснюється шляхом інтерактивної навігації зв'язками, де перехід від одних елементів до інших здійснюється з урахуванням їхньої семантичної близькості, унаслідок чого отримує умовно ще один вимір. У такому випадку одним із

найважливіших методів освоєння інформації є запам'ятовування різних шляхів переміщення в гіпертекст-сітці. Подібний вияв шляхів або віртуальних структур цілком можна розглядати як альтернативу опрацюванню інформації за правилами логічного висновку [8, с. 15].

Відомо, що Дж. Конклін диференціював гіпертекстові системи за функційним призначенням, запропонувавши розмежовувати: 1) бібліотечні макросистеми (підтримують зв'язок між великими документами (враховуються специфікація, плани, проекти, програми, звіти, бібліографія і под.)); 2) системи дослідження проблеми (засоби підтримки підготовчих етапів творчої роботи, стадії неструктурованого мислення (врахування різних точок зору, порівняння ідей, гіпотез і т.п.)); 3) системи для перегляду (браузинга) повнотекстових баз даних (комп'ютерне навчання, вивчення довідково-енциклопедичної літератури); 4) експериментальні системи, що досліджують креативні можливості гіпертекстових технологій [17, с. 15]. У кожній із цих систем статус адресата можна кваліфікувати як відносно пасивний, але в другому і четвертому – цей статус трансформується в статус активного, оскільки порівняння передбачає і висловлення власних ідей і гіпотез або ж критику.

Адресат (читач, реципієнт, слухач, комунікант) проходить шлях від засобів вираження – до думки. Саме він повинен максимально враховувати кінесику (систему жестів, міміку, пози, які супроводжують мовлення), кінесика – безпосередній чинник впливу на адресата. Позиція адресата для адресанта є в певному сенсі невизначеною, та й сам образ адресанта може бути істотно розмитим, тому що такий адресант може бути або конкретною особою, або суттєво у просторово віддаленим. Властивість мови пов'язувати у просторі та часі осіб, об'єкти, події Ч.Хоккет назвав 'змішуваністю' [17, с. 15].

Адресатом може бути аудиторія, що складається з визначеної / невизначеної кількості осіб. Якщо аудиторія знаходиться перед адресантом, то виникає прямий контакт у процесі усного мовлення з послідовним урахуванням інтересів і вимог такої аудиторії.

Складнішою є ситуація з адресатом, що сприймає будь-яке письмове мовлення, креолізовані тексти, де особливу роль

відіграють невербальні компоненти. Тут особливо важливу роль відіграє навігація, технологія її здійснення. Адресант не завжди може розраховувати на повністю тотожний тезаурус, необхідний обсяг знань, адекватне бачення світу автором і його читачем. Свого часу М. Гумільов говорив про два типи адресата: про “читача-друга” і про “читача-ворога” [3, с. 421-422]. У системі інтернет текст іноді містить елементи автокомунікації (мовлення, розраховане на самого себе, пор. досить цікавими в цьому відношенні є модуси типу *мені це подобається, я сам собі пишу листи, їх одержую, а потім відправляю.*). Такого типу мовлення відрізняється певною образністю, складністю, використанням засобів текстових парадигм, оказіональністю, що повинен відчуті і зрозуміти читач. Адресату властивий статус пасивно-активного начала. Деякі дослідники стверджують, що, наприклад, сайт постає гіпертекстовим утворенням електронної комунікативної діяльності (твір), що перебуває в постійній динаміці і реалізований у сукупності взаємозалежних (тематично, семантично, інтенційно, фізично) веб-сторінок [11; с. 13]. У процесі комунікації мовленнєвій поведінці адресанта й адресата властиві відповідні функції, що істотно розрізняються між собою і кваліфікуються як комунікативні функції адресанта і адресата. Особливістю роботи в гіпертекст-технологіях виступає використання адресатом розмаїтої системи функцій (заміщення, примітки, запиту, відсилання та ін.) як базових, що дозволяють йому бути активним співпродуцентом.

**2.5. Типологія функцій адресанта й адресата.** Зі статусом адресата корелюють функції тексту. З-поміж комунікативних функцій адресанта основною є функція повідомлення про суб'єкти, об'єкти, дії, процеси, факти та ін. Функція повідомлення є номінативною (денотативною, референтною). Супровідною постає пізнавальна (когнітивна, гносеологічна) функція (порівняйте другий і четвертий тип виділених Дж. Конкліном гіпертекстових систем [17, с. 15]; особливо у четвертому типі когнітивна функція адресата є домінуючою – сам статус адресата креативний), призначенням якої виступає передача певних знань, системи образів, відповідного досвіду. У мовленнєвому акті реалізується також апелятивна функція, завданням якої є звернення до

адресата і вплив на нього. У гіпертекстових структурах, особливо у моделях сучасних інтернет-технологій, що активно використовуються, продуктивним виступає використання різних рухомих символів (вони істотно видозмінюють технологію сугестії). Завдяки останній функції здійснюється переконання слухача, читача у певних ідеях, концепціях. Апелятивність у гіпертексті вимагає особливої уваги й окремого вивчення (пор. використання різних зображень типу сонечка, місяця, людини, квіточок і под.).

**2.5.1. Експресивна** функція сприяє виразній формі віддзеркалення психічного стану адресанта, зображення його суб'єктивного ставлення до вимовленого. Останнє виражається різними засобами: інтонаційно, лексико-семантично (*смуток, печаль, радість* та ін.), морфологічно (частки *ой, аж* і т.п.), словотвірною (*малесенький, тоненький, свекрушище* та ін.), синтаксично (порядок слів) і под. За допомогою 'експресивного' екрану адресат ↔ адресант може відстежувати співвідношення зображуваного з текстовим наповненням документа, а 'когнітивний' екран допомагає спостерігати процеси породження різних власних ідей, постійно порівнюючи їх з іншими і маючи в активі декілька версій. Для цього можуть використовуватися різні тексти з інтернету, що дозволяє постійно порівнювати, проглядати вже здійснене тощо.

**2.5.2.** Завданням **емотивної** функції є створення умов для емоційного насичення тексту, опису різноманітних почуттів мовця. На це орієнтоване використання вставних слів типу *звичайно, мабуть, очевидно*, окличних речень (*Для кожного з нас цей день незвичайний!*), незвичних поєднань слів (*океани вогнів, море радості*) [7, с. 15-35].

**2.5.3. Фатична** функція (контактновстановлювальна / контактнорегулювальна) адресанта необхідна для підготовки слухача, читача до сприйняття, відповідного зосередження його уваги у процесі спілкування, підтримка уваги слухача, читача. На це можуть бути спрямовані спеціалізовані засоби типу *пам'ятаєш, згадай*: 1) у діалозі: *А пригадай, про що з тобою я вчора говорив, саме про це...*; 2) у монологі: *А в цьому разі треба згадати ще й таке...* [7, с. 33].

**2.5.4. Комунікативні** функції адресанта (читача, слухача, реципієнта, комуніканта) пов'язані безпосередньо з його поведінкою у процесі спілкування і з його оцінкою мовленнєвого змісту повідомлення.

**2.5.5.** Основними функціями адресата є **спілкування і сприйняття**. Перша орієнтована на увагу і розуміння нової інформації читачем з бажанням спілкуватися з адресантом. Друга функція визначається напрямками розуміння національно-мовних, мовленнєвих, соціальних, когнітивних (ментальних) асоціацій, ситуацій, пов'язаних з умовами мовленнєвого акту, знаннями адресатом певної мови і рівнем такого знання, мотивована можливостями декодування смислових, лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних та інших знаків і символів. Супровідними є **фатична, естетична** функції.

**2.5.6. Фатична** функція адресата постає контактновстановлювальною і пов'язана з активною підтримкою слухачем мовленнєвого спілкування, його увагою до повідомлення та ін., пор.: *Продовжуй! Досить! Перестань!* [7, с. 22]. Фатичну функцію виконує й оголошення перерви на нараді, лекції, закриття книги.

**2.5.7. Естетична** функція реалізується тільки в тому разі, якщо текст задовольняє уявлення читача, відповідає його вимогам і викликає в нього адекватне сприйняття, спонукає його до продовження, модифікації тощо. Досить повно наведений перелік функцій описано щодо художніх, почасти публіцистичних текстів, але водночас вони зовсім не розкриті щодо комп'ютерно підтримуваних гіпертекстів [7].

**3. Висновки.** Поза сумнівом, організація інформації в гіпертексті за суто семантичними критеріями робить його абсолютно новим інструментом для підтримки інтелектуальної діяльності людини. До такої слід віднести: а) попереднє обґрунтування ухвалення того чи іншого рішення; б) пошук розв'язання складної (не зовсім формалізованої) проблеми; в) проектування різного роду об'єктів; г) опрацювання певної системи ідей; ґ) побудову зв'язного тексту та ін. Для вирішення цих та інших звань адресант завжди враховує так званий чинник адресата. Адресант так чи інакше враховує лінійність тег для гіпотетичного / реального пошуку і побудови певного

гіпертекстового документа. Необхідним постає встановлення диференційно-кваліфікаційних і диференційно-класифікаційних ознак не лише жанрово різних гіпертекстів, але й кваліфікація усієї системи комп'ютерних гіпертекстів у макро- і мікрівимірах.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Воронина Н.Е. Компьютерное моделирование лингвистических объектов / И.Е. Воронина. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2007. – 177 с.
2. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Добросвет, 2004. – 862 с.
3. Гумилев Н. Стихи. Письма о русской поэзии. – М.: Художественная литература, 1990. – 434 с.
4. Дедова Лингвистическая концепция гипертекста: Основные понятия и терминологическая парадигма // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9: Филология. – 2001. – № 4. – С. 20-28.
5. Дедова О.В. Графическая неоднородность как категория гипертекста // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9: Филология. – 2002. – № 6. – С. 91-103.
6. Дерік І.М. Просодичні особливості дискурсу інформаційних повідомлень ділової тематики в Інтернеті: Автореф. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2007. – 20 с.
7. Загнітко А. Лінгвістика тексту. – Вид. 2-ге, виправл. і доп. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2007. – 289 с.
8. Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – 188 с.
9. Маньковская Н.Б. "Париж со змеями" (Введение в эстетику постмодернизма). – М.: Языки славянской культуры, 1995. – 342 с.
10. Маньковская Н.Б. Эстетика постмодернизма. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2003. – 411 с.
11. Матвеева С.А. Сайт як жанр Інтернет-комунікації (на матеріалі персональних сайтів учених): Автореф. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2006. – 20 с.
12. Пономаренко И.Н. Симметрия/асимметрия в лингвистике текста. – Краснодар: Кубанский государственный университет, 2005. – 231 с.

13. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К.: “АртЕк”, 1998. – 336 с.
14. Эко У. От Интернета к Гуттенбергу // Журнал Internet. – 1998. – № 6-7. – С. 45-61.
15. Эко У. Шесть прогулок в литературных лесах. – СПб.: Наука, 2002. – 497 с.
16. Эпштейн В.Л. Введение в гипертекст и гипертекстовые системы // <http://www.ipu.rasi.ru/publ/epstn.htm>
17. Coclin J. Hypertext: an Introduction and Survey // Computer – 1987. – September. – № 1. – P. 14-21.

**ББК Ш12=411.4\*50**

**УДК 811.161.2'42**

**Юлія ЗЕЛЕНЬКА,**

*аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету*

## **ТИПИ Й РІЗНОВИДИ МОРФОЛОГІЧНОГО ПОВТОРУ В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

*У статті подано типологію повтору за морфологічним критерієм, встановлено особливості стилістичного навантаження аналізованих одиниць, визначено специфіку функціонування морфологічного повтору в сучасному українському поетичному мовленні.*

**Ключові слова:** *морфологічний повтор, повтор самостійних частин мови, повтор службових слів, типологія, поетичне мовлення.*

Сучасні лінгвістичні дослідження репрезентують різноманітні підходи до тлумачення повтору. В окремих психолінгвістичних працях повтор представлено або як прояв підсвідомості, або як «неконтрольований підтекст» [Ронен 1997, с. 40] і навіть як поєднання індивідуальної стратегії мовця з певним універсальним принципом. Однак безперечним постає той факт, що повтор як лінгвістичне явище не виникає

випадково чи автоматично [Маліновський 2005, с. 163]. Цілком очевидно, що повтор, функціонуючи на фонетичному, морфологічному, синтаксичному та інших мовних рівнях, є результатом обдумування, пошуку відповіді, вимушеної паузації, градації тощо. В окремих дослідженнях зі стилістики спостерігаємо невинуватене ігнорування морфологічного фактору (наприклад, належності слова до певної частини мови), адже він відіграє суттєву роль, а саме: різні морфологічні категорії мають неоднакові стилістичні можливості [Маліновський 2004, с. 178].

Специфіка функціонування морфологічного повтору в сучасному поетичному мовленні ще не поставала предметом окремого дослідження, що й зумовило актуальність пропонованої статті.

Метою роботи є дослідження типів повтору за морфологічним критерієм у мові творів сучасної української поезії, що й продиктувало вирішення таких завдань:

- окреслити типологію морфологічного повтору;
- з'ясувати функційно-стилістичне навантаження одиниць із повтором у поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Морфологічний повтор – це фігура мови, що полягає в повторенні слів однієї частини мови в певній послідовності (контактно, сумісно, дистантно) для досягнення відповідного виражального чи виражально-зображального ефекту. Отже, доцільною виявляється класифікація морфологічного повтору за частиномовною приналежністю (повтор слів самостійних частин мови та повтор службових слів):

1. **Іменниковий повтор** – подвійне або багаторазове контактне / сумісне / дистантне відтворення того самого іменника в межах поетичного твору: *Я хочу вийти в сад де Осінь малює пензлем синій листопад Я хочу в сад дерева там оголено-сумні у стилі авангард і ось він – сад – замріяний тихенький під першим снігом як лукум-рахат* (О. Соловей. «Я хочу вийти в сад»). Уведення іменникового повтору в поетичний текст часто ускладнюється лексичним повтором, наприклад, уживанням в одній поетичній строфі точного й антонімічного повтору: *Вечір. Терикони... Захід кривить криваво вуста. Схід народжує мертві канцони. Схід народжує знову Христа* (О. Соловей. «Вечір.



Терикони...»). Цікавим постає також стилістичне навантаження іменникового повтору, градаційно ускладненого парадигматичним і дериваційним: *А їм якісь інструктори з інструкцій Читали інструктивний інструктаж...* (О. Іранець. «До питання про категорію часу»); *Мара на марах в марення в'їжджала. Її моя тривога проводжала* (О. Некора. «Мара на марах в марення в'їжджала...»). У М. Соколян знаходимо введення в поетичний текст міжмовного іменникового повтору (укр. – *чашку*, фр. – *la tasse*), що забезпечує зв'язність в одній поетичній побудові україномовного тексту й уривків, написаних французькою мовою: *Запашний, міцнозварений фарс У байдужості чашку налле Il a mis le café dans la tasse Il a mis le sucre dans le café au lait...* (М. Соколян. «Dejeuner du matin»);

**2. Прикметниковий повтор.** У поетичних текстах контактне відтворення того самого прикметника постає менш частотним, ніж уживання іменникового повтору. Як правило, такий повтор уживається з метою інтенсифікації ознаки певного предмета, посилення експресивно-зображальних властивостей слова тощо: *З такими сірими-сірими очима сірими як небо сьогодні сірими і сумними як наше з тобою кохання* (Б.-О. Горобчик. «Жінки з Великими Ротами»). Останнім часом спостерігається тенденція до нагнітання в межах однієї поетичної строфи прикметникового повтору різних лексем: *Западається біль за сторінки рожевої віри. Як чаклунка на воску, шукаєм рожевий пісок. І шляхетна стріла, обминувши шляхетні турніри, Прорізає вертепи червоних і чорних думок* (С. Процюк. «Прообраз»); *ми останні з живих хоч може ми й не останні з живих* (О. Сливинський. «Чужина»);

**3. Дієслівний повтор.** На відміну від іменника, понятійна основа дієслова ширша. Крім того, конкретне лексичне значення, той чи інший лексико-семантичний варіант дієслова залежить від лексичного наповнення та структури слів, які його поширюють [Маліновський 2004, с. 178]. Найчастіше простий контактний повтор дієслова вживається в тексті з метою виділення, актуалізації важливих для автора фрагментів тексту: *в куфайку як у мозок заповитий він буде жити навіть буде жити та вже йому вода вухами б'є* (І. Андрусак. «Чотири сонети повільної смерті»). Непоодинокими постають приклади

накопичення дієслівного повтору, що надає поетичному твору динаміки, руху в просторі, застосовується як засіб вираження авторської модальності та прагматичної настанови тексту: *Стою на варті, Стою, бо треба. Пікатий місяць Пливе по небу. Пливе повільно, Мені байдуже. Не ворогуєм, Ми з ним не дружим* (В. Слапчук. «Стою на варті»). В аналізованому контексті репрезентований як точний дієслівний морфологічний повтор, так і антонімічний;

4. **Числівниковий повтор** у сучасному поетичному мовленні уживаний досить рідко, переважно повторювані числівники розташовані віддалено, дистантно: *Наче двадцять п'ятий кадр, вихопила твою присутність... (6 рядків) ...Хто?! Хто краде силу того двадцять п'ятого, що тріпоче подушкою нерви, й вона визріває тобою* (І. Цілик. «25 кадр»). У наведеній поезії числівниковий повтор постає проявом лейтмотивної функції;

5. **Займенниковий повтор** функціонує в поетичному мовленні переважно як структурно-організувальний компонент тексту: *Підстругали нас до вистаті промовців-правдолюбів. З чого ж вона плаче? Ми в думках її вже поховали, а вона – знов юнка в тридцять сьомім* (І. Бондар-Терещенко. «Дон'т край»); *Ми не маски ми стигми тих масок що вже відійшли ми не стіни ми стогін імен що об стіни розлучені* (І. Андрусяк. «Нова дегенерація»); *І такі вже ж хороші ми! І такі змерзлоносі ми!* (І. Цілик. «Юльці»). Багаторазове повторення особового займенника *я* виступає як засіб безпосереднього вияву ліричного героя в поетичному творі. Реалізація авторської позиції у висловленні може варіюватися від стилістично-нейтральної до такої, що виражена експліцитно, що дозволяє однозначно судити про ставлення автора до персонажа, події, передавати позицію автора, підтримувати увагу читача, полегшувати адекватне сприйняття тексту: *Я знаю, роки майже не болять. Я знаю. Я відчула. Я навіки Сховала в себе очі немовлят, Сх мертві сльози. І застигли ріки. І вічну сутність раю. Я – жива* (М. Кіяновська. «Я знаю, роки майже не болять»);

6. **Прислівниковий повтор** у поетичних творах найчастіше виконує функцію когезії: *Далеко бачу, Здалека*

видно, *А кругла пика Морга єхидно* (В. Слапчук. «Стою на варті»). Спираючись на спостереження О.О. Селіванової [Селіванова 2002, с. 217-222], яка розподіляє зв'язність залежно від типу інформації, що актуалізується свідомістю комунікантів у процесі творення та сприйняття тексту, можемо стверджувати, що в наведеному прикладі наявна ономасіологічна зв'язність (виражена повторенням дериваційних компонентів слів, коренів та загального номінативного механізму творення одиниць);

7. **Повтор сполучників** перебуває на межі між морфологічним і синтаксичним, оскільки виражається службовою частиною мови і служить для зв'язку окремих компонентів реченнєвої структури. У поетичних текстах зустрічаємо повтор як сполучників сурядності, так сполучників підрядності: *А поклажа – все важче й важче. А дорозі – не видно краю* (Наталка Фурса. «Знов вантажим надії фуру...»); *В ті сади, де айстри і цикади, Де духмяних яблук – не зібрать* (В. Климентовська. «Звідки»);

8. **Повтор прийменників**. Рівномірне розташування комплексів з простим повтором прийменника слугує засобом структурно-семантичної організації поетичного твору: *по найвищих деревах як дзвони гойдаються пастирі по незвіданих нетрищах душі виходять на злам* (І. Андрусак. «Нова дегенерація»); *Я з глини ліпитиму вітер без власного тіла, Неначе порожню будівлю – без лун і без митей* (М. Кіяновська. «Деся чорно, бентежно і чорно регочуться коні...»); *У цій юрбі mezczyzn і жєницин, В цій боротьбі меншин і menschen. В цій баранячій барадьбі Чим я зарадити тобі?* (О. Іранець. «Інфінітив»). Прийменниковий повтор у ліричних текстах часто виконує функцію створення ефекту інтонаційної ритмізації;

9. **Повтор часток** – різновид морфологічного повтору службових частин мови, що полягає у неоднократному відтворенні тієї самої частки в межах поетичного твору із певною стилістичною настановою: *Не слабкість – але брак зусилля? Не смуток – але брак розваг? Не розпач – а лише похмілля? Відмінність – в обраних словах?* (М. Соколян. «Не слабкість – але брак зусилля»);

10. **Повтор вигуків** у поетичних творах служить засобом вираження емоційно-вольових та емоційно-експресивних

реакцій на навколишнє середовище: *О як же волику-сан подібна земля до пляцка О скільки сенсей-круторогий на пляцку тим плутанини* (О. Іранець. «Чумак Хокайдо»); *О, не дивися на мене, Жаго свободи легкої... (3 рядки) ...О, не мани мене ніби Маминою рукою...* (П. Михайленко. «О, не дивися на мене...»). Варто відзначити, що вигуківий повтор постає певною мірою окремішнім у морфологічній класифікації, що зумовлено самою природою вигуків, які постають дещо ізольованими (не вкладаються ані в межі повнозначних, ані в межі службових частин мови). Від повнозначних слів вони відрізняються відсутністю номінативного значення (виражаючи почуття та відчуття, вигуки не називають їх), на відміну від службових частин мови вигукам не властива сполучна функція.

Отже, слід зазначити, що єдиної, уніфікованої класифікації повтору з урахуванням усіх факторів на сьогодні не існує, що пояснюється, перш за все, наявністю великої кількості критеріїв, необхідних для укладання типології повтору (структурний, функціональний, семантичний, стилістичний критерії, специфіка лінійності тощо). У наведеній статті подано класифікацію повтору за морфологічним критерієм, при аналізі якого враховано специфіку функціонально-стилістичного навантаження одиниць із повтором у поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття. Дослідження не претендує на вичерпність щодо виділення типів морфологічного повтору, його функціонально-стилістичного навантаження в сучасному поетичному мовленні, що становить перспективи для подальших наукових розвідок у межах заявленої проблематики.

Проведені спостереження дозволяють стверджувати, що семантичний простір поетичного тексту, який переважно організовується на ґрунті трьох основних принципів у їхній взаємодії: принципі повтору, принципі варіювання (точніше – необхідного різноманіття) та принципі контрасту. При цьому головним постає принцип повтору, саме повтор елементів (одиниць мови чи блоків, що складаються з мовних одиниць), пронизуючи текст, забезпечує наявність наскрізного, або стрижневого повтору, що дозволяє констатувати не лише пріоритетність принципу повтору, але й підтверджує, що в

основі організації семантичного й структурного простору поетичного тексту лежить принцип симетрії.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Загнітко 2006: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.

2. Маліновський 2004: Маліновський Е.Ф. Типи простого контактного повтору в сучасній англійській мові // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2004. – № 17. – С. 178-180.

3. Маліновський 2005: Маліновський Е.Ф. Когнітивна значущість повторів // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2005. – № 20. – С. 163-167.

4. Пришляк 2002: Пришляк Л.Б. Повтор як засіб експресивного синтаксису поетичного мовлення 60-х років ХХ ст.: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2002. – 212 с.

5. Ронен 1997: Ронен О. Лексические и ритмико-синтаксические повторения и «неконтролируемый подтекст» // Известия РАН. Серия литературы и языка. – Т. 56. – 1997. – № 3. – С. 40-44.

6. Селиванова 2002: Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие. – К.: Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.

7. Українська 2004: Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

**Марина МИХАЛЬЧЕНКО,**  
*асистент кафедри української мови та прикладної  
лінгвістики Донецького національного університету*

## **ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ І НАПРЯМИ АНАЛІЗУ ТЕКСТУ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ**

*У статті розглянуто різні підходи до вивчення тексту в сучасному мовознавстві. Проаналізовано дефініції тексту. Схарактеризовано основні текстові категорії: цілісність, членованість, зв'язність, інформативність, континуум, проспекцію, ретроспекцію, модальність.*

**Ключові слова:** *лінгвістика тексту, текст, категорія тексту, інформація, цілісність.*

Дослідження особливостей тексту в сучасному мовознавстві постає актуальним. Текст має досить нетривалу історію вивчення, науковці аналізують його в багатьох аспектах.

Мета статті – дослідити основні концепції і напрями аналізу тексту в сучасній лінгвістиці. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) розглянути основні підходи до вивчення тексту в сучасній науці про мову; 2) проаналізувати дефініції тексту; 3) охарактеризувати основні категорії тексту.

За Т. Радзівською, у 60 – 70-х роках ХХ ст. у лінгвістиці домінував підхід згідно з яким дослідження тексту зводилося до аналізу його компонентів, а текст розуміли як об'єкт, що розкладається на частини.

Соціокомунікативний підхід був зумовлений впливом прагматики і передбачав вивчення комунікативних особливостей тексту. Об'єктами аналізу стали тексти різних жанрів. Текст почали розглядати з позицій мовленнєвої діяльності, приділяючи окрему увагу категоріям адресанта й

адресата, комунікативній інтенції, комунікативній ситуації, типу комунікативного процесу тощо.

Як зазначає О. Селіванова, «в останньому двадцятиріччі ХХ століття в лінгвістичній науці на перший план вийшла окреслена раніше тенденція до вивчення тексту як складного комунікативного механізму, посередника комунікації, що фіксує стратегічну програму адресанта, яка сприймається й інтерпретується адресатом» [Селіванова 2002, с. 10]. Якщо раніше основна увага науковців була спрямована на будову тексту, то тепер у фокусі перебуває його функціонування. Утверджуються процесуальний і функціональний підходи до вивчення тексту. У межах цих підходів лінгвісти аналізують процеси породження та сприйняття тексту, вивчають особливості різних типів тексту.

У сучасній науці «кожне досить серйозне дослідження з вивчення тексту завжди є комплексом різних підходів» [Загнітко 2006, с. 15], вимагає залучення даних суміжних наук, розгляду семантичних, синтаксичних, стилістичних, прагматичних, соціокультурних особливостей тексту.

На сьогодні в лінгвістиці немає єдиного погляду на поняття текст. На думку О. Селіванової, відсутність загальноприйнятої дефініції тексту зумовлена такими чинниками:

- 1) формально-структурна різноплановість текстів;
- 2) функціонально-жанрове, стилістичне розмаїття текстів;
- 3) різні підходи до вивчення тексту (онтологічний, гносеологічний, лінгвістичний, психологічний, прагматичний, соціально-історичний, соціально-психологічний, функціонально-стилістичний, комунікативний, когнітивний тощо);
- 4) абсолютизація формально-структурного аспекту тексту й орієнтація на одну або кілька текстових категорій [Селіванова 2002].

Зіставлення різних дефініцій тексту дозволить виявити оптимальне визначення цього терміна.

У «Короткому словнику термінів лінгвістики тексту» подано визначення тексту як зв'язної послідовності, закінченої і правильно оформленої; певної моделі для групи текстів;

послідовності висловлень, що належить одному учаснику комунікації; письмового мовленнєвого твору [Николаева 1978, с. 471]. Ці формулювання є суперечливими та досить обмеженими. Більш удале визначення запропонувала О. Селіванова: «текст – цілісна семіотична форма психомовленнєвомисленнєвої людської діяльності, концептуально і структурно організована, діалогічно вбудована в інтеріоризоване буття, семіотичний універсум етносу або цивілізації, що слугує прагматично спрямованим посередником комунікації» [Селіванова 2002, с. 32].

У дефініції тексту Л. Лосева виокремлює три ознаки, характерні для всіх текстів: письмова форма; смислова і структурна завершеність; вираження ставлення автора до повідомлюваного [Лосева 1980, с. 4].

На думку Ю. Левицького, текст як одиниця комунікації не піддається формальному визначенню, тлумачення тексту може бути лише змістовим [Левицкий 2006, с. 88].

У комунікативному аспекті визначає текст і О. Каменська: «Текст є знаковим об'єктом, що має специфічну структуру і забезпечує виконання комунікативної функції відповідно до задуму автора» [Каменская 1990, с. 52]. Текст створюється в умовах комунікації, що передбачає наявність певних обов'язкових компонентів. Текст як серединний елемент схеми комунікації (за А. Загнітком) складається з трьох елементів: адресант (автор) – текст – адресат (читач).

Одне з найбільш удалих тлумачень тексту належить І. Гальперіну: «Текст – це твір мовленнєвотвірного процесу, що характеризується завершеністю, об'єктивований у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу цього документа, твір, що складається з назви (заголовка) і ряду особливих одиниць (надфразових едностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, що має певну спрямованість і прагматичну настанову» [Гальперин 2004, с. 18]. Така дефініція охоплює всі аспекти художнього тексту, акцентуючи на цілісності, зв'язності, функціональному призначенні та письмовій формі.



Функціональний підхід до вивчення тексту зумовив актуалізацію проблеми текстових категорій. Однак єдиного погляду щодо кількості, статусу й ієрархії цих категорій на сьогодні не маємо.

В. Кухаренко до основних категорій художнього тексту зараховує такі: членування, зв'язність (когезія та когерентність), антропоцентричність, локально-темпоральна віднесеність, концептуальність, інформативність, системність, цілісність, модальність, прагматична направленість [Кухаренко 2004].

М. Кожина наполягає на виділенні функціональних семантико-стилістичних категорій тексту, а саме: функціонально-семантична акцентність, оцінка, гіпотетичність, логічність, авторизація [Кожина 1987].

На думку О. Мороховського, варто говорити про категорії тексту лише як про окремі вияви його основних ознак [Мороховский 1989]. Так, ознака цілісності включає інформативність, когезію, ретроспекцію, проспекцію, модальність, завершеність; ознака дискретності – членованість, автосемантичність відрізків тексту; ознака розгорнутості – континуум, політопію, прогресію тощо.

А. Папіна виокремлює такі текстотвірні категорії: учасники комунікативного акту; учасники подій; подія (ситуація); художній простір; місце об'єктів; художній час; оцінка [Папіна 2002].

І. Гальперін вирізняє такі категорії тексту: інформативність, членованість, когезія, континуум, автосемантия відрізків тексту, ретроспекція, проспекція, модальність, інтеграція, завершеність [Гальперин 2004].

Приймаючи за оптимальне тлумачення тексту І. Гальперінім, вважаємо (за А. Загнітком) доцільним такий склад основних текстових категорій: цілісність, членованість, зв'язність, інформативність, континуум, проспекція, ретроспекція, модальність. Усі ці категорії притаманні будь-якому тексту. Вершинною категорією тексту ми визнаємо цілісність. Художній текст сприймається як цілісний завдяки синтезу всіх текстових категорій, саме цілісність відрізняє текст від не-тексту [Поперечна 2006]. Цілісність тексту забезпечує

категорія зв'язності, що реалізується як на формальному (когезія), так і на смислового (когерентність) рівнях. Членованість тексту виявляється у відносній смисловій завершеності його компонентів.

Категорія інформативності втілює закладену в тексті інформацію. Текстову інформацію І. Гальперін поділяє на три типи. Змістово-фактуальна інформація експліцитна, завжди має вербальне вираження, а тому не вимагає пояснення. Така інформація повідомляє про факти, події, процеси в навколишньому світі. Змістово-концептуальна інформація є обов'язковою, вона втілює «індивідуально-авторське розуміння відношень між явищами, що описані засобами змістово-фактуальної інформації, розуміння їх причиновонаслідкових зв'язків, їх значущості в соціальному, економічному, політичному, культурному житті народу» [Гальперин 2004, с. 28]. Ця інформація являє собою відображення і творче переосмислення дійсності, вона стає зрозумілою з усього тексту. Якщо змістово-фактуальна інформація задає тему тексту, то змістово-концептуальна втілює його ідею. Змістово-підтекстова інформація імпліцитна і факультативна, вона виявляється «завдяки здатності мовних одиниць породжувати асоціативні і конотативні значення» [Там само, с. 28]. А. Загнітко до названих типів інформації додає супровідну щодо інших притекстову інформацію, що видобувається з багатьох компонентів тексту і вводить читача у відповідну мовленнєву, комунікативну ситуацію.

Пов'язана з поняттями часу і простору категорія континууму забезпечує реалістичність тексту. Категорії ретроспекції (повернення до попередньої інформації) і проспекції (прогнозування, звернення до майбутніх подій) безпосередньо пов'язані з континуумом. На думку І. Гальперіна, ретроспекція може бути суб'єктивно-читацькою й об'єктивно-авторською і виявляється двома способами: повернення до інформації, що міститься в тексті; повідомлення нової інформації та перестановка часових планів розповіді.

Обов'язковою категорією тексту є модальність. Як одну з найбільш суттєвих ознак модальності І. Гальперін розглядає

оцінку. При цьому він поділяє суб'єктивно-оцінну модальність на фразову (виражена граматичними та лексичними засобами) і текстову (реалізована не лише особливим вживанням граматичних і лексичних засобів, а й у характеристиці героїв, у своєрідному розподілі предикативних і релятивних відрізків висловлення, у сентенціях, у розумових висновках, в актуалізації окремих частин тексту). З. Тураєва характеризує модальність як категорію, що поглинає категорію оцінки та цільову комунікативну настанову [Тураєва 1994]. В основі категорії модальності дослідниця вбачає універсальні категорії логіки, які організують раціональну свідомість і на які нашаровуються оцінний і емоційно-експресивний відтінки смислу. Такого ж погляду дотримується і Т. Романова [Романова 2003]. Найбільш повне визначення текстової категорії модальності пропонує О. Анісімова, яка визначає модальність як категорію, що включає найрізноманітніші види кваліфікації повідомлюваного, у тому числі поряд із суб'єктивною (емоційною, позитивною, негативною тощо) об'єктивною (логічну, інтелектуальну тощо) оцінку змісту тексту [Анісімова 2003, с. 30]. За В. Кухаренко, модальність є обов'язковою текстовою категорією, яка онтологічно властива тексту, «тому що останній є результатом суб'єктивного авторського осмислення дійсності і, природно, відображає не просто світ, але й світ, побачений очима автора» [Кухаренко 2004, с. 83].

Варто зауважити, що всі текстові категорії взаємопов'язані. Текст являє собою систему, за А. Загнітком, «в нормі, ідентифікуючи слово як таке, при поєднанні зовнішнього (текстового) і внутрішнього (перцептивного, когнітивного, афективного, вербального і невербального) контекстів, індивід швидко осмислює текст, а не «дістає зміст тексту зі значень слів» [Загнітко 2006, с. 21]. Життєвий досвід, знання про дійсність, система цінностей впливають як на формування, так і на сприйняття та розуміння будь-якого тексту.

Вияв ставлення автора до повідомлюваного свідчить про наявність у тексті оцінки. Оцінне значення є істотним компонентом смислу тексту. Авторське бачення дійсності втілюється в концепті тексту та пропагується читачам за

допомогою категорії оцінки. Зв'язок основних категорій тексту з функціонально-семантичною категорією оцінки дозволяє простежити текстотвірний потенціал останньої. Перспективним постає також вивчення загальнотекстової оцінки. Лінгвістика тексту дозволяє поглянути на оцінку з позицій цілого тексту, виявити її антропоцентричну природу та вивчити особливості її функціонування.

### ЛІТЕРАТУРА:

1. Анисимова 2003: Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов): Учеб. пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 128 с.
2. Арутюнова 1988: Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
3. Гальперин 2004: Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Изд. 2-е. – М.: УРСС, 2004. – 144 с.
4. Загнітко 2006: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навч. посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.
5. Каменская 1990: Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М.: Высшая школа, 1990. – 152 с.
6. Кожина 1987: Кожина М.Н. О функциональных семантико-стилистических категориях текста // Филологические науки. – 1987. – № 2. – С. 35-41.
7. Кухаренко 2004: Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту. Навч. посібник для студ. старших курсів фак. англ. мови. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 272 с.
8. Левицкий 2006: Левицкий Ю.А. Лингвистика текста: Учеб. пособие / Ю.А. Левицкий. – М.: Высшая школа, 2006. – 207 с.
9. Лосева 1980: Лосева Л.М. Как строится текст: Пособие для учителей / Под ред. Г.Я. Солганика. – М.: Просвещение, 1980. – 94 с.
10. Модальность 1992: Модальность в ее связях с другими категориями: Межвуз. сб. научн. тр. – Новосибирск: Изд. НГПИ, 1992. – 140 с.
11. Мороховский 1989: Мороховский А.Н. К проблеме текста и его категорий // Текст и его категориальные признаки: Сб. научн. тр. / Отв. ред. А.Н. Мороховский. – К.: КГПИИЯ, 1989. – С. 3-8.

12. Николаева 1978: Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 467-472
13. Папина 2002: Папина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории: Учебник для студ.-журналистов и филологов. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 368 с.
14. Поперечна 2006: Поперечна О. Проблема тексту і текстових категорій у сучасній лінгвістиці // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. Випуск 14 / Укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 226-230.
15. Радзівєвська 1993: Радзівєвська Т.В. Текст як засіб комунікації / АН України; Інститут української мови; відп. ред. М.М. Пешак. – К., 1993. – 194 с.
16. Романова 2003: Романова Т.В. Модальность как текстообразующая категория в современной мемуарной литературе / Под. ред. проф. Г.Н. Акимовой. – СПб.: Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 2003. – 296 с.
17. Селиванова 2002: Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое пособие. – К.: ЦУЛ, Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
18. Тураева 1994: Тураева З.Я. Лингвистика текста и категория модальности // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3. – С. 105-114.
19. Українська 2004: Українська мова: Енциклопедія / Редколегія: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

ББК Ш12=411.4\*316  
УДК 801.311

*Ганна МОНАСТИРЕЦЬКА,  
аспірант кафедри української  
мови та прикладної лінгвістики  
Донецького національного університету*

## **ЛІНГВОКРЕАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІРРЕАЛЬНО-МОДАЛЬНИХ ФОРМ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ**

*Стаття присвячена дослідженню лінгвістичного креативного потенціалу мовних одиниць, які належать різним рівням ФСП ірреальної модальності. Розглянуто функціонально-семантичну специфіку граматичних та лексичних реалізаторів ірреальної модальності, транспозитів, що передають відповідну семантику. Автор простежує міру вияву креативного потенціалу аналізованих мовних одиниць.*

***Ключові слова:** модальність, лінгвокреативність, функціонально-семантичне поле, граматичні й лексичні реалізатори, контекст.*

Перспективним видається аналіз лінгвокреативного потенціалу граем у світлі теорії функціональної граматики, зокрема теорії функціонально-семантичних полів (ФСП). Актуальність дослідження функціонально-семантичної специфіки граматичного арсеналу мови не підлягає сумніву: як зазначає М.В. Всеволодова, теорія ФСП пройшла тривалу перевірку як у практиці викладання, так і в численних теоретичних дослідженнях [1, с. 35]. Ця теорія дозволяє поглянути на мову як на складну побудову, яка зазнає перманентних змін, еволюціонує, водночас зберігаючи певну ієрархію компонентів, комплексний характер.

Поняття *лінгвокреативність* досі не зафіксоване в лінгвістичних енциклопедичних виданнях. Дослідники сходяться на тому, що це поняття означає здатність

породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення [10, с. 225-226; 3, с. 286]; творчі можливості (здібності), що виявляються в мисленні, почуттях, спілкуванні; здатність породжувати ідеї в нерегламентованих умовах діяльності [5, с. 359-360; 4, с. 192-193]; рівень творчої обдарованості, здібностей до творчості [9, с. 181]; часто позначення чогось екстравагантного [6, с. 38]; здатність виробляти нові ідеї, рішення, методи [8, с. 199]. Отже, вважаємо, що лінгвокреативність – це потенціал мовних одиниць породжувати нові можливості інтерпретацій завдяки відхиленням від схеми, передбачуваної мовною системою.

На питання функціонально-семантичної граматики в сучасній лінгвістиці звернули увагу О.В. Бондарко, І.Р. Вихованець, М.В. Всеволодова, Г.С. Щур, В.Н. Ярцева та ін. О.О. Сальникова визначає основні особливості конститuentів ФСП:

1) наявність у мовних засобах, які входять до певного угруповання, спільних інваріантних семантичних функцій;

2) взаємодія однорядних та нерівнорядних елементів (граматичних, лексичних, синтаксичних, фонетичних);

3) структура, в якій визначальну функцію мають такі ознаки: а) членування «центр (ядро) – периферія»; б) поступові переходи між компонентами відповідної групи та іншими угрупованнями; в) часткові перетини та «спільні сегменти» [7, с. 51].

**Об'єктом** нашого дослідження є ФСП ірреально-модальних форм. Предмет дослідження – креативний потенціал реалізаторів ірреальної модальності як компонентів ФСП. **Мета** – з'ясувати, яким чином реалізується креативний потенціал на різних рівнях ФСП ірреальної модальності. Поставлена мета зумовила розв'язання таких завдань:

– простеження специфіки вияву креативного потенціалу ірреально-модальних форм;

– виявлення найпотужніших реалізаторів ірреальної модальності.

Джерела збору фактичного матеріалу – тексти, які належать до художнього, публіцистичного та розмовного стилів української мови.

ФСП ірреальної модальності варто розглядати як тричленну структуру, яка складається з ядра, приядерної зони та периферії. Членування «центр – периферія» базується на функціональному принципі. До ядра належать ті засоби, за якими граматично закріплене значення ірреальності: 1) дієслова у формі наказового та бажального способу: *–Ну то що ж там такого, скажи?! Ну приблизно, хоч натягни якое!* (1, с. 41); *Якби Мар'ян знав, як я шкодую за своєю поведінку і як нудьгую в цьому краї смішних любовей* (4, с. 81); *Я не можу назвати марку українського мобільного телефону. Тож давайте й не будемо його створювати. Краще перекиньмо зусилля і ресурси туди, де ми можемо бути першими* (6, с. 28); 2) кон'юнктивні синтаксеми: *Попільничка – це було найулюбленіше Джонове українське слово. Він казав, що якби у нього колись народилася донечка, то отак ніжно він би її назвав* (5, с. 26); *А якби Максиміліан Олександрович дожив до наших днів, він обов'язково підкреслив би значущість 2007 року – нині Духів день так само припадає на 28 травня* (6, с. 57); 3) вставні слова: *Здається, все стало на свої місця, все ясно... Проте є ще одне написання слів, про які йдеться* (8, с. 12). *На мою думку, це гарна порада* (Розм.); 4) слова категорії стану: *Життя паскудне. Але треба жити. Іншого не дано* (2, с. 38).

У приядерну зону входять: 1) інфінітивні конструкції, що включають ірреально-модальні частки: *Зліва була залізнична станція – справжнісінька, сказати б, автентична залізнична станція, такаж, як і в місті* (1, с. 102); *Ішли, і як би не збрехати, Трохи не з пару добрих гін, Як ось побачили і хати, І весь Плутонів царський дім* (3, с. 106); 2) лексичні реалізатори ірреальної модальності: *У тому барі при довгій стійці постійно сиділо кілька відвідувачів. Я мусив переходити від одного до іншого, щоби вислухувати історії їхнього життя і давати мудрі поради* (5, с. 45); *Спілкування з Петьою для багатьох оберталось нежданим смисловим експериментом. Своїми потойбічними жартами він міг налякати до смерті* (1, с. 22);



особливої експресивності набувають такі речення, в яких модальність ірреальності передається фразеологічними одиницями: *Он, кажуть, уже й в опозиції долоні сверблять до роботи* (6, с. 18); *Війни, війни! – кричать, бажають, Пекельним пламенем палають I молодеє і старе* (3, с. 146). Інфінітивні конструкції не віднесено до ядра, оскільки інфінітив являє собою нуль-марковану форму (відтінок ірреальної семантики вносять тут не повнозначні, а службові слова – частки). Лексичні реалізатори мають цілий ряд особливостей, які не дозволяють кваліфікувати їх як власне-ядерні компоненти ФСП. Персоналізованість та темпоральна визначеність свідчать про те, що повідомлення з лексичними реалізаторами ірреальності не стільки акцентують ірреальність певної дії, як підкреслюють наявність певного бажання, волевиявлення: *Коли приходить Інна, я мрію заховатися до шафи* (4, с. 81). Подекуди лексичні реалізатори позбавлені персональної визначеності, мають лише темпоральну: *Хотілося розповідати давній подрузі про всі свої печалі* (2, с. 8). Водночас одні й ті ж форми способів можуть передавати кілька відтінків значення ірреальності, тобто вони як більш спеціалізовані засоби можуть краще, повніше виконувати функцію вираження ірреальності. Так, імператив може синкретично реалізувати пораду, наказ і бажання: *Бережи тасмницю, – сказав Андрій, намагаючись охопити цими словами все своє буття, і ми обійнялися на прощання* (1, с. 162); *Ти на роботу? Ні? Ходімо, вип'ємо по каві* (2, с. 29). Бінарність, не абсолютна ірреальність конструкцій із лексичними компонентами типу *хочу, можу, прагну* виявляється також у тому, що такі комбінації можуть входити до складу речень із однорідними присудками поруч із індикативними синтаксемами, які мають протилежне граматичне значення – реальність: *Я хочу читати і читаю в цей момент* (Але не *Я читав би і читаю зараз*). Отже, ірреально-модальна способова форма не допускає повідомлення про паралельне, одночасне виконання дії. *Читав би* містить приховане значення – *не читаю в даний момент*.

До периферійної зони аналізованого ФСП належать контекстуальні реалізатори ірреальної модальності, тобто

форми, за якими грамати́ка закріпила вираження інших значень, подекуди навіть протилежних. Наприклад, у певному контексті або в комбінації з певним паралінгвістичним кортежем дієслова у формі дійсного способу можуть реалізувати значення ірреальності повідомлюваного. Фраза *Василь Петрович поводить́ся як справжній інтелігент* може сприйматися як іронічне висловлення, якщо мовець під час комунікативного акту глузливо посміхається або коментує недостойну поведінку особи, яку просто неможливо вважати інтелігентною. Подібним чином ірреальність реалізується, коли дієслова у формі майбутнього часу означають певну обіцянку, яка не виконується: *Я питала тата: «Ти купиши мені фортепіано?», а він завжди відповідав, що купить, хоч так ніколи і не купив (4, с. 98).* У останньому висловленні значення обіцянки сполучається із значенням переповідності та значенням нездійсненності (*він відповідав що + купить + ніколи не купував*). Крім того, переосмислення можуть набувати дієслова, значення яких модифікує покликання на певне джерело, вірогідність якого не доведена: *Сам Олег, що мав прізви́сько «Віщий», був чи братом чи сватом славетного Рюрика – варязького конунга (воєводи), запрошеного, за легендою «Повісті времінних літ», новгородцями «з-за моря» для виконання в Новгороді функцій правителя-найманця – фактично «шерифа» (6, с. 18).* Ірреально-гіпотетичне значення можуть також реалізувати вставлені конструкції: *Був тоді холодний вересень – майже як зимовий місяць (так мій сусід казав, а він часом любить перебільшувати) (Розм.).*

В тому самому тексті лінгвокреативність часто реалізується кількома мовними одиницями. Наприклад: *Відомо, що словосполучення, які являють собою повторення того самого слова або тих самих частин прислівникового типу, треба писати через дефіс: хоч-не-хоч, віч-на-віч. Здавалося б, що й сам на сам слід так писати, проте в поданому правописом переліку словосполучень, які охоплює це правило, сам на сам немає. Що це: випадковість, помилка? Як же тоді розуміти одностайність словників, де знаходимо сам на сам без дефісів? (8, с. 9).* У наведеному прикладі широкий арсенал реалізаторів

ірреальної модальності: а) ядерні реалізатори: вставні слова (*здавалося б, відомо*); модальні слова (*треба, слід*); питальне речення, що виражає гіпотезу (*Що це: випадковість, помилка?*) тощо. Усі разом ці мовні одиниці впливають на витворення ефекту діалогійності: автор ніби веде дискусію, розмову з читачем – пропонує різні версії, висловлює власні гіпотези й оцінки (*треба, слід*), ставить питання до уявного опонента – читача. Витворюється уявний діалог. Аналізований текст належить до науково-популярного стилю, тому діалогійність сприяє полегшенню сприйняття складної для читача інформації: автор, випереджаючи можливі питання, одразу сам дає відповіді.

Лінгвістичний креативний потенціал потужно виявляється в гумористичних творах: *Рутульці дралися на стіни, Карабкалися, як жуки, Турн з ярости дрижав і пінив, Кричить: «Дружненько, козаки!»* (3, с. 181). Поєднання різнорівневих засобів робить особливо яскравою і виразною мову твору. В аналізованому тексті можна знайти засоби, які належать до ядра ФСП ірреальної модальності (*«Дружненько, козаки!»* – еліптична імперативна конструкція, яка передбачає спеціалізовану способову форму); периферійної зони (*карабкалися, як жуки* – порівняння, яке в контексті реалізує ірреальну модальність: *були подібні до жуків, але жуками не були*). Імператив із апеляцією до козацтва контрастує з постатями рутульців – персонажів, чия етнічна належність не має жодного відношення до України й Запорізької Січі; порівняння з жуками знижує урочистість події – бою між величними воїнами. Ірреальні події контрастують із подіями, які відбуваються у площині реальності художнього твору, і таким чином виникає комічний ефект.

Загалом реалізаторами лінгвокреативного потенціалу можуть стати одиниці будь-якого рівня ФСП. Але вищий вияв креативності властивий неспеціалізованим засобам вираження ірреальної модальності: сам по собі факт заміщення спеціалізованих мовних одиниць неспеціалізованими – це акт мовної творчості. Так, один із героїв роману Л. Дереша «Архе», розмірковуючи про вірогідність спостереження галюцинацій,

спричинених споживанням так званої «плазми», намагається нав'язати опоненту власну думку. І хоча насправді ця реалізація гіпотетична, комунікант уживає індикативні дієслівні форми, тим самим здійснюючи спробу переконати слухача: *Значить, усе-таки виділа, – мовив Антон розважливо й затягнувся. – Бо не виділа б – не знайшла би й фокусу... Ти виділа «плазму»...* (1, с. 54). Потужність креативного потенціалу периферійних реалізаторів ірреальності легко довести при заміні їх приядерними реалізаторами: *Значить, ти усе-таки виділа ≠ Значить, ти усе-таки могла видіти*. Нівеляція індикативності зводить нанівець спробу маніпулювати думкою співрозмовника, зменшує для опонентів вірогідність існування «видінь». В іншому випадку реальність індикативної форми спростовується лексичним реалізатором ірреальної модальності, вживаним у головній частині складнопідрядного речення: *Терезка гадала, що в ній прокидається Геній* (1, с. 20). Пафосна й дещо зухвала ідея щодо «пробудження Генія» контрастує із дієсловом *гадати*, семантика якого так чи інакше передбачає значення ірреальності, припущення та суб'єктивності. Такий контраст також сприяє створенню комічності. Як і в попередньому прикладі, усунення індикатива й ігнорування контексту спричиняють послаблення креативності – ефекту комічності: *Терезка гадала, що в ній прокидається Геній ≠ В Терезці міг прокидатися Геній* (контраст між очікуванням персонажа й реальністю, описуваною в художньому творі, знівельовано).

Цікавим випадком є вживання дійсного способу для реалізації значення низької вірогідності або неможливості. Такі висловлення звучать глузливо, іронічно: *Так я тобі і повірю! Та ти ж весь час фантазуєш!* (Розм.). Ситуація виконання дії здається мовцю неможливою. Інколи значення ірреальності реалізують субстантивні або атрибутивні словосполучення: *Однією з небагатьох нездійснених мрій назавжди залишиться страшенне бажання покурити з татом під час нічної їзди автом* (5, с. 55). Саме по собі слово *мрія* передає семантику ірреальності, а в розглядуваному реченні ефект подвоюється за рахунок слова *нездійснений*. Подекуди про бажаність, необхідність або можливість певного факту реципієнт

дізнається з підтексту: *Один близький товариш позичив у мене багато грошей і втік до Америки. Щоби якось компенсувати втрату, його мама влаштувала мене нічним сторожем і двірником у дитячий садочок (5, с. 63).* Слова *щоби* якось компенсувати втрату наводять на думку, що в матері товариша виник намір спокутувати синову провину.

Маніпулятивний вплив на опонента, можна простежити у публіцистиці. Публіцистичні твори зазвичай перенасичені вставними словами, словами категорії стану та іншими мовними одиницями, які скеровані виробити в реципієнтів «правильне» бачення проблеми. Аналіз статті політолога В. Небоженка «Форма політичного відчуження» дав багато прикладів подібного впливу на аудиторію: *Зрозуміло, для того, щоб змінити ситуацію, потрібні нові вибори. Але вони вже будуть чи президентськими, чи до місцевих Рад (7, с. 25).* Лексема *потрібно* вносить відтінок впевненості в необхідності вказаної дії. Вживання індикатива у формі майбутнього часу також скероване на підкреслення необхідності, більше того неминучості дії – тут автор власну гіпотезу подає як безкомпромісний варіант розвитку події, адже об'єктивнішим було б використання гіпотетичних конструкцій. Індикатив передає значення абсолютної впевненості у висловлюваному або спробу нав'язати певну думку іншим.

Отже, у одному тексті можуть успішно функціонувати і взаємодіяти мовні одиниці різних рівнів ФСП ірреальної модальності: 1) ядерні компоненти (дієслова у формі наказового і бажального способу, умовні синтаксеми, вставні слова, слова категорії стану); 2) приядерні компоненти (інфінітивні конструкції, лексичні та фразеологічні реалізатори ірреальності); 3) периферійні компоненти (контекстуальні реалізатори ірреальної модальності – транспозитивні дієслівні форми, іменникові конструкції, висловлення з відповідним паралінгвістичним кортежем тощо). Усім цим засобам властивий лінгвокреативний потенціал: вони можуть сприяти витворенню ефектів комічності, іронічності, діалогічності, переконливості та ін. Проте найпотужнішими є неспеціалізовані реалізатори ірреальності. Про їхню лінгвокреативну потужність

свідчить неможливість повноцінної заміни спеціалізованими мовними одиницями. Розгляд креативного потенціалу у світлі теорії функціональної граматики може стати основою для подальшого докладного аналізу та опису мовного матеріалу.

### ЛІТЕРАТУРА:

1. Всеволодова М.В. Функционально-семантические поля и функционально-семантические категории (К вопросу о структуре содержательного пространства языка) // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 15 / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред) та інші. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 34-43.
2. Корди Е.Е. Оптативность / Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / Ред. А.В. Бондарко, Е.И. Беляева и др. – Ленинград: Наука, 1990. – С.170-185.
3. Мещеряков Б.Г. Психология. Тематический словарь / Б.Г. Мещеряков. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 439 с.
4. Современный психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – М.: АСТ; СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 490 с.
5. Психолого-педагогический словарь / Сост. Е.С. Рапацевич. – Минск: Соврем. слово, 2006. – 928 с.
6. Ремчукова Е.Н. Креативный потенциал русской грамматики. – М.: Изд-во РУДН, 2005. – 329 с.
7. Сальникова О.О. Функционально-семантическое поле як спосіб дескрипції мови // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 14 / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред) та інші. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 49-53.
8. Свенцицкий А.Л. Краткий психологический словарь. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – 512 с.
9. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
10. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.

### СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Дереш Л. Архе: Монолог, який усе ще триває. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.

2. Кононенко Є. Зустріч у Сан-Франциско. – К.: Дуліби, 2006. – 264 с.
3. Котляревський І. Повне зібрання творів. – К.: Наук. думка, 1969. – 512 с.
4. Малярчук Т. Ендшпіль Адольфо або Троянда для Лізи. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – 160 с.
5. Прохасько Т. З цього можна зробити кілька оповідань. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 128 с.
6. Україна. – 2007. – № 2-3. – 80 с.
7. Україна. – 2007. – № 10. – 112 с.
8. Чак Є. Мандрівка в Країну слова: Науково-популярна книжка. – К: Веселка, 1981. – 103 с.

**ББК 83.3(4 Укр)6**  
**УДК 801.561.1**

**Леся ОЛІФІРЕНКО**

*кандидат філологічних наук, доцент  
Донецького інституту ринку та соціальної політики*

## **ХУДОЖНЄ ПОРІВНЯННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ПОЕТИЧНОЇ ЕКСПРЕСІЇ В ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ВАСИЛЯ СТУСА**

*Стаття присвячена аналізу художнього порівняння як джерела поетичної експресії в поетичних творах В. Стуса, особливостям функціонування, класифікації порівнянь за структурою, походженням і призначенням.*

**Ключові слова:** *безобразне слово, метафоричне порівняння, неметафоричне порівняння, троп.*

Основу специфіки поетичної мови становить художня активізація образної виразності загальнолітературної мови, яка не вичерпується лише тропами. Літературознавець М. Коцюбинська з цього приводу зауважує, що “буває образність, так би мовити, більш внутрішня (в тропях) і зовнішня, створена безобразними словами” [1, с. 21].

Письменник за допомогою безобразних слів може малювати точні, пластичні, виразні, зримі і відчутні образи. Це залежить від індивідуальних творчих уподобань автора, від його стилю. Тропи, наголошує М. Коцюбинська, особливо сконцентровано виявляють характер образного мислення. І справа не в кількості тропів – а в їх якості.

Відомо, що у тропях знаходить своє відображення не лише індивідуальність письменника, а й дух епохи, характер народу. Троп – це не та форма, в яку виливається готова поетична думка, а та, в якій вона народжується. Письменник не придумує словесних образів, а мислить ними.

Первісним тропом і виразником образотворчої мовленнєвої експресивності є порівняння. Воно підкреслює й посилює образ одного предмета чи явища за рахунок іншого, викликає певні естетично скеровані асоціації та почуттєво-оцінні реакції, а найголовніше – активізує увагу й образне мислення людини.

Поняття “порівняння” у загальному плані надзвичайно розлоге. “У широкому розумінні яесь порівняння лежить в основі майже всіх тропів, особливо метафоричної групи”, – продовжує М. Коцюбинська [Там само, с. 38]. Вживається цей термін також і в локальному значенні для позначення одного з видів тропів, притаманних поезії В. Стуса, – як засіб створення образності, пояснення одного предмета або явища за допомогою іншого, подібного до нього.

Порівняння як один із експресивно-виражальних засобів художньої творчості В. Стуса можна поділити на прості та розгорнуті. Прості, створені за допомогою сполучників, диференціюються на загальноновживані та індивідуально-авторські. Серед простих, побудованих без участі сполучників, виокремлюємо індивідуально-авторські, що в свою чергу поділяються на три групи:

- 1) створені за допомогою предиката;
- 2) із пропуском сполучникової компаративної зв’язки;
- 3) у вигляді придієслівного іменника у формі орудного відмінка.

Використовуючи загальноновживані (чи постійні) порівняльні звороти зі сполучниками, В. Стус продовжує велику традицію цього тропу в українській літературі, оскільки



порівняння широко застосовувалися ще в усній народній творчості. З-посеред сполучників, уживаних поетом у цій категорії порівнянь, виступають *як, ніби, мов, немов, наче, неначе*. Вони репрезентують неметафоричні порівняння, асоціації в яких є прямими та простими; вони не відходять далеко від явища і ґрунтуються на буквальних, прямих ознаках. Такі художні порівняння загальнономовного (часто фольклорного) характеру конструюються на основі традиційних, колективних (об'єктивних) естетичних уподобань. У загальнономовних простих сполучникових порівняннях В. Стуса здебільшого немає метафоричних переносних зв'язків, асоціації тут мають пряме, неметафоричне значення. Напр.: *...Порадій, що... простір волі — чорний, як крило вороняче* (ЧТ, с. 70); *Один, як перст, стою себе супроти* (ЧТ, с. 106); *хай видива подаленіли/ на чорний, як смола, воді* (ЧТ, с. 177); *У порожній кімнаті,/ біла, ніби стіна,/ притомившись чекати,/ спить самотня жона* (П-1, с. 35) та ін.

Образи у порівняннях такого типу М. Коцюбинська розглядає як метафоричні, але порівняння в них “буквальні, безпосередні” [1, с. 38-40]. У Стусівських виразах “*чорний, як смола*”, “*біла, ніби стіна*”, “*чорний, як вороняче крило*”, “*холодна, як колодочка... ножа*” тощо порівняння, звичайно, будуються на прямих асоціаціях, а тому вони є неметафоричними. Художні порівняння такого типу мають прозору логіко-семантичну основу. Вони сприймаються без особливого інтелектуального напруження і є помірно експресивними. А фраза *Летять, як кулі,/ спогадування проминулих літ* (П-1, с. 191) є порівнянням метафоричним, оскільки у своєму розумінні містить складність, багатоступеневість.

Характерною ознакою естетизації поетичної мови виступають у В. Стуса індивідуально-авторські сполучникові прості порівняння, які мають складну логіко-семантичну основу, а тому потребують асоціативної розумової активізації суб'єкта. Завдяки своїй двочленній структурі ці тропи реалізують формально-смісловий характер. Компаративною зв'язкою у порівняннях такої категорії у В. Стуса виступають сполучники *мов, як, наче, неначе* тощо, пор.: *А в річці місяць, мов латаття,/ доріс до повні і розмок* (ЗД, с. 43); *Берези у воді по*

*горло,/ мов риби, тріпаються...*(ЗД, с. 63); *У Прохорівці — сні, мов ріки/ напровесні...*(ВЦ, с. 179); *Ти пахнеш сонцем, наче кріп./ і грієш вихололе тіло...*(ЧТ:99); *Зорі палахкотить тирлич,/ неначе автоген* (ЧТ, с. 51). Подібні індивідуально-авторські сполучникові прості порівняння набувають у поетиці В. Стуса гіперсемантизації, оскільки їхня експресивність є надзвичайно високою в силу власного метафоричного значення та потужної образності, забарвленої і генетично первинним значенням, і новим контекстуальним виявом.

Більшою кількістю, ніж сполучникові, репрезентовано у поетичному дискурсі письменника прості безсполучникові індивідуально-авторські порівняння. З-поміж таких порівнянь найбільшу кількість становлять порівняння, створені поетом у вигляді придієслівного іменника в орудному відмінку. Порівняння цього зразка особливо зближуються з метафорою навіть за формою, що дозволяє називати його прихованим: *Осамотілі липи в вітрі хрипли,/ сухе проміння пахло сірником* (ЗД, с. 51); *і терлись зорі крем'яхом сухим...*(ЗД, с. 77); *У лісі ледь перші проліски/ зойком вибухнули з-під снігу* (ЗД, с. 65); *І Лиса гора проліта — схарапудженим птахом...*(ВЦ, с. 159); *Пінна хмара пропливла — старою згадкою* (Кр, с. 199); *Зимова блискавка розбила/ твій дім надвоє — колуном* (ЧТ, с. 33); *Богоматір'ю німує/ моя дружина* (ЧТ, с. 39); *нам світ не належить — бовваном стоїть* (П-2, с. 27). У таких порівняннях виразно відчутна метафора з її здатністю концентрувати та узгоджувати у своєму потужному семантичному полі найвіддаленіші чи найнесумісніші асоціації (*зойк пролісків, згадка хмари, крем'яч зір* тощо). У подібній формі порівняння є завжди елементом метафоризації дії (*вибухати зойком, тертися крем'яхом, пропливати згадкою*), що зумовлює типову для метафори динаміку.

Деколи у порівняннях В. Стуса опускаються сполучники, також наближаючи порівняння до метафори. Це порівняння, побудовані з пропуском компаративної зв'язки, пор.: *Десятилітнє терпіння — / вмирання. Сон — / визволення* (ЗД, с. 53); *Хай життя — одне стернисте поле...*(ЗД, с. 62); *Море — / чорна грудка печалі* (ЗД, с. 106); *Лише збагни: людина — небожитель,/ не відданий ані добру, ні злу...*(ЧТ, с. 74); *Ти — пунктир смертей/ душі живої* (П-1, с. 103); *Розп'яття неба — в*

два крила,/ і сонця вись — як грім/ над головою (П-2, с. 5). Метафоричність у таких порівняннях — це синтетичність, багатоступеневість, складність асоціацій, що зливаються одномоментно. У простих метафоричних порівняннях із пропуском компаративної зв'язки поет створює цілий ряд асоціацій, кожна з яких може бути метафоричною сама по собі.

Не менш значущими та функціонально навантаженими постають у Стусовій поезії розгорнуті порівняння, за допомогою яких автор зіставляє певні явища чи поняття, розкриває ряд ознак одного або навіть групи предметів, дає цілу картину: *І лягають літери на папір, мов сніг землю мережить,/ щоб небо проясніло до ранку* (ЗД, с. 63); *Я це чула: щось обірвалось,/ так, як з канату/ обривається альпініст — головою вниз, у провалля,/ я це чула.../ так, як чують/ наближення материнства* (ЗД, с. 64); *Мов лялечка, прозорою сльозою,/ своєю тінню, власним небуттям/ я відчуваю власну смерть — живою,/ як і загибель — самовороттям* (ЧТ, с. 58); *Живи у душах інших, як вампір./ Бо вже давно немає в тебе тіла./ Таким бо таланом нагородила/ тебе земля і весь відьомський клір* (П-1, с. 201) та ін. Такі порівняння будуються у В. Стуса на єдиному, проте ключовому зіставленні, завдяки деталізації якого твориться поширене уподібнення, створюється ціла картина, сцена. Так, розгорнутим порівнянням є початкові дванадцять рядків твору «з сильно рількеанським звучанням» [2, с. 52-83] “Неначе стріли, випущені в безліт...”:

*Неначе стріли, випущені в безліт,  
згубилися між обидвох країв,  
проваджені не силою тятив,  
а спогадом про образи почезлі,  
так душі наші: о порі вагань  
під щемний спів земного притягання  
спішають у тишу, в безвість, у смеркання,  
де Бог тримає всепрощену длань.  
Нас позначають криволепти птиць,  
що, знявшись д'горі, засягають паді,  
а доля задивляється в свічаддя  
своїх ярів, узгір'їв і криниць.*

Тут поет, створивши два художніх плани – світ речей та світ душ, порівнює людські душі зі стрілами. Людські душі,

наче стріли, летять понад землею, скеровані *не силою тятив*, а *спогадом про образи почезлі* (П-1, с. 44). Зіставлення стріл із людськими душами цілісно структурує поезію, посилюючи тим самим внутрішньотекстові зв'язки. Далі уподібнення пригасає. До нього додається образ крила, і вже наприкінці авторський голос підтримує відчуття лету, але не пов'язаного з образом стріл: *за сині за моря лети по воду/ однаково — чи мертву, чи живу*. Приклад цього вірша свідчить про вміння письменника мислити асоціативно, відшуковувати для донесення своєї думки свіжі, незатерті образи та порівняння.

Внесок В. Стуса в систему експресивно-виражальних засобів поетичної мови виявляється насамперед у тому, що він яскраво продемонстрував можливість підпорядкування цілого тексту метафорично-образному порівнянню, з якого починається сам текст, або до якого логічно приводить вся оповідь. Подекуди такі порівняння постають структурно з'єднувальними компонентами, перебуваючи у середині вірша і посилюючи внутрішньо-текстові зв'язки. Порівняння у поетичних текстах В. Стуса виконують насамперед зображувально-виражальну та оцінну функції.

### СКОРОЧЕННЯ

**ЗД** – збірка “Зимові дерева”

**ВЦ** – збірка “Веселий цвинтар”

**Кр** – збірка “Круговерть”

**ЧТ** – збірка “Час творчості”

**П-1** – збірка “Палімпсести”, книга 1

**П-2** – збірка “Палімпсести”, книга 2

### ЛІТЕРАТУРА:

1. Коцюбинська М. Образне слово в літературному творі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 188 с.
2. Рубчак Б. Перемога над прірвою. Про поезію Василя Стуса// Сучасність. — ч. 10. — 1983, жовтень. — с. 52-83.
3. Ткаченко А. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства). — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 448 с.
4. Чабаненко В. Основи мовної експресії. — К.: Вища школа, 1984. — 167 с.

ББК 81.441.1

УДК 811.161.2 : 82-1

**Володимир ПІВЕНЬ,**

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету*

## **МОВНІ ЗНАКИ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО**

*Стаття висвітлює основні мовні знаки поетичних творів Івана Світличного, аналізує їхню відповідність до змісту як окремих його віршів, так і їх підбірок, об'єднаних цими знаками.*

**Ключові слова:** *зміст, знак, образ, код, сигнал, форма.*

Час вимагає від лінгвістики, як і від будь-якої іншої науки, не зациклюватися на самій собі, а рішучо виходити за межі лінгвальних проблем задля створення досліджень актуальних проблем нашої доби, виявлення мовних особливостей спадщини непересічних майстрів слова – особистостей далекого й недавнього минулого заради глибшого розуміння й відчуття їхнього мислення й почування, мотивацій їхньої творчості в критичні періоди вітчизняної історії, коли Слово дорівнювало Вчинку.

Поетичний доробок „архітектора шістдесятницького руху” (М. Горинь) Івана Світличного впродовж останніх років досліджувався багатьма визначними літературознавцями (І. Бажинов, Ю. Барабаш, О. Зинкевич, І. Дзюба, В. Іванисенко, Р. Іванченко, І. Качуровський, Г. Костюк, М. Коцюбинська, І. Кошелівець, О. Мишанич, О. Неживий, Б. Олександрів, Ф. Пустова, Я. Славутич, Г. Сивокінь, А. Ткаченко та ін.), однак ґрунтовних мовознавчих праць, на жаль, немає. Ця стаття є спробою часткового заповнення такої дослідницької прогалини.

Вагомою мотивацією щодо вибору проблеми дослідження є те, що за свідченням М. Коцюбинської, І. Світличний «цікавився знаковими системами, семіотикою, зокрема працями Ю. Лотмана...» [Світличні 1998, с. 19].

Мовні знаки творів Івана Світличного, виражені окремими лексемами, словосполученнями й висловами є кодами-сигналами для читача, що репрезентують (знаково-символічно представляють) ті чи інші локуси значень поетичних образів і слугують допоміжним засобом систематизації мовної картини світу, цілісного уявлення про його словесність загалом. Теоретичною базою цього дослідження є окремі положення лінгвістичної семіотики, що здебільшого характеризується семантикою (зв'язок знака з означуваним об'єктом).

Зв'язок знака з предметами та явищами, що складають образи, як вважають фахівці, має лише умовний характер, тому спроба характеристики відчуттів та уявлень від власне знаків неминухо призводить до агностицизму (неможливості пізнання раціональною свідомістю).

Упродовж попередніх десятиліть гносіологічну проблему теорії знаковості досліджували: Л. Абрамян, А. Ветрова, В. Мантатов, Є. Панов, М. Попович, Л. Резникова та ін. Грунтовний аналіз основних семіотичних методів і понять здійснювали А. Коршунова, І. Нарський, В. Тюхтіна, Л. Уварова та ін.

Фахівці з лінгвістичної семіології сходяться на тому, що поняття **знака** поєднується із суміжним поняттям **значення**, бо знак і значення взаємно потребують одне одного. Знак і значення співвідносяться як загальнофілософські поняття форми і змісту, що, як відомо, є взаємозалежними категоріями.

Отже, мовні знаки, що виявляють сутнісні семантичні утворення поетичного мовлення Івана Світличного складають предмет нашого дослідження.

Будь-який художній текст як переплетіння семантичних одиниць містить знаки-локуси, що репрезентують (узагальнено представляють) як зміст, так і семантику найсуттєвіших його компонентів. Знак-локус заступає не тільки зміст певної завершеної смислової одиниці тексту, а й художній образ цієї одиниці, котрий є складником сукупної образної картини твору (вірша, циклу, збірки).

Проблемним аспектом у контексті статті є питання співвідношення образу і знака. Грунтовне дослідження російського науковця В. Мантатова, що узагальнює пошуки

багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників використано як основне наукове джерело статті. Науковець зауважує *суперечливу* єдність знака і образу. Протилежністю поняття образу з гносеологічного погляду є поняття знака. Посилаючись на Гегеля, В.В. Мантатов зазначає: „Знак є безпосереднє споглядання, що є зовсім іншим змістом, ніж те, чим воно є само по собі” [Мантатов 1980, с. 4].

„Упродовж майже сорока років після Л.С. Виготського, – зауважують М.В. Гамезо, Б.Ф. Ломов, В.Ф. Рубахін, – загальнотеоретичною розробкою питання про природу й психологічні функції знака психологи практично майже не займалися” [Мантатов 1980, с. 5], тому розгляд мовної знаковості поезій однієї з найяскравішої постаті шістдесятництва, яким є Іван Світличний, є не тільки актуальним, а й науково вартісним.

Зв’язок знака й позначуваного ним предмета є не безпосереднім, не природно-причинним зв’язком, а опосередкованим, соціально детермінованим. Сутність такого зв’язку полягає в тому, що *знаки є носіями, засобами фіксації розумових образів на позначення предметів*. „І оскільки мовні знаки виступають носіями ідеальної інформації (про безпосередню дійсність умоглядних образів предметів), вони репрезентують ці предмети, відсилають до них, орієнтують людей щодо них” [Мантатов 1980, с. 13]. Творення знаків, на думку вчених, – природний процес людини, бо права півкуля мозку відповідає за образне мислення, а ліва – за абстрактне, тобто за творення знаків [Панов 1980, с. 109].

Так знаки словесності Івана Світличного є такими „засобами фіксації” змісту й характеру його мислення не тільки як неформального лідера дисидентського руху, а й усїєї нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи.

Знак, залишаючись сам по собі, виявляється водночас „інобуттям” іншого предмета, точніше, матеріальним носієм його ідеального образу і знаряддям оперування ним. Відтак мовні знаки виступають факторами ідеалізації зовнішньопредметних операцій, перетворюючи дії із

матеріальних у ідеальні, дозволяючи при тому схоплювати об'єктивний зміст, відображати зовнішній світ.

Специфіка мовної знакової діяльності полягає в тому, що вона орієнтована на опанування інших речей, і явищ, що складають зміст твору, має мету, котра перебуває поза конкретним світом предметів. Наприклад, у сонеті „Язык” вжито топоніми *Київ* і *Соловки*; номінативи *нетрі*, *язичник*, *схема*, *єретик*; порівняльний зворот *Січе словами, як мечами* та ін., а кодом-сигналом або мовним знаком цього твору є ***Несвобода слова***. Якщо проаналізувати усі наявні лексико-семантичні одиниці цього твору, можна перекоонатися, що форма знака дійсно перебуває поза предметним світом цих одиниць. Оскільки вся вартість знака походить від його осмисленості, а не від фізичної відповідності репрезентованим предметам, то ***зв'язок знака з означуваним є дійсно умовний***.

Знака без значення не існує. Бути знаком – це не є природною властивістю будь-якого предмета, це – його суспільно-функціональна якість. Будь-який предмет може виступати знаком оскільки має здатність представляти інші об'єкти у процесі діяльності людини. Так і в словесності: будь-яка мовна одиниця може бути знаком за умов осмислення його суспільної (духовної, інтелектуальної, морально-етичної, національної та ін.) якості.

Знак є наочним, чуттєво сприйманим виявом закодованої в ньому інформації; у процесі його сприймання й усвідомлення він водночас є ключем для розкодування цієї інформації. За перцептивною (чуттєво сприйманою) природою знак і сигнал мають багато спільних рис.

Отже виявлення й розкодування знаків-сигналів поетичних творів Івана Світличного – ключ до поглибленого сприйняття ідейного, інтелектуального й художньо-образного світу організатора й натхненника опору радянському тоталітаризму як видатної особистості 60-80-х років ХХ століття, якої так бракує нам сьогодні.

Проблема, з якою стикається дослідник, це визначення кількості мовних знаків. Усе залежить від ступеня узагальнення й абстрагування: чим він вище, тим менша кількість знаків береться до уваги.



Обмежений обсяг статті не дозволяє навести навіть мінімум максимально емних і узагальнених знаків, а відтак змушені обмежитися декількома основними: 1. «Честь і гідність». 2. «Визначена позиція». 3. «Іронія й гумор». 4. «Біль».

1. Знак **«Честь і гідність»** українського інтелігента Івана Світличного – це не високопафосне словосполучення. Про цю людину як правдивого носія цих якостей свідчать усі сучасники. Це підтверджують усі, кому випало спілкуватися з цією непересічною особистістю. У 1993 році Галина Севрук зауважувала: «Як сьогодні бракує в тому згорьованому парламенті України чесного, розумного і високоморального Івана Світличного» [Світличні 1998, с. 197]. Лише про людину правдивої гідності й моральної висоти сучасники можуть написати таке: «Іван жив за космічними законами, ігноруючи спотворену дійсність, піднімаючись над побутом, підлістю й ницістю людською» [Світличні 1998, с. 197]. І це дозволяло йому бути вільним в умовах цілковитої неволі, бачити світ по-своєму... Високе почуття гідності не дозволяло йому опускатися до «отарно-групового» світовідчуття: «Іван мав чітко виявлене особистісне світобачення, а через особистість – громадянське, а отже, й справді національне...» [Світличні 1998, с. 249]. У сонеті «Відчай» знаходимо: *Ніде ні святощів, ні свята... Душа заскимлить, з тями стята. Та, Господи, не доведи – З розпуки, з відчаю, зі страху – Покласти **честь** свою на плаху! Вже краще голову клади.* Змістове наповнення сонета – усвідомлення того, що світ у край занепає, не має спричинювати відчай і паніку, бо через це можна згубити все. Словесне формулювання двома синонімічними поняттями знака «Честь і гідність» має певні семантичні зв'язки з висловами *Шпана чи лицар – честь одна; Покласти честь свою на плаху*, проте мовний знак зберігає свою відокремленість щодо загального контексту твору. Загалом – це заклик бути стійким попри будь-які обставини, бо слабкодухність веде до втрати честі.

Одним із найвиразніших творів, що перебуває під цим знаком, є сонет-докір Зіновії Франко («Епітафія»). Ідея: в душу плюють тоді, коли сам це дозволяєш робити: *Та тільки не воскресне впала Душа: ти в неї наплювала, А інші звикли й теж плюють.* Ключові семантичні одиниці, що виправдовують

визначення мовного знака: *ганьбовище розп'яття; душу гвалтом рвуть на часті; самопокаяні прокляття; самопрокльонні каяття*. Як видно, мовний знак має достатню абстрагованість від змісту й слугує за код-сигнал: твоя честь – у твоїх руках за будь-яких скрутних обставин.

2. Знак «**Визначена позиція**» – репрезентує важливий зміст: людина знає заради чого вона живе, знає чому чинить так, а не інакше, усвідомлює небезпеку наслідків своїх вчинків, але керуючись високими ідеалами боротьби за Визволення, готова стати жертвою в нерівному зіткненні із системою. Цей, знак що представляє чи не найбільшу кількість творів («Глина», «Аншлюс», «Посполиті», «Супермен», «Вселенська робінзонада», «Я – дисидент», «Голови», «Архімед» та ін.), є визначальним загальом для тих, хто лише вперше почув про Івана Світличного. З лінгвофілософського погляду, знак визначеної позиції співвідноситься зі семантичним масивом значеннєвості, як форма до змісту. Лексична форма словосполучення «Визначена позиція» (*визначеність* – остаточно сформульованість, вирішеність, доведеність; *позиція* – закріплене місце розташування, точка або кут зору, аспект) опосередковано пов'язана не тільки зі змістом його творів, а й зі змістом (змістовністю) Івана Світличного як особи й особистості. «Доля, – зауважує Є. Сверстюк, – говорить з особою. Чи є Особа? Особа високого поклонання. Особа, яка чує вітер часу, і голоси минулого, і дзвони тривоги...» [Сверстюк 2004, с. 155]. «Особистість, – продовжує публіцист, – бере на себе відповідальність і несе її з гідністю, і дає приклад гідности» [Сверстюк 2004, с. 154]. На той час для Івана Світличного «визначеність позиції» означало тверде й непохитне «прямосяння» (В. Стус) у безкомпромісовій боротьбі з радянським тоталітаризмом, у якій аж ніяк не можна залишатися чистим теоретиком, носієм духа, втіленням волі тощо. У сонеті «Аншлюс (Монолог Мефістофеля)» автор заявляє: *Утри сироп ліричних соплів, Найв святої прототи! Ти – ангел. Ти чистенький. Ти – Святий. А бека Мефістофель За тебе має жар гребти?...* І далі – антонімами: *Ми – дух і плоть. Ми – фас і профіль. Ми – воля й м'язи ... Мефісто-Фауст. Моноліт.* Це позиція ідеаліста в серці й реаліста в мозку, людини, яка знає на

який шлях стала, і що саме їй належить робити, долаючи щодня, щохвилини свої суто людські (тілесні) слабкості, заради Свободи у найширшому розумінні цього слова. Саме опозиції значень: *дух – плоть, фас – профіль, воля – м'язи*, а зрештою узагальнення – *моноліт*, складають основу змісту, що репрезентується мовним знаком «Визначена позиція».

3. Знак **«Іронія й гумор»**. «Стиль наших стосунків, – згадує Ірина Жиленко, – був такий: коли тяжко – смійся. І, мабуть, ніхто так не вмів сміятися, так дотепно іронізувати, як ми. Звісно найбільшим дотепником був Василь Симоненко. Його дотепи стали легендарними. Добродушно-дотепним був Іван, саркастично-дотепним (як і зараз) Євген, інтелектуально-дотепною Михайлина, грубувато-дотепним Віктор Зарецький, вбивчо-дотепним Іван Дзюба, непримиренним, нищівно-дотепним Василь Стус, сумно-іронічною Ліна Костенко» [Світличні 1998, с. 216]. Дійсно, добрий гумор просякає рядки жартівливого доносу царю Душану на Десанку Максимович («Тражим кажньаванье»), або, наприклад, у сонеті «Чернець», де йдеться про одвічне змагання духа й тіла. Зрозуміло, йдеться не про ченця як такого, а про політв'язня, виснаженого табірним режимом, але незламаного духовно. Про тіло: *В старім і висхлім на папір Повстало все, що ледве тліло. І слабне влада й дух офір. І никне віра. Закортіло Спокус і видив – (чорне діло!). Молись і жди. Молись і вір.* Така іронічна самопідтримка, жартівливі переносні значення, що відчуюються в кожному рядкові, в ув'язненні – більш вартісні, ніж пряма прозово-побутова настановча мова. Поза мурами – *світ-вир й диявольська суєта*, а в тюремному просторі – *Все та ж одна надія й віра: У власній плоті вбити звіра І дух пречистий зберегти*. Використовуючи церковно-релігійну лексику (*віра, дух пречистий, молитва, диявольський*), автор вибудовує семантичний простір братньої підтримки, укріплення волі у протистоянні тюремникам і КГБ. Синтезована лексика (церковна і розмовна) створює неповторний ефект «добродушно-дотепного» поетичного жарту Івана Світличного.

4. Знак **«Біль»** (за Батьківщину, народ, молоде покоління, літературу, мистецтво тощо) також є не менш важливим для

характеристики мовних знаків Івана Світличного. Твори «Тюрма», «Завжди в'язень», «Тарас Бульба», «Мітуса» та ін. якнайвиразніше свідчать про невідоме вболівання українського інтелігента (неполітика) за долю України, вболівання, що переходить у рішучий Чин. Образи двох зон («малої» і «великої»), двох тюрем (реальної й сновидної), створені на початку 70-х рр. ХХ ст. за ґратами – неординарне явище вітчизняної словесності – як за змістом, так і – словесною формою, бо про «велику зону» (СССР) тоді ніхто не говорив. Формально тавтологічний ефект *В тюрмі...мені наснилася тюрма* на початку змушує налаштуватися на сприйняття непростих істин. У цій «зоні» – *світ – ідилія сама*. Автор свідомо не бере в лапки слово *ідилія*, хоча і вживає його в переносному смислі, бо для переляканих «хатоскрайників», можливо, й було щось на кшталт ідилії, в якій вони *ждуть...початку чи кінця*. Сонет «Завжди в'язень» пронизаний історичним боєм, що сягає ще князівських часів: *Самі собі будуєм тюрми, Самі в них потім живемо, Самі себе стережемо...* Багатозначність пронизує кожний рядок низки висловів, тричі вжитий займенник у множині *самі* увиразнює мовлення, наголошуючи дивну (для інших народів) ментальну рису легковірних і терплячих українців. Ідея сонету «Тарас Бульба» – мовчання ганебне й злочинне в той час, коли *Україну плюндрує чорна татарва*. Авторіві болять спроби «розумників» *(На час) зігнути (трохи) спину, Щоб не злетіла голова*. Майстерно зіставляючи лексеми *спина* й *голова*, поет досягає значного мовностилістичного ефекту.

Всі чотири мовні знаки мають абстрактно-узагальнений характер, смислову відстороненість від змістової частини. Ці знаки символічно представляють зміст творів, вони сигналізують про нього, не містячи його в собі. Вони орієнтують читача в складній і малодослідженій поезії Івана Світличного, спрямовують увагу на ключові лексико-семантичні текстові блоки. І в цьому полягає їхня мовностилістична вартість.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Мантатов 1980: Мантатов В.В. Образ, знак, условність: Монографія. – М.: Высш. школа, 1980. – 160 с.
2. Панов 1980: Панов Е.Н. Знаки. символи, язики. – М.: Знание, 1980. – 192 с.
3. Сверстюк 2004: Сверстюк Є. На хвилях «Свободи»: Короткі есеї. – Луцьк: ВМА «Терен», 2004. – 312 с.
4. Світличний 1994: Світличний І.О. У мене – тільки слово / Ред. рада: В. Шевчук та ін.; Упоряд. та приміт. Л.П. Світличної, Н.О. Світличної. – Х.: Фоліо, 1994. – 431 с. – (Українська література ХХ століття).
5. Світличні 1998: Доброокий: Спогади про Івана Світличного // Ред. рада: В. Шевчук та ін.; Упоряд. Леоніда і Надія Світличні. – К.: Час, 1998. – 572 с.
6. Світличні 2008: Світличний І.О., Світлична Н.О. З живучого племені Дон Кіхотів / Упорядкув. М.Х. Коцюбинської та О.І. Неживого. Передм. та прим. М.Х. Коцюбинської. – К.: Грамота, 2008. – 816 с., іл. (Серія „Бібліотека Шевченківського комітету“).
7. Славутич 1998: Славутич Яр. Твори у 3-х т. – Т.3. – К.: Дніпро; Едмонтон: Славута, 1998. – 494 с.

**ББК Ш12=411.4**

**УДК 81.371**

**Ольга ФЕДОРЯЧЕНКО,**

*літературний редактор аналітичного журналу "Схід"*

### **ТИПИ І ФУНКЦІЇ ПОВТОРУ В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО**

*Стаття присвячена дослідженню лексичного та граматичного повторів у поезіях М.С. Вінграновського. Досліджено особливості функціонування повтору як одного з домінант стилю письменника.*

**Ключові слова:** *лексичний повтор, морфологічний повтор, синтаксичний повтор, функції повтору.*

Серед засобів створення зв'язності тексту виділяється повтор – багаторазове відтворення різних лінгвістичних одиниць: морфем, лексем, слів, словосполучень, речень. При

цьому повтор називають не лише засобом, а "необхідною (хоч і недостатньою) умовою зв'язності тексту" (І.А. Синиця [4, с. 56]). Він бере участь у здійсненні локальної зв'язності (зв'язність лінійних послідовностей у тексті, насамперед речень і більших одиниць, наприклад надфразової єдності, абзаца) та глобальної зв'язності (те, що забезпечує єдність тексту як цілого, його внутрішню цілісність). Повтор, на думку дослідниці, виконує дві основні функції – структурноорганізувальну, функцію зв'язку (нейтральне використання мовних одиниць) та стилістичну (емоційно-експресивне вживання) [Там само].

Поетична творчість М.С. Вінграновського здебільшого вивчалася у літературознавчому аспекті (у працях В.П. Моренця, Т.Ю. Салиги, І.М. Дзюби). Тому постає необхідність аналізу словесно-художніх засобів у поезіях М.С. Вінграновського, зокрема простеження навантаження окремих стилістичних фігур у його поетичному мовленні. Аналіз специфіки повтору в художній мові митця окремо ще не розглядався, що й зумовлює актуальність пропонованої статті.

Метою роботи постає аналіз особливостей функціонування повтору в поетичному мовленні М.С. Вінграновського. Мета роботи зумовлює вирішення таких завдань:

- виявити домінантні типи повтору в поетичній мові М.С. Вінграновського;
- здійснити аналіз виявлених лексичних і граматичних повторів.

Зазначимо, що у поетичному мовленні автор залучає всі можливості лексики, семантики, граматики в процесі впровадження різного типу фігур мовлення. За спостереженням Ю.М. Лотмана збільшення повторів у художньому тексті "призводить до збільшення семантичної різноманітності, а не одноманітності тексту" [2, с. 164].

Дослідження особливостей функціонування **лексичного повтору** дозволяє констатувати, що використання повторів у поетичних текстах М. Вінграновського виступає важливим засобом експресивності, оскільки таким чином автор намагається привернути увагу читача до комунікативно важливого центру.

Найбільш цікавим явищем у поетичному мовленні М. Вінграновського є **повтор контекстуальних синонімів**, які насичують текст додатковою когнітивною чи образною інформацією, допомагають уникнути тавтології:

*І все забудеться, пригоїться, примре,*

*А час і простір зроблять своє діло... ("Уже тоді, оповесні, коли").*

*З хвоста на голову, із голови на хвилю*

*Летить, і котиться, і в'ється батогом*

*В манері рок-ен-ролівського стилю ("Щуче").*

**Антонімічний повтор** у поезіях М. Вінграновського виступає важливим засобом експресивності, надаючи висловленню більшої виразності, напруженості, посилюючи внутрішній зміст, і передаючи схвильованість мовлення:

*Вона плете його недбало,*

*І так і сяк, туди й сюди, ("В Холодній Балці ніч відмача").*

*Був день праворуч, ніч була ліворуч,*

*І чорнобривий шлях лежав між ними з верст ("Чи то було мені").*

**Повтори омонімічних слів** у поетичному мовленні письменник використовує значно менше. Особливо слід відзначити використання повторів на рівні омоформів (слів, які однаково звучать в окремих граматичних формах різних частин мови). Метою такого повтору є прагнення привернути увагу читача до мовної гри, до незвичайної рими:

*Бо наче я вже не живу,*

*Свою надію неживу ("Вона була задумлива, як сад").*

*Коло кола ти, коло кола я,*

*Заліта душа за літа... ("Ходить ніч твоя...").*

Щоб підкреслити образність висловлення, надати йому виразності М. Вінграновський використовує **паронімічний повтор**. Пароніми, за висловом А.Ф. Папіної, можуть бути словами різних частин мови, але в складі повтору вони мають належати до однієї частини мови [3, с. 78]:

*Розвійсь, і звійсь, і тінь свою склени!... ("Над гаєм хмара руку простягає").*

Вона осліплена, оскіплена навіки ("На Псло, на Ворсклу, на Сулу").

Аналіз специфіки функціонування **морфологічного повтору** уможливив виокремлення двох основних груп: повтор службових слів і самостійних частин мови:

1. Кількаразовий **повтор іменників** у межах одного висловлення використовується з метою привернення уваги до важливого для автора моменту:

*Любові нашої обличчя не люблю.*

*Її обличчя – то обличчя муки... ("Це ти? Це ти. Спасибі... Я журюсь").*

*Лошиця нюхає туман.*

*З тумана пахне їй туманом ("Лошиця нюхає туман").*

В останньому прикладі іменниковий повтор ускладнюється парадигматичним (повторювані слова об'єднані спільним коренем, їх відрізняє змінена граматична форма того самого слова, що виступає антецедентом).

2. За допомогою **повтору дієслів** автор підкреслює певну дію або стан:

*Втечу! Втечу хоча б у слові!*

*Втечу без слави і вінця ("Учора ще я в цьому колі жив").*

*Мовчить печаль, і сум мовчить у сумі.*

*І ти мовчиш. Мовчання й те мовчить ("У лісі вже нічого не цвіте").*

3. **Повтор особових займенників**, що використовуються з метою виділити, підкреслити істотне у мовленні:

*Він мій, він я, він – світ в моїм чолі, ("Ні! Цей народ із крові і землі").*

Повтор займенника другої особи *ви* поглиблює ліричність оповіді, сприяє залученню читача до авторських роздумів, переживань, почувань:

*Ви ж будете ще жити – пектись в моєму слові,*

*Бо ви – брехня! Ви – маскарад любові!*

*Ви чорна райдуга небесних літ моїх... ("Чорна райдуга").*

Повтор займенників *я* і *ти* (в родовому відмінку) виступає як засіб безпосереднього вияву ліричного героя:



Я не слуга його, я – син його на чатах,  
Я – син зорі його, що з Кобзаря росте ("Ні! Цей народ із крові і землі").

Повтор присвійних займенників надає викладові інтимно-ліричного забарвлення:

Ви чуєте? Це мій народ – як сіль,  
Як хрест і плоть мого життя і віку,  
І тому доля моя, щастє моє, біль  
Йому належать звіку і довіку.  
Ти – ранок мій, ти – південь мій і вечір,  
Ти – ніч моя... ("Це ти? Це ти. Спасибі... Я журюсь").

4. **Повтор займенникових прислівників** тут і де, які свідчать про ототожнювання категорії простору:

Тут все! Тут все! Тут тільки птиць нема.  
Тут їх жують з капустою і хрінном,  
Тут сліз нема. Тут їх як птиць, жують  
Із простирадлами і тютюновим димом.  
Тут жовч – не жовч. Тут жовч – і та мажорна ("Учора ще я в цьому колі жив").

Де слово пахне як дитина,  
Де вже не скажеш "так" та "ні"...  
Де почалося все тобою ("Я дві пори в тобі люблю").

У останньому випадку має місце стилістична фігура анафора – повторення однакових слів, синтаксичних конструкцій, звукосполучень на початку віршованих рядків або строф.

5. **Повтор часток**, які вживаються не тільки для оформлення речень, а й створюють настрій та напругу у творах:

Не – відбувалось. Не – тремтіло.  
Не – золотіло. Не – текло.  
Не – полотніло. Не – біліло.  
Не... – Господи!.. – не – не було!.. ("Не руш мене. Я сам самую").

У цьому уривку ланцюжковий повтор однотипних синтаксичних структур (зокрема номінативних речень), що містять різну семантику, посилюється повтором заперечної частки *не*.

Повтор часток надає окремому слову, висловленню чи реченню певного смислового або емоційного відтінку:

*Не дівчина, не мати, не сестра –  
Богине віри і добра богине... ("Чорна райдуга").*

*Оглянувся я – ніде нікого:*

*Ні губ, ні кроку, ні руки ("В кукурудзинні з-за лиману").*

6. **Повтор сполучників** демонструє перехід від рівня морфологічного до синтаксичного, оскільки в реченні виконує функції уповільнення, напруження мовлення:

*І сходить і... і сходить наді мною*

*І Бог, і ти, і тиша, і душа ("Широка ніч, цвіркун під головою").*

7. **Повтор прийменників**, за нашим аналізом текстових масивів творів М. Вінграновського, є переважаючим типом морфологічного повтору. Серед прийменникового повтору домінантним виявився повтор прийменника *на*, який виконує функцію ритмізації мови:

*Не встиг оглянутись, як слово солоно*

*На сон твій, на крок, на літа обліта ("Вже сказано "ні" в одлетілому літі").*

*Прибудьмо з Києва на дині і на сливи,*

*На світ святий, на серце і чоло... ("Поїду з Києва...").*

На синтаксичному рівні у поетичному мовленні автора активно функціонує **повтор простих речень** зі значенням розповідності, питальності, спонукування. Повтор розповідних речень, відображаючи дійсність, допомагає розширити діапазон уяви:

*Сплять вже ракети і кулі,*

*Сплять генерали і я.../*

*Сплять і могили забулі,*

*Концтабори сплять і я... ("Колискова Землі").*

*Піднімаються грози на тлі вечорів,/*

*Піднімаються думи одна за одною.../*

*Піднімаються думи одна за одною... (1, с. 203).*

Основним експресивним значенням спонукальності є повтор форм наказового способу:

*Не спелась, мій вік двадцятивічний!*

*Не змався ти, двадцятий віче мій!.. ("Прелюд Землі").*

З-поміж спонукальних речень вирізняються повтори синтаксичних структур, які позначаються особливою експресією, емоційним забарвленням, – це неповні речення:

*Покинь! Ну, прошу! От, їй-богу!/  
Ми тут. Ми є. Ми – всі. Ми – гурт.*

*Єднаймося! Ми той є ґрунт* ("Ніч Івана Богуна").

Активно функціонують у поетичному мовленні

М. Вінграновського повторювані синтаксичні побудови односкладних речень, а саме триланковий повтор односкладних речень, елементи якого відрізняються емоційним навантаженням і модальністю:

*Болиш?*

*Боли ж!*

*Боли,*

*Бо лине крик* ("Ніч Івана Богуна").

Дослідження особливостей функціонування лексичного і граматичного повторів дозволяє констатувати, що використання повторів у поетичних текстах М. Вінграновського виступає важливим засобом експресивності, дає можливість привернути увагу читача до комунікативно важливого для автора центру. Активно функціонують у поетичному мовленні автора лексичні повтори (синонімічний, антонімічний), морфологічні повтори (займенниковий, прийменниковий, повтор сполучників і часток), а також повторювані синтаксичні побудови односкладних і двоскладних речень.

Таким чином, використання повторів у поетичних текстах Миколи Вінграновського дає можливість оформлювати поетичну строфу (або цілий твір) в нестандартну побудову з виділенням і актуалізацією важливих фрагментів тексту. Повтор дозволяє авторові твору реалізувати не лише номінативну, але й когнітивну, експресивно-емоційну, естетичну функції, апелювати до читача й передати йому своє бачення ситуації, предмета, дій, ознак, місця подій і часу.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту : теорія і практикум : [науково-навчальний посібник] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 289 с.

2. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. – М. : Искусство, 1970. – 345 с.

3. Папина А. Ф. Текст: его единицы и глобальные категории : [учебник для студентов-журналистов и филологов]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 367 с.

4. Синиця І. А. Лексичний повтор як засіб реалізації семантичної зв'язності тексту / І. А. Синиця // Мовознавство. – 1994. – № 2-3. – С. 56–60.

### СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Вінграновський М. С. Вибрані твори / М. С. Вінграновський. – К. : Дніпро, 2004. – 832 с.

2. Вінграновський М. С. Вибрані твори / М. С. Вінграновський ; [передм. І. Дзюби]. – К. : Дніпро, 1986. – 463 с.

3. Вінграновський М. С. Любове, ні! не прощай! : вибрана лірика / М. С. Вінграновський. – К. : Укр. письменник, 1996. – 149 с.

**ББК Ш12=411.4**

**УДК 808.3**

***Тетяна ЄЩЕНКО,***

*кандидат філологічних наук, доцент, проректор з наукової роботи Донецького інституту соціальної освіти*

### **МЕТАФОРА-ОПРЕДМЕЧУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

*У статті висвітлюється своєрідність ідіостиллю українських поетів кінця ХХ століття крізь призму одного із семантичних різновидів метафори – опредмечування ознак. Здійснюється класифікація ключових слів, що входять до метафоричних контекстів, за лексико-семантичним принципом. З'ясовується вплив мовотворчості поетів, що творили наприкінці ХХ ст., на формування стилістики сучасної української мови.*

**Ключові слова:** *метафора, опредмечування ознак, ідіостиль, ключове слово, художньо-образна парадигма.*

**Вступ.** Українській лінгвостилістиці відомі ще з філологічних студій О.О. Потебні дві семантичні групи метафор – *оживлення* та *опредмечування*. Остання полягає в

перенесенні ознак «з неживого на живе, з неживого на неживе» [1, с. 206]. На проблему вивчення метафори як виразника ідіостилю письменника звернули увагу Л. Андрієнко, С. Єрмоленко, Т. Матвєєва, О. Тищенко, І. Шапошникова. Натомість студіювання метафори-опредмечування української поезії 90-х років ХХ століття здійснюється вперше. Порівняльно-статистичне обстеження текстів кінця минулого століття надало підстав констатувати: опредмечування ознак – доволі часте явище в поетичному мовленні досліджуваного періоду. Фіксуємо 1 035 подібних метафор, що складає 35,4 % від загальної їх кількості.

**Метою** статті є з'ясування своєрідності ідіостилю літературно-мовного покоління 90-х років ХХ століття крізь призму метафор-опредмечувань.

**Джерельною базою** розвідки слугують поетичні тексти 90-х років ХХ століття (біля 3000 метафоричних контекстів). Ідіолект літературно-мовного покоління поетів кінця ХХ ст. представлено 34 найяскравішими авторами щодо вживання ними у художньому мовленні оказіональних метафор (див. Таблицю 1).

*Таблиця 1.*

**Семантичні типи метафор в ідіолекті 90-х років ХХ століття**  
(порівняльно-статистичні показники)

| №/п | Автор                    | Усього метафор     | Оживлення           | Опредмечування     |
|-----|--------------------------|--------------------|---------------------|--------------------|
| 1   | <b>Виноградов Віктор</b> | <b>192</b><br>6,6% | 117                 | <b>74</b><br>38,5% |
| 2   | Скиба Роман              | 165                | <b>126</b><br>76,3% | 37                 |
| 3   | Павлюк Ігор              | 142                | 91                  | 49                 |
| 4   | Мельник Ліда             | 139                | 72                  | 65                 |
| 5   | Кіяновська Мар'яна       | 127                | 94                  | 32                 |
| 6   | Неждана Неда             | 127                | 77                  | 50                 |
| 7   | Дністровий Анатолій      | 122                | 70                  | 52                 |
| 8   | Балдинюк Віра            | 115                | 74                  | 41                 |
| 9   | Жадан Сергій             | 108                | 65                  | 43                 |
| 10  | Галета Олена             | 107                | 79                  | 28                 |

|        |                          |       |                         |                    |
|--------|--------------------------|-------|-------------------------|--------------------|
| 11     | Махно Василь             | 101   | 65                      | 36                 |
| 12     | Кубай Данило             | 100   | 72                      | 28                 |
| 13     | Дичка Надія              | 95    | 63                      | 32                 |
| 14     | Яковина Оксана           | 95    | 74                      | 21                 |
| 15     | Федорак Назар            | 94    | 69                      | 25                 |
| 16     | Михайлюк Поліна          | 85    | 55                      | 30                 |
| 17     | Вольвач Павло            | 78    | 50                      | 28                 |
| 18     | Бондар Андрій            | 76    | 51                      | 25                 |
| 19     | Бондар-Терещенко Ігор    | 74    | 56                      | 18                 |
| 20     | Сливинський Остап        | 73    | 47                      | 26                 |
| 21     | Мельників Ростислав      | 71    | 44                      | 27                 |
| 22     | Степаненко Олена         | 70    | 49                      | 21                 |
| 23     | Розумний Максим          | 67    | 39                      | 28                 |
| 24     | <b>Ципердюк<br/>Іван</b> | 63    | 11                      | <b>52</b><br>82,5% |
| 25     | <b>Горкуша Оксана</b>    | 61    | 29                      | <b>32</b><br>52,4% |
| 26     | Чекмишев Олександр       | 58    | 39                      | 19                 |
| 27     | Корж Олександр           | 55    | 40                      | 15                 |
| 28     | Гармаш Галина            | 48    | 33                      | 15                 |
| 29     | Крук Галина              | 44    | 27                      | 17                 |
| 30     | Андрусяк Іван            | 43    | 23                      | 20                 |
| 31     | Савка Мар'яна            | 41    | 25                      | 16                 |
| 32     | Дзюба Сергій             | 32    | 24                      | 8                  |
| 33     | Процюк Степан            | 30    | 17                      | 13                 |
| 34     | Бедрик Юрій              | 23    | 11                      | 12                 |
| Усього |                          | 2 921 | <b>1 837</b><br>64, 6 % | 1 035              |

Опис авторських метафор-опредмечувань здійснюємо шляхом класифікації ключових слів за тематичними групами на підставі їх частотності.

**I. Метафори, до складу яких входить наукова термінологічна лексика (мовознавча, фізико-математична, геометрична).** Українська поезія 90-х років ХХ ст. має тенденцію до надмірного уживання у метафорично-образних контекстах термінологічної лексики, назв реалій науково-технічного прогресу, тобто витворів так званого «цивілізаційного» буття (*граматика днів, знаменик минулих днів, формула розлуки, транскрипція серця, гіпербола вітру*): «*А я тобі протранскриую тишу, // Розгорнуту метафору себе*»

(Галета, с. 51); «... сонце, мокре, тануче і хворе, // Складається з неправильних морфем» (Скиба, с. 134). Фіксуємо велику кількість поодиноких прикладів метафор-опредмечувань, в яких ключове слово є назвою геометричного поняття (*трикутники болю, прямокутники сонця, координати серця, геометрія ноти*): «Кохання має радіус сльози» (Павлюк, с. 62); «Провести дотичну у векторі серця жіночого я неспроможний» (Процюк, с. 14); «Тобі б вдаритись десь на перехресті // діагонально бавлячись життям» (Мельник, с. 84); «... Світ обертається то колесом, // то келихом, то кубом» (Розумний, с. 36). На думку А. Дністрового, українській поезії властиве речове наповнення художнього тексту, натомість в ній мало приділяється уваги сфері ейдологічного, сакрального, ідейного [2, с. 81].

**II. Метафори-опредмечування, які утворені за допомогою ключових слів-назв посуду.** Спостерігаємо групу метафор, ключовими словами яких постають назви посуду (*келик, чаша, глек, м'ясорубка, пляшка, відро, горщик, термос, кухлик, склянка, чарка, ваза, пляшка, судина, дзбан*), семантичним маркером якої є архісема «зміст або вміст чогось». Функцію узагальненого поняття найчастіше виконують назви психічних процесів людської особистості, понять доби, астральних категорій тощо: «Ти знаєш, кохана, для снів // не вистачатиме тари» (Бондар, с. 19); «Налийте келик ночі вщерт» (Горкуша, с. 49); «Нічний офіціант розносить дзбан безсоння» (Дністровий, с. 71); «Час допиває чарку неба» (Кубай, с. 19); «Перегорнутий келих темряви» (27, с. 21); «Розлито втому в келихи голів...» (109, с. 79); «... У чаші сонця зупинився час...» (Сняданко, с. 88).

Українська поезія кінця ХХ ст. містить парадоксальні художньо-образні парадигми, які не можна співвіднести з апробованими поетизмами віршованої мови, оскільки вони постають як авторські винаходи у семантиці й віддзеркалюють творчу індивідуальність мовно-літературного покоління минулого століття: «Мій погляд – рожевих квітів горщик...» (Мельників, с. 23); «Оце квартирую в кухлику ока» (Гайда, с. 21); «А хтось розбиває небесне яйце, // і хлюпає в неба петельню жовток» (Виноградов, с. 94). «Доц // проіржавілі

*відра* судин наповнює Часом» (Степаненко, с. 30); «... Сиплеться сніг... на самотнього сніговика // з драним *відром* // щастя на голові...» (Павленко, с. 140). Мовотворчості 90-х років ХХ ст. притаманне «заземлення» і «обуденювання» аксіологічних концептів (*жаль, мотив, тисячоліття, вік*), які метафорично репрезентовані через назви посуду (*шторпор, виделка, ніж, сито*): «*Виделка мотиву* зтягує жили-спагетті» (Виноградов, с. 96).

**III. Образно-художні парадигми, до складу яких входять назви їжі, страв.** Мовотворчість поетів кінця ХХ ст. позначена стильовою тенденцією до утворення метафор, ключовими словами яких постають назви їжі (*пряник місяця, крем вулиць, ліверні часи, родзинки сонця, бісквіт історії, мед тиші, цукор тебе, кава ночі, борошно звуків, сік слова, повидло розмов, коржик сонця, вариво думок*): «*Стікає з приміських небес // солодкий кетчуп*» (Жадан, с. 5); «...*Узвар* // з настояних на волі хмар» (Богдан, с. 107). Сучасники активно залучають до поетичного мовлення назви широко рекламованих товарів, унаслідок чого утворюється перехрестя двох стилістичних систем – поетичної і мас-медійної: «*Жуйка сірючого повітря*» (Ципердюк, с. 36). Сміслова реалізація аксіоконцепта *душа* через світ реалій неживої природи в українській поезії 90-х років ХХ ст. будується на синтезі індивідуально-поетичного мислення сучасників із стереотипами народнопісенного плану, на міграції символів класичної міфопоетики у модерні контексти художньо-поетичного дискурсу. Образно-метафоричний вислів «*їсти душу*», що означає емоційні переживання людини негативного плану (розпач, страждання, мука і т.ін.) і репрезентує художню парадигму *душа-страва*, вдало використовують носії мови 90-х років в індивідуально-авторській інтерпретації: «*Не їжте душу з кінчика ножа! – // вульгарна децо вулична забава*» (Мар'янчук, с. 256). Такий стилістичний вибір семи дає змогу мовцю адаптувати традиційно-узуальні поетизми до контексту сьогодення, створити перегук з культурною пам'яттю україномовців.

**IV. Метафори, що утворилися за допомогою ключових слів-назв текстильних виробів, одягу, взуття, їх частин.**



Ознакою поезії досліджуваного періоду є метафори-опредмечування з ключовими словами – назвами текстильних виробів, одягу, взуття, їх частин (*хустка посьолка, марля снігів, мундир неба, мундир землі, оксамит снів, мереживо піни, кожушок вулиці, одяг вражень, простирадла дощів, клубки голосів і зітхань, мішки курганів, покривало дня, джинсова буденність, полотно часу, кишеня зір, скатертину смерті, перина небес, шлейф туману, вуалі тіней*): «*Одірваний гудзик зорі на мантеї темній неба*» (Лучак-Кирилюк, с. 77); «*Спідня сорочка напівзабутої мови*» (Вольвач, с. 56); «*Внав сніг // Бинтами брудю...*» (Жадан, с. 7). Мовновиражальна та світоглядна неординарність поетів кінця ХХ ст. засвідчується їх нігілістично-критичною позицією щодо знаків національної культури (*рушник, стяг, вишивка, етноапелятиву «Слава Україні!*): «*Нехай присняться рушники хрещаті, // Якими ти все небо затулив*» (Чекмишев, с. 37). Дієво-інтроспективного характеру набуває мовно-художній образ у метафоричному контексті Н. Нежданої, в якому етнографічні елементи сповнюються новим звучанням: «... *Руки переходять у рушниці // у рушники над портретами загиблих...*» (Неждана, с. 20). У дослідженні метафоричних структур особливу увагу звертаємо на смисловий потенціал семени *нитка*. Поети 90-х років ХХ ст. індивідуалізують світ через семи «обірвати», «намотати», «перерізати», «тягнути», унаслідок чого абстрактні категорії *століття, тривога, осінь, день, душа* сприймаються конкретно-чуттєво: «... *Ми повісимося на нитці // Власної єдиної душі...*» (Павлюк, с. 7); «... *Нитку дня не перерізло лезо ночі*» (Мудрик, с. 13); «*Сидить бабуся цілий день, // Помалу тягне з сонця нитку...*» (Гладка, с. 62); «*Обірвалася нитка осені...*» (Кудрик, с. 10).

**V. Образні метафоричні парадигми, що містять лексику на позначення споруд та їх частин** (*каркас любові, брама свідомості, лабіринти снів, храм сорому, криниця очей, шиби неба, арка неба, арки цілунків, сцена ілюзій, брама ночі, брама серця, лабіринт облич, гребля неба, дах неба, келії розуму, арени душі, бапти зими, долівка світу, двері омани, гойдалка очей, погріб душі, тунелі часу, будинки почуттів, цегельня осені,*

вежі речень, хатини доль): «Я стою церквою для прочан» (Яковина, с. 33); «... Стіна обличчя з вмурованими цеглинами очей» (Мудрик, с. 12); «Країна – спорожнена тиха катівня» (Жадан, с. 11); «Ми будівлі собори і брами» (Федунь, с. 100); «Ніжність стіна // через яку неможливо докричатися» (Неждана, с. 45). Опредмечування ознак у метафорі іноді набуває парадоксальних характеристик, які відбивають несподіваний погляд на життя авторів, специфічну їм художню мову: «Дівчина спить на сходинках свого тіла...» (Неждана, с. 38).

**VI. Метафори, до складу яких входять ключові слова-назви речовин та матеріалів.** Ця тематична група структурується за допомогою лексем, що виражають здебільшого певну марковану властивість предмета і містять архісеми «колір», «консистенція» чи «тип поверхні». До того ж, актуалізована ознака стає властивістю денотата (*камінчики лайок, брили образ, іржа зневіри, алебастр руки, малахіт неба, камінь одноманітності, глина поколінь, слюда дощу, сталеві роси, асфальт історії, мармур душі, черепиця рук, нафта слів, лак снігу, залізне сонце, череп'я рим і розділових знаків, бетонні будні, смарагди трав, слюда очей, фольга канону, сірчана кислота розуму, пісок сліз, воскові мрії*): «Із неба сипалась // Старезна штукатурка...» (Т. Дзюба, с. 94); «До очей підступить // Болю розтоплене олово» (Михайлюк, с. 110); «Каменем серце лежить на дорозі» (Розумний, с. 44). До метафоричних контекстів-опредмечувань можуть вводитися назви наркотичних речовин, які властиві періоду зламу століть: «А може цей туман мильна піна катарсису // а ми їжачки що власними колючками колються // і наркотики туману поглинають...» (Неждана, с. 73); «Я божевілля. Я наркотик» (Кубай, с. 26).

Вагому частину ідіосистеми кінця ХХ ст. становлять художні парадигми, ключовим словом яких є лексема, що називає *рідину*. Найбільшу їх кількість фіксуємо у поетичному ідіолекті Н. Нежданой: «Попроси в неї [у жінки] снігу що йде // Попроси в неї льоду що тане // І вона потече за тобою // бо жінка летюча вода...» (Неждана, с. 40); «скрапує ніжність з

леза спогадів» (Неждана, с. 21). Поетика кінця ХХ ст. характеризується незвичним виявом векторних кореляцій, в яких відбита власне авторська рефлексія самототожності мовця з водою: «Мені не впасти - вилитись у руку. // Втекти в провалля зайвих вечорів» (Красильникова, с. 26); «Я розлілюсь, я розридаюся, // Я розіпну себе в собі!» (Тимошук, с. 128). Сучасники індивідуалізують світ через диференційні семи «просочуватися», «не випити», «стікати», «сьорбати», «витікати», «текти», «викапувати», «хлюпнути», «бризкати», «капати», «допивати», «змерзлася», «пити», «нерозхлюпаний», що стилістично реалізуються в образно-художніх парадигмах: «Одним ковтком // не випить листопад» (Балдинюк, с. 12); «Ти виходиш із тиші, і скапує сутінь тобою» (Крук, с. 105); «... Тиша крізь пальці стікає на діл червоно» (Савка, с. 66); «Ти будишся один в квартирі стін, // Ще сьорбаючи сон й шукаючи вчорашнє» (Єрченко, с. 92); «... П'ємо сонце маленькими ковтками» (Добролюбова, с. 67); «Зеленою цівкою скрапував // комплекс вини...» (Балдинюк, с. 60).

**VII. Образні метафоричні парадигми, які містять лексику, що називає паперові вироби, поняття друкарства та писемності.** Поетика кінця ХХ ст. характеризується образно-художніми парадигмами, які будуються не на національно-традиційних образах, а на власне авторських, відкриваючи новітні, потенційно-приховані семи (*літопис серця, письмо хмар, ієрогліф сонця, ієрогліфи долі, письмена долі, конверт неба, газета поля, ієрогліфи стежок, перфокарти доріг, картонні почуття, перфокарта зими, обгортки грудня, паперовий сніг, папір крил, ватман вікна*). Слововжиток поетів подекуди містить опредмечування абстрактних категорій через сему «зіжмакана». У такий спосіб поети змальовують сенсорно окреслений, наочно-чуттєвий образ світу, слова, посмішки, фрази: «Твій світ з театрами й ломбардами, // Зіжмаканий в одну сльозу» (Чекмишев, с. 29); «Залишилось // Згарище // звалище // зіжмаканих // слів...» (Роль, с. 100); «У тебе пожмакана посмішка // і нестерпно дорослі очі» (Добролюбова, с. 11). По-новаторськи у мовленні 90-х років ХХ ст. інтерпретується аксіологічний концепт *доля*, який постає як

джерело інформації і є своєрідною філософією людини, програмою, яку впродовж життя маємо відгадати, прочитати, пізнати (пор.: *кому як на роду написано* (нар. творч.)). У мовно-образному світі поетів 90-х років ХХ ст. ніби закодована їх авторська програма-доля. Аналізована лексема-концепт у поезії кінця ХХ ст. проектується на текст (книгу), але виражається не прямо, а через метафоризовані слова : *«Навіть голосу не зосталося... // навіть смолки зів'ялої // між сторінок твоїх долонь // що по них долю відчитувала»* (Сад, с. 87). Очевидним є те, що творча сутність мовно-поетичної діяльності митців слова кінця ХХ ст. наочніше за все виявляється у тлумаченні актуалізованих універбів національної свідомості, трансформуючи їх у модерні контексти віршованої мови.

**VIII. Метафори-опредмечування, ключовими словами яких постають назви транспорту, його частин.** Метафоризовані опредмечування у поезії сучасників мають широкий вибір денотатів указаної тематичної групи (*кораблі рук, ночі-електрички, човен долонь, рейки життя, поїзд химер, весла душі, рейки судин, човники губів*): *«Кораблі наших рук на коралових рифах чекань»* (Галета, с. 47); *«Іде поїзд нестерпного болю // По дорозі із рейок життя...»* (Гервазюк, с. 56); *«Мертва рибина місяця впаде до човна долонь...»* (Галета, с. 49).

**IX. Метафори, до складу яких входять ключові слова-назви мистецьких понять** (*партитури хмар, кастаньети дощів, віолончелі цигарок, вертеп ножів, реєстри тиші, кінофестиваль уяви, екран фіранок, акорди околиць, акорди доли, кобза вітру, арт-сцена почуттів, семиструнність веселки, танець сміху, декорації туманів*): *«Нічим і кольоровим фільмом світився неповторний сон»* (Виноградов, с. 29); *«Розтинаю // нотами зорі // Крихти Христа...»* (Угрин, с. 117); *«Життя – суцільна пантомима... // ... Життя – суцільний адюльтер»* (Соловей, с. 39); *«Тиша на серці, на сонці – скрипки»* (Квітка, с. 78); *«... Рівний сніг – // безшумний вальс над містом світанковим»* (Дністровий, с. 680). У стилі постмодерн опредмечує реалії довкілля Н. Неждана, створюючи неповторно-новітні, ще не апробовані образи у контексті поетичної картини

світу кінця ХХ ст.: «не допоможе до-мажорне // бо грає вітер біло-чорно // буденні ноти доміно...» (Неждана, с. 30).

**X. Метафори-опредмечування ознак, ключовими словами яких є назви предметів побуту, жіночих прикрас та аксесуарів** (акваріум людей, акваріум неба, акваріум кімнат, попільниця неба, бильця вітрів, спіраль бажань, спіраль голови, коромисло ока, парасолі рук, парасолі очей, ліхтар сонця, гірлянди облич, валіза справ, сітка поглядів, голка голосу): «Я – зіпсований годинник де стрілка хвилинна одуріла до вічних ротацій...» (Мельник, с. 22); «Повільне чекання і порожня кімната, // Подвір'я холодна переповнена ванна, // І краплі дощу – темні мов нафта» (Жадан, с. 9); «Видавлюєш із тюбика очей // важку рибину, що пірне у місто» (Дністровий, с. 27); «Тиші довга голка падає на сніг» (Махно, с. 41). Мовлення поетів кінця ХХ ст. містить опредмечувані метафоричні образи, які у своєму складі мають ключові слова плівка, фотоапарат, негатив, що семантично корелюють з лексемами дзеркало, сон: «Я, вихохана свіжими вітрами // Зненавиділа негативи снів» (Горкуша, с. 86); «Фотоапарат старого дзеркала // на жовту плівку дня // старанно перемальовує... // чорні квадрати моїх очей» (Мудрик, с. 13); «Далекий електричок бісер // поділить неба й поля стрічки» (Виноградов, с. 77); «Я – намистинка Божова, нанизана на плач людський» (Гармаш, с. 18); «Сережкою вилю своє тіло, зробивши // Твоєю прикрасою» (Ципердюк, с. 42); «Стрибають дні розсипаним намистом в пекельний ненажерлевий казан» (Старовойт, с. 68).

**XI. Образні метафоричні парадигми, до складу яких входять ключові слова, які відбивають економічну сферу життєдіяльності людини** (монети сонця, таляри зір, тальяр місяця, монети луски): «Тільки ціни на хліб // трохи вищі ніж ціни на зраду» (Галета, с. 28); «Ви чули: піднялися ціни на вірші...» (Скиба, с. 159); «Я щодня продаю себе // вроздріб // за безцінь, // Щоб скупити побільше юрби, – // І мрію про самотність з тобою» (Дзера, с. 27); «... Продам пам'ять про Тебе незнайомому чоловікові» (Ципердюк, с. 44).

**XII. Метафори, які у своєму складі мають лексику на позначення об'єктів впливу і маніпуляцій.** Така незвична

сміслова переорієнтація компонентів образних висловів кінця ХХ ст. надає конкретно-чуттєвої рефлексії зображуваням картина́м та подіям і зрозуміла лише з контексту (*вмикай темряву, увімкніть тишу, складати поцілунки, виносити долю, компостувати душу, одягати пам'ять, прати кроки*): «Хтось виправ тишу – сохне на смереках» (Микита, с. 57); «Словами витирали столики пивниць, // чистили черевики...» (Бердута, с. 18); «Накину на себе світанок» (Рута, с. 51); «Я одягну небо вже після того як взую асфальт» (Мельників, с. 14); «Пов'яжи на шию гарну хмарину» (Мельників, с. 14). З-поміж висловів аналізованої тематичної групи спостерігаємо егоцентрично спрямовані метафори, які відбивають самоусвідомлення власного «Я» поетами-сучасниками, прагнення їх конкретно-чуттєво передати свій внутрішній стан через семи «руйнувати», «збирати», «розсипати» та ін., що є диференційними для предметного світу: «... Розсип мене біля дороги...» (Галета, с. 9); «Збери мене у жменю й іди» (Галета, с. 9); «Гайнують святість, ніби так і треба, // Руками власними руйную ЕГО» (Рута, с. 50). В естетико-ігровому ракурсі будують метафори опредмечування поети 90-х років ХХ ст.: «Здираю з долонь // час // що налип» (Андрусак, с. 15); «Щороку ... зачиняю осінь, // закриваю зиму, // замикаю весну // і першим поїздом тікаю у літо» (Міщенко, с. 15); «Не ріж ножем хмарин у небі // навіжена...» (Бондар, с. 20). Мотиви епохи кінця століття в українській поезії 90-х років утілюються творчою молоддю через іронізування та критичну оцінку сучасної доби: «Підстругали нас до вистаті промовців – // правдолюбів...» (Бондар-Терещенко, с. 16). Розглянуті «метафори-оречевлення» вимагають додаткового емоційно-когнітивного напруження від читачів завдяки своїй імпліцитності й надають ідіолекту кінця ХХ ст. ознак і характеристик інтелектуальної поезії.

**ХІІІ. Образні метафоричні парадигми, що утворилися за допомогою слів, які вживаються на позначення місткості та її параметричних характеристик** (*дно неба, яма неба, вершина дна, провалля висі, дно тиші*): «Світ ... він жорстокий, // Але не до дна» (Павлюк, с. 8); «Смерть - це вузька шпаринка між богом і болем» (Бондар, с. 7); «Переповнене камінням серце

*// важко б'ється // останніми хвилинами // падіння // в прірву // беззвучності доли...»* (Павлюк, с. 140).

**XIV. Образні парадигми, у ролі ключових слів яких постають назви явищ природи (туман історії, сніжинки соли):** «Вона [Україна] – туман, // вона – обман, // Вона – то просто дим з гвинтівки» (Вольвач, с. 88); «Очі сніжинками сіються» (Неждана, с. 11); «Атмосферно лягають на плечі борги» (Виноградов, с. 48); «Дощі історії ідуть в твоїй Флоренції» (Когут, с. 14); «Люди-роса, що вкрила планету...» (Лозова, с. 101).

Такий розподіл пріоритетів у лексиконі робить метафоричний почерк поетів, які творили наприкінці ХХ ст., своєрідним і легко впізнаваним.

**Висновки.** Унаслідок проведених спостережень ми дійшли висновку: опредмечування ознак у поетичній метафорі поетів 90-х р. ХХ ст. спирається на процес «обуденювання», на побутово-предметну конкретизацію понять і явищ довкілля. Лексико-семантичні зацікавлення авторів кінця ХХ ст. здебільшого зосереджені у межах таких продуктивних тематичних груп: 1) назви посуду (*небо – чарка, обличчя – пляшка, погляд – горщик, безсоння-дзбан* та ін.); 2) назви їжі, страв (*сон – олія, вулиця – крем, звук – борошно, історія – бісквіт*); 3) назви одягу, взуття, текстильних виробів (*земля – мундир, ніч – канат, піна – мереживо, вулиця – кожушок, дощ – простирадло* тощо); 4) назви споруд (*тіло – будівля, небо – шиба, цілунок – арка, серце – брама, обличчя – лабіринти, сумніви – решітка, небо – гребля* тощо); 5) назви речовин та матеріалів (*рука – алебастр, небо – малахіт, зима – гіпс, дощ – слюда, історія – асфальт, душа – мрамур, слово – вугілля і под.*); 6) назви паперових виробів, друкарства й писемності (*вікно – ватман, сніг – папір, доля – ієрогліф, небо – конверт, почуття – картон, грудень – обгортка і под.*). Ознак інтелектуальної поезії сучасному художньо-образному мовленню надає введення авторами до метафоричних образів-опредмечувань імпліцитних ознак, денотат яких експлікується через лексичне оточення і не наявний у тексті. Художня субмова поетів містить невелику кількість метафор з ключовими

словами, що належать до тематичних груп «географічні об'єкти», «явища природи», «абстрактні категорії», «астральні тіла». Останнє засвідчує персональність уподобань авторів кінця ХХ ст., їх індивідуальний почерк створення метафоричних образів-опредмечувань. Традиційно усталені вислови, поетизми та художні кліше у молодіжній субмові поетів кінця ХХ ст. здебільшого творчо модифікуються у руслі естетики маскультури. Останнє виявляється в активному залученні до метафоричних контекстів-опредмечувань зворотів (*морфій, трансформери, наркотики, жуйка* тощо), інших елементів кітчевої естетики. Українська поезія має тенденцію до надмірної зосередженості на сучасному, до перевантаження поетичного простору речами і поняттями сучасної доби.

Статистично-порівняльний аналіз метафоричної системи 90-х років ХХ ст. показав, що найбільшу кількість образних опредмечувань містить художнє мовлення В. Виногорова (74 метафори, що складає 38,5% від його метафоричного слововжитку), І. Ципердюка (52 метафори, що складає 82,5% від кількості його ідіометафоричного словника), О. Горкуши (32 метафори – 52,4%). Натомість індивідуально-мовні пріоритети авторів 90-х років ХХ ст. – Р. Скиби, І. Павлюка, М. Кіяновської, А. Дністрового, В. Балдинюк, С. Жадана, Д. Кубая, Н. Дички та ін. зосереджені здебільшого на утіленні реалій фізичного або метафізичного буття через їх «оживлення».

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Алешина О.Н. Метафоризация неодоушевленных существительных рус. лит. языка: Дис... канд. филол. наук: 10.02.01. – Новосибирск, 1991. – 344 с.
2. Дністровий А. Поезія і сучасне мислення // Молода нація: Наук. альманах. – Спецвипуск. – 2000. – С. 79 – 87.



## СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Андрусяк І. Поезії // Кальміус. – 1999. – 1(5). – С.13 - 17.
2. Балдинюк В. Крамничка вживаних речей: Вірші. – К.: Смолоскип, 1999. – 68 с.
3. Бедрик Ю. Поезії // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 11.
4. Біла А. Відбиток: Поезії. – Донецьк: Кассіопея, 2000. – 35 с.
5. Богдан О. Поезії // Київ. – 1995. – № 1. – С. 107 - 109.
6. Бондар А. Весіння ересь: Поезії. – К.: Смолоскип, 1998. – 64 с.
7. Бондар-Терещенко І. Поезії // Березіль. – 1998. – № 7 - 8. – С. 16 - 18.
8. Виноградов В. Шлях дощу: Поезії 1987-1995 років. – К.: Смолоскип, 1996. – 94 с.
9. Вольвач П. Поезії // Дзвін. – 1999. – № 5 - 6. – С. 86 - 88.
10. Галета О. Переступ і поступ: Поезії. – Львів: Каменярь, 1998. – 72 с.
11. Гайда О. Поезії // Світовид. – 1995. – III (20). – С. 21.
12. Горкуша О. Коло вікна: Збірка віршів. – К.: Смолоскип, 1995. – 101 с.
13. Дністровий А. На смерть Кліо: Збірка віршів. – К.: Смолоскип, 1999. – 116 с.
14. Жадан С. Цитатник: Вірші для коханок і коханців. – К.: Смолоскип, 1995. – 62 с.
15. Кіянська М. Міфоутворення: Зб. поезій. – К.: Смолоскип, 2000. – 108 с.
16. Крук Г. Мандри у пошуках дому: Поезії. – Львів: Каменярь, 1997. – 40 с.
17. Кубай Д. Квартал облуд: Поезії. – Львів: Каменярь, 1996. – 70 с.
18. Махно В. Лютневі елегії та інші вірші. – Львів: Каменярь, 1998. – 61 с.
19. Мельник Л. Его і центр: Поезії. – К.: Смолоскип, 1998. – 88 с.
20. Мельників Р. Полювання на оленя: Поезії. – К.: Смолоскип, 1996. – 66 с.
21. Неждана Н. Котивишня: Збірка віршів. – К.: Смолоскип, 1996. – 108 с.

22. Павлюк І. Нетутешній вітер: Вірші. – Львів: Каменярь, 1993. – 110 с.
23. Початки: Антологія молоді поезії. – К.: Смолоскип, 1998. – 234 с.
24. Привітання життя-94: Зб. поезій учасн. кон-су на здоб. Літ. премії ім. Б.-І.Антонича за 1994 рік. – Львів: Каменярь, 1995. – 226 с.
25. Привітання життя-98: Зб. поезій учасн. кон-су на здоб. Літ. премії ім. Б.-І.Антонича за 1998 рік. – Львів: Каменярь, 1999. – 156 с.
26. Розумний М. Рамаєн: Поезії. – К.: Смолоскип, 1997. – 87 с.
27. Савка М. Малюнки на камені: Вірші. – К.: Смолоскип, 1998. – 90 с.
28. Свенцицька Е. Пустеля риб: Поезії. – Донецьк: Кассіопея, 1999. – 90 с.
29. Скиба Р. Хвороба росту: Поезії. – К.: Смолоскип, 1998. – 240 с.
30. Сливинський О. Жертвоприношення великої риби: Поезії. – Львів: Каменярь, 1998. – 51 с.
31. Соловей О. Маргіналії: Поезії. – Донецьк: Кассіопея, 1999. – 48 с.
32. Степаненко О. Передчуття Авалону: Пісеньки для Михася. – К.: Смолоскип, 2000. – 76 с.
33. Федорак Н. Брудершафт із собою: Збірка віршів. – К.: Смолоскип, 1997. – 94 с.
34. Ципердюк І. Переселення квітня: Медитації. – К.: Смолоскип, 1996. – 72 с.
35. Чекмишев О. На порозі хрещатого неба: Поезії. – К.: Смолоскип, 1996. – 80 с.
36. Яковина О. Не вір лебедеві, що пливе: Симфонія с-moll. – Львів: Каменярь, 2000. – 109 с.

## **МОВНА ПОЛІТИКА**

**ББК Ш 10\*7**  
**УДК 81'255**

***Віталій РАДЧУК,***

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і практики перекладу з англійської мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

### **ПРО КУЛЬТУРУ І СВОБОДУ СЛОВА І ДУМКИ**

*Статтю присвячено складній природі мови, духовному потенціалові слова, важливості мовної норми і тяжким наслідкам в Україні епідемії напівграмотності, що охопила й еліту: державників, науковців, літераторів, педагогів. На численних прикладах автор показує, як елементарне незнання мови обертається мільніям думки, безладом у справі, непорозумінням, курйозами. Небезпечний духовним зубожінням, рабським безволям і неволею-несвободою, стан низької культури слова та напівмовності масово підтримується через нав'язувані суспільству, і то найперше школою, зденаціоналізовані й асиміляційні мовні орієнтації та взірці-покручі.*

**Ключові слова:** *мова, норма, грамотність, духовність, культура, свобода, знак.*

Йдучи до театру, люди стараються бодай щось наперед дізнатися про виставу й відповідно вдягтися, щоб налаштуватися на сприйняття. Затяті театралі шукають розкоші спілкування, резонансу душі в піднесених регістрах, очищення її від накипу буденщини й скверни, а тому зазвичай ходять на спектакль по двоє-троє, родинами, невеликим гуртом, купують по дорозі квіти для артистів, – дарувати ж бо не менш приємно, ніж отримувати дарунки, – оминають смітники та юрмісті місця, де можна почути матюччя, стороняться шуму гральних

забігайлівок і нездорового душку пивних, що вже й самою назвою натякають на *бар'єр* до високості духу.

Відомо: театр починається з вішалки, а пошук істини – з емпірії. Не лише тверда віра постає з чуттєвого досвіду – з нього зроджується й ним живиться доскіплива високочола наука, яка, на відміну від мистецтва, оперує не образами, а поняттями. Але так само – словом. Слово ж бо, за євангелістом Іваном, було „спочатку”, чи „споконвіку” (я би ще переклав – „у почині”), і „все з Нього постало”. Увесь світ вміщається в *λόγος, λόγος spiritualis*, як сказали б у Давньому Римі, приміряючи греку до латини. Конфуцій зауважував: „Від втрати словами своїх значень народ втрачає свободу”. А отже, і волю – волю до життя. Тобто в повному сенсі стає рабом.

Лиш той життя і волі гідний,  
Хто б'ється день у день за них, –

прозріває осліплений Турботою Фауст, зупиняючи прекрасну мить щастя стояти разом „з народом вільним”. Так переклав заповіт Гете М. Лукаш, дерзнувши вживити поруч у текст знайомі й милі нам „лани широкополі”. Ніби питаючи: а чи для того Бог дарував українцям чорноземи, щоби плазувати на них перед чобітьми служками чужого прохідного двору – глухими до „кайдани порвіте” й чимось там „волю окропіте”? Чи на те солов'ю гніздо, щоби імітувати спів вихоханої в ньому зозулі? Ні, не для того Т. Шевченко возвеличив „малих отих рабів німих”, поставивши „на сторожі коло їх” слово, щоби нас охопила чума, проти якої застерігав І. Огієнко: „Мовне винародовлення приводить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів”. Чи не найбільший злочин, тягар якого несуть всі посполиті, хоч непокоїть він тільки інтелігенцію, – втопити власну совість у багні покори, забути, як заповідано будити „хиренну волю”, грою у піддавки обернути благословенну країну на тюрму для самого себе і з переляку розбігтися мільйонами заробітчан по канадах, італіях та уренгоях...

Ще Аврелій Августин називав слово знаком (*signum*) і задовго до Ф. де Сосюра розрізняв позначене й позначник (*signatum* і *signans*). Тонка штука – знак. Буває так, що в голові

прокручується одне, а кажемо чи пишемо ми інше – з надією а то й з несхитною вірою в те, що нас зрозуміють.

Візьмімо взірець застосування семіотики до етнографії – працю К. Леві-Строса „Структурна антропологія” (Київ: Основи, 2000, 2-е видання) і на сторінках 94 та 95 прочитаємо таке: „Довільність мовного *знаку* має лише тимчасовий характер... Вибір *знаку* може бути довільним”. Про що ми довідалися? Гай-гай! Про те, що перекладачка й редактор її тексту взялися не за своє діло. Адже термін лінгвістики *знак*, тяжіючи сенсом до *мітки*, *сигналу*, закінчується в родовому відмінку на *а*. Висловлюючись тавтологічно, *а* тут – це *ознака значення*, *позначка* не лише відмінка, але й змісту лексеми. Також суттєво, що слова *знак* і *знати* – родичі: знає той, хто вбачає або сприймає знаки. Що ж до закінчення *у*, то його має слово-двійник – синонім *слід*, *відбитка* (як-от у Т. Шевченка в наслідуванні Осії: „Не стане *знаку* на землі”). Що й казати, одна буква – це теж знак. У згаданому перекладі – виразний знак системи роботи, стійкої і послідовної, яка заявляє про себе скрізь ляпами: годі довіритися тексту, щоб його десь цитувати.

Може, це рідкісний і нетиповий випадок? Ні, складається національна традиція. Свідомо не називаю перекладачів і редакторів – суть не в іменах. Коли вже в „Первісному мисленні” того ж таки К. Леві-Строса, що його тлумачив і правив інший творчий тандем (Київ: Український центр духовної культури, 2000), натрапляєш на *аби* замість *щоб*, на *відмітив* замість *відзначив*, на *вклад* замість *внеску*, то чи подивуєшся *сороканіжці* й *негритосу* на одній сторінці, темним і хистким варваризмам на кожному кроці, що їх цілком можна було перекласти властивою, питомою лексикою? Думка, окрилена й свіжа в першотворі, тут аж стогне від тяжких вериг дрімучого суржика, задихається й хиріє в оковах неприродних калюк.

Ось ще книжка Ґ. Смолі, що мала би бути не просто духовною, а викінчено цнотливою. Видана *монастирем монахів студитського уставу* (Львів: Свічадо, 2005). Мабуть, з непомірної любові до великої літери, яку тут недоречно накинуто всім чотирьом словам назви святого пристанища, тоді як за правилами правопису для надання йому офіційного

статусу доволі вивищити над іншими одну, першу літеру назви. Та й самій назві лаконізм не завадив би (*монастир монахів* – це ще одне *масло масляне*, пор. *монастир студитів*). Взагалі про хворобу нашої мовної свідомості на велич літер можна було б говорити довго й окремо. Їх вже тулять усередині слів-найменувань, як-от *ПриватБанк*. І це тоді, коли навіть німцям нерівний паркан літер набрид і вони заявляють про намір запровадити написання іменників з малої. Що ж до назви самої книжки („For Better or for Best”), то її перекладач зрозумів так: „*Пізнай* свою дружину”. От і міркуй собі, яке діло монахам до чужих жінок, щоби давати чоловіцтву такі дивні поради...

Певна річ, усе це знаки – знаки нашої культури. І не лише тлумачької – культури *глумачів-недогик, віфтуозів і тютанів* інтер**т**репаторської дуньки.

„Реформатор” Л. Кучма говорив з телеекранів: „Прем’єр-міністр обирає парламент”. Чи не провіщав, ковтаючи засадничий звук? Стилїстика плівок майора О. Мельниченка ще чекає своїх дисертантів. В. Ющенко, призначаючи главою уряду проф. В. Януковича, казав всеукраїнському віче: „Ми *поступили по* європейських стандартах... І моя *задача*... була... Я розумію, є різні *поводи*... *Давайте уявимо*... Це час, коли ми *впусту тратимо відносно стосунків з інвесторами*... мали б *хороший довісок кризи*... Припиніть *політичну політику* війни... і ліва і права *частина* залу добре *розуміють*... Я хотів би ще раз *прохати, що перед нами стоять виклики по консолідації нації*” і таке інше („Універсум”, 2006, № 5-8, с. 6-8). За дрімучим колоніальним суржи́ком – ні логіки, ні відмінків. „Мені важко *продовжувати* цей ряд злочинів”, – признався Президент на мітингу пам’яті про голодомор, загубивши слова *перелічувати* і *перелік*. Слід гадати, він не хотів, щоб *любі друзі* й майбутні історики, які сушитимуть голови над цим висловлюванням, бачили його серед *поганих хлопців*. Але ж слово – не горобець!

А в актах держави? Чи може бути чинним закон, який порушує кодекс Держави слова? Яких тільки бур’янів не познаходив С. Караванський у тексті Основного Закону (див.: „Про мову Конституції”, газета „Час”, 1 листопада 1996 року)! А ми ще нарікаємо на *беззаконня*! До речі, Конституцій України 1986 року Верховна Рада опублікувала під тризубом аж дві:

скромну й агресивну. Альтернативу країні простеляв пропуск слова *її* у статті 2, де таким чином проголошувалася претензія на світове панування: „Суверенітет України поширюється на всю територію”. Нам ще поталанило, що світ, потроху звикаючи потішатися з українських „чудес”, не переполошився й ніхто не оголосив нам війни. Бо ж прецеденти людству відомі...

„До джерел!” – кличе крізь віки мудрість. Ви відкриваєте якусь цікаву й містку монографію, наприклад, „Етнічну історію давньої України”, що її 2000 року видав Інститут археології НАНУ, і ледве не на кожній сторінці жахаєтеся тому, що її автори, провідні вчені галузі, й сам керівник-академік не знають елементарної грамоти: ні правил слововживання, ні самих слів, ні морфології, ні відмінків, ні навіть шкільної абетки. Їхній мучений, скутий синтаксис – це частокіл із лексем, ледве пролазний для думки. Вони плутають *спільноту* і *спільність*, *грати* (роль) і *відігравати*, *окреслювати* (чіткіше) і *викреслювати*, *латенське* (кельтське, від Латен у Швейцарії) і *латинське*, *Полісся* й *Потисся*. Перейменовують *облогу* на *осаду*, *витік* ріки Вісли – на *місто народження* її, називають *спільну історію сумісною*, *хибне тлумачення* – *невірним*, *пусті простори* – *пустуючими*, *сусідні (довколишні) племена* – *оточуючими*, *падіж тварин* – *падінням*. Тулять *співпадає* і *співставляти* повсюди, де треба *збігається* й *зіставляти*. Розлучають *не* зі словами, які живуть з *не* в обнімку, й навпаки. Виряджають ні сіло ні впало колегу на *-ко* жінкою і насилують апостроф (у *Посул’ї*). *Сармат* у них означає множину, а *грунт* багато разів лише *грунт*. Надибуємо тут *кордон стику*, *створивших культуру*, *втечу на більш північні землі* (слід гадати, *на північ*), *краї, що являлись* (марилися?), *озброєних щитами* венеців (чи хоч захищених мечем або списом?), *скритність поселень* (потаємність?), *був досягнуто компромісу*, *культура курганів виникли*, *більш примітивніша*, *один з періодів керованих Божем* (князем) і тьму подібних „перлин академізму”.

А в художній літературі? По ній ще недавно вчили грамоту, бо при всьому розмаїтті стилів вона була цитаделлю норми. Роман чи повість по двадцять разів правили й переписували, перш ніж запропонувати читачеві. Тепер же

письменник – це той, хто, жбурляючи в людей недосидженими книжками, силпе картечцю школярських помилок. Літературна мова для речника „сучукрліт”, хоч би що там навіювали підручники та енциклопедії, – далеко не синонім мови унормованої. Не диво, що з книжок, газет і журналів зникає **літредактор** (на сайтах він так і не з’явився), а радіо й телебачення заповнили недоріки-маргінали з роздвоєною свідомістю, які української класики ніколи як слід не читали. Куди їм до П. Бойка! Хоча для диктора, як і для лектора, інтонування (бодай подумки) шедеврів красного письменства – не лише щоденна духовна пожива, але й конче необхідна вправа.

Може, і справді літературна норма – вигадка? Адже декому так і кортить поправити визнаного майстра слова, стерши, як казав М. Рильський, пилوک з крилець метелика поезії. Як-от предковічну граматику О. Ольжича:

Державу не твориться в будучині,  
Державу будується нині.

А ось дратливий приклад із худенького роману (?) „Срібний павук” несамовитого фантазера В. Кожелянка: „Дня 16-го ц. м. прилетів Гітлер з Мюнхену до Берліну. Його привітали на летовищу...” (Кальварія, 2004, с. 51). Що за знаки – ці у? Кожен розпізнає тут своє, тим себе й виявить. Школяр угледить взірець того, як треба писати. Вчителька зауважить хиби, щоб зразу їх виправити. Радпис головлітівського гарту, узявши підбрехачем редактора-совка, відзначить небезпеку „*орто*графії діяспори” і „нового порядку УБН”. Лінгвіст і літературний критик вичитають в у пустотливу стилізацію. Гартований тюрмами мовозахисник (а тим паче затятий пурист) добачить репресовану й милу його душі норму, а в ній – бунт проти наруги над словом. „Кастратори нашої мови, – обурюється С. Караванський у бесідах „До мови – з розумом” (maidan.org.ua, тут цитую метра філології так, як йому писати любо), – позбавили нас питомих закінчень родового відмінку для іноземних міст: замість *до Риму, до Парижу, до Стамбулу*, нас змушено казати *до Рима, до Парижа, до Стамбула*. В історичному романі („Роксолана” П. Загребельного – В. Р.) та



ще й у незалежній Україні, де нема правописного КГБ, автор цілком має право вживати природніх українських закінчень у згаданих словах. Дивіться, яка езуїтщина: “...голова завойовника *БелградА* й *РодосУ*,... помандрувала до *СтамбулА*...”. Це так ми маємо ламати язик, замість сказати: “...голова завойовника *БелградУ* й *РодосУ*,... помандрувала до *СтамбулУ*...”. На ділі ж кажуть навпаки: *БелградА*, *РодосА*, *СтамбулА*, бо хто ж це буде у процесі мовлення доглупуватись, де *-А*, а де *-У*? Кастратори знали, що робили: нищили мову”.

Не знищили, бо писано нею. Та й не оскопили її, адже **вона** вагітніє аж такою самотньою логікою пристрасті в метафорі... Так чи інакше, ця мова бринить у душі майже кожного сотого землянина й на всіх меридіанах, а норма в ній – факт. Розхитана, пощерблена, непричесана, не в усьому струнка й умотивована, а така норма. У чомусь, мабуть, дуже дивна або й просто дурна, а така *diva lex* – живе втілення зв'язку між умами, свободи країни, волі народу до єднання. Бо одна справа – матерія, з якої шито прапор свободи, і зовсім інша – здатність на нього рівнятися і йти вперед разом.

Хай фахівці ламають списи в теорії норми – нам пошли Боже здорового глузду, щоб не заплутатися в динаміці суперечностей, яка і є правдою самого життя. Звичайно, читач не очікує дистильованої мови від митця слова, бо й сам, кажучи *штацірка з колежанкою* чи *прикол на шару*, не вважає це за *випендрон*. Норма втілює тривалий і потужний рух ідей та образів, висновування духу в букві, а не плісняву мертвої статистики й догми. Тим-то змінити закон в Державі слова – подобається він комусь чи ні – можна лише порядком, що його визначає самий закон. Це основа основ правосвідомості, ладу між людьми. Мова і є кодекс взаємин – її природа суспільна. Граматика, правопис, орфоепія, лексична тяглість соціалізують і тим олюднують найпотаємніші вібрації думки, не будучи нічиєю особистою власністю. Зокрема, й власністю кодифікаторів норми, редакторів, учителів, усіх тих, тих, хто покликаний підтримувати порядок і законопослух у Державі слова.

А бешкетує в ній і В. Кожелянко, коли він смакує крутий суржик, питаючи героїку й нецензурщину („Дефіляда”,

„Конотоп”, „Людинець”, „Лженоstradamus”, „Тероріум”). Мовляв, ось вам, беріте, наслідуйте. *Співна́даймо* й не підводьмося! Нас вже легіон стоїть за епатажну подерев'янщину... Це не якісь собі безневинні ляпи через неухажність, з яких можна посміятися, щоб далі їх забути. Це перегляд мовної традиції, етноетичного коду, узурпована нормотворчість – послідовна хуліганська диктатура. Чим не дискредитація елітного жанру альтернативної історії, що набирає сили в публіцистиці, а завдяки чудовій розвідці Д. Шурхала „Українська якбитологія” (Львів, 2004, 2007) вийшов на рівень науковості?

Вочевидь, нам, щоб належно розім'ятися й загострити собі відчуття реальності (методисти скажуть – для сенсибілізації), не зайвим буде спитати й себе про деякі аж надто буденні речі. Наприклад, коли вікно *закривають* (собою, чимось), а коли – *зачиняють*? Коли участь *беруть*, а коли – *приймають* (душею, розумом)? Чи легко *назирці* ходити *здибочки*? Що означають ці слова? Чим відмінні *їжа* і *їда*? *Посмішка* й *усмішка*? *Гривна* і *гривня*? Чим – *проноза* і *шляпак*? А *солоній* і *розвеза*? *Нетяга*, *неборак* і *горонаха*? Чим відрізняються *волокита* і *волоцюга*? *Небіж* і *небіжчик*? *Галайда*, *гайдамака* і *гайдабура*? *Панночка* і *панянка*? *Панна*, *панія*, *паніматка* і, даруйте, *стара пантофля*? Які на вигляд *горобина* і *журавлина*? Що шийють *швець* і *кравець*? Хто такі *харциз*, *джигун*, *драгоман*, *бондар*, *лимар*, *стельмах*? Що виробляють *папірня*, *гута*, *гуральня*, *броварня*? Як назвати одним словом дуже дрібний дощик і пустий горіх? Як перекласти по-тутешньому слова *імплементация*, *прайс-лист*, *бренд*, *інтенція*, *рецепція*, *памперс*, *трансформер*? Коли кажемо *мимохіть*, а коли – *мимохідь*? Коли – *напохваті* і *похапцем*? Коли – *навзнак* і *навідліг*? Коли – *розглянемо* і *звернемося*, а коли – *розгляньмо* і *звернімося*? Коли – *йду полем*, *вулицею*, а коли – *по полю*, *по вулиці*? Чим несхожі обставини, за яких говоримо *я хотів спитати*, *я хотів було спитати*, *я хотів був спитати* і *я хотів би спитати*? Коли нам бракує *оригінала*, а коли – *оригіналу*? Коли не бачимо *феномена*, а коли – *феномену*? Що позначають слова *терміна* і *терміну*? *Звука* і *звуку*? Коли *закривають очі*? Які значення має слово *притьмом*? Чи слід тетеріти, спізнившись на побачення й почувши *де ти*

*блудиш?* Де хіба на табличці в метро *вихід в місто?* Що прочитується в написі *прохід заборонено* – крім того, що проходу нема? Хто каже *вуз?* Хто й навіщо – *прикид, ксива, губернатор регіону?* Що краще – бути просто ввічливим чи *взаємно ввічливим?* Як відповісти на привітання *добрий день?* Що не так у крамниці *продуктів харчування*, де пропонують *чорну*, а ще й *червону смородину?* Чи *цегельний завод* завжди *цегляний?* Як розуміти вислів *народ переможе капітал?* Хто кохає *один одного?* Як звать тубільців Америки? Скільки ніг у *мокриці?*

Хто ж геть спантеличений і щиро доскіпується причин, може зазирнути в робочий зошит-розмальовку для дошкільнят 4-5 років під какофонічною і тим промовистою назвою „*Вчимось розмовляти*” (Харків: Видавничий дім „Школа”, 2005, уклали В. Федієнко і В. Хаджинова). Теперішній час на обкладинці ні до чого не спонукає, а лише констатує. Зокрема й те, що вчать українців змалечку люди малограмотні, яким слон на вуха наступив. Тут таки на сторінках 5 і 16 малюка закликають: „*Давай пограємо*”. Вочевидь, українське *пограймося*, як і *учімося*, для авторів – земля незвідана. Чому б тоді вже – при засиллі *гральних* та ще *ігрових* автоматів довкола, поіменованих на Заході однорукими бандитами, – не сказати прямо: „*Дайош ігру!*”? Недарма ж помічено, що першим словом немовляти – тим самим, з якого постає *гомо сапієнс*, словом, що лежить в основі основ, у самісінькому **почині**, – раніше було родово й багатюще *мама*, а тепер дедалі частіше – *дай*.

Це ж не одна така книженція, а ціла серія посібників, рекомендованих Науково-методичним центром МОНУ і однойменно хвалькуватих. З деяких є вже й збірка: „*Ми готуємось до школи без проблем*” (2007). Зміст: „*Вчимось писати без проблем*”, „*Вчимось рахувати без проблем*”, „*Вчимось читати без проблем*”, „*Вчимось думати без проблем*”. Як бачимо, все – „*без проблем*”. Чи не правда, дуже „*український*” вислів, який питомими тутешніми можна перекласти разів сорок? Навіть думати дитина навчиться без труднощів. Чи без зусиль? Чи, може, думатиме навіть тоді, коли не матиме жодного клопоту? От тільки не думає автор (В. Федієнко), що передертою з англомовних і російських

посібників граматикою він убиває в українських дітях їхню українськість. Колоніальний суржик аж пре з цих видань: „Отже, наберемося терпіння і разом подолаємо перший крок до вміння читати – крок до школи”. Порівняймо (не „порівняємо”!) із серією „Готовим ребенка к школе” (наприклад: А. Калиниченко. Учимся считать и сравнивать. – Москва: Айрис-прес, 2007). Ще чудасія: „Вчимо англійську без проблем” (Т. Жирова, В. Федієнко, 3 книжки, 2004–2006). Чи юнь, чи знать, чи, може, саму королеву англійську взялися наставляти автори? До чого цей прикметник, який у нашій мові не переходить в іменник? Та якби ж те означення, відірване, абстрактне й самотнє, як усмішка Чеширського Кота у Л. Керола, таки притулили до мови, то й того би було мало: учить собі, коли не знає, а нам що до того? Насправді ж розтиражована назва відучує від української мови, нищить цінності, втілені Т. Шевченком у просту й містку заповітну формулу: „І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь”.

Говорити про якість мови в Україні ніби й не заборонено. Та й про кількість тутешньої. Волай, скільки заманеться! Хто почує твій глас у штучній пустелі? Купка свідомих недобитків українського субстрату? Байдужість до екології мови плекали в масах українства довго, завзято і з далекосяжним розрахунком. А глухота – гірше будь-кого табу. Вона ж – симптом тяжкої хвороби духу. І неабияк загрожує національній безпеці. Через неї ростуть недовіра й відчуженість між людьми. Через неї стає пустим звуком обов’язок держави сприяти „консолідації та розвиткові української нації”, а зрештою – і вся Конституція. Свобода слова – не просто вирваний з рота кляп. Свободу дає нам потуга **культури слова**, міць викоханих усією громадою мостів між душами, свідомо дисципліна натхненної толоки. Парадокс: свобода є скрізь, де відмовники, „раби, підніжки...” піднімають її на глум. Де „добрії люди” видають її за ярмо неволі. Де „брєде до тям” Кирило з балади І. Драча, обтинаючи собі сокирою крила.

## «Донецький вісник НТШ» за 2001-2009 рр.

**Том 1. 2001 р., 106 с.** – Філософія. Політологія. Літературознавство. Мовознавство. Історія. Природничі науки і медицина.

<http://vesna.org.ua/txt/donvisn/t1/index.html>

**Том 2. 2002 р., 220 с.** – *Цикл гуманітарних наук*: Філософія. Суспільство. Історія. Українська мова та література. *Цикл природничих наук*: Хімія. Математика. Науки про Землю. Медицина.

<http://vesna.org.ua/txt/donvisn/t2/index.html>

**Том 3. 2003 р., 136 с.** – Хімія. Техніка. Науки про Землю. Медицина. Психологія.

<http://vesna.org.ua/txt/donvisn/t3/index.html>

**Том 4. 2003 р., 284 с.** – Філософія і політика. Українська мова та література. Книгодрукарство. Історія.

<http://vesna.org.ua/txt/donvisn/t4/index.html>

**Том 5. 2004 р., 604 с.** – *Наукова сесія у Донецьку*: Філософія. Політика і геополітика. Громадянське суспільство. Історія. Мова. Література. Медичні науки. Психологія. Хімія. *Наукова сесія в Луганську*: Мова та література. *Шевченківські читання в м. Краснодарі*: Історія. Народознавство. Літературознавство. Музейна справа. *Шевченківські читання в м. Слов'янську*: Мова та література.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 6. 2005 р., 232 с.** – Філософія. Психологія. Політика. Культура. Педагогіка.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 7. 2005 р., 264 с.** – Мовознавство. Літературознавство.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 8. 2005 р., 188 с.** – Історія.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 9. 2005 р., 200 с.** – Техніка. Гірнична справа. Хімія. Медицина. Біологія.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 10. 2006 р., 124 с.** – Хімія.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 11. 2006 р., 252 с.** – Мовознавство. Літературознавство.  
<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 12. 2006 р., 256 с.** – Історіографія і джерелознавство (до вивчення історії України). Вітчизняна історія. Історія української діаспори і світу.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 13. 2006 р., 252 с.** – Філософія. Культурологія. Політологія. Педагогіка.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 14. 2006 р., 112 с.** – Біологія. Біофізіологія. Медицина. Психологія.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 15. 2006 р., 160 с.** – Науки про землю. Гірництво. Грунтознавство. Економіка. Соціологія.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 16. 2007 р., 240 с.** – Мовознавство.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 17. 2007 р., 280 с.** – Літературознавство.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 18. 2007 р., 288 с.** – Історія України. Історія та культура Кубані.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 19. 2007 р., 132 с.** – матеріали конференції “Микита Шаповал – видатний державний діяч, вчений, патріот”, присвяченої 125-річчю від дня народження Микити Шаповала.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 20. 2008 р., 248 с.** – Медицина. Медична педагогіка. Психологія. Біологія. Рослинознавство. Екологія.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 21. 2008 р., 120 с.** – Хімія.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 22. 2008 р., 260 с.** – Мовознавство.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 23. 2008 р., 292 с.** – Література.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 24. 2008 р., 272 с.** – Філософія. Суспільство.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

**Том 25. 2009 р., 324 с.** – Історія.

<http://vesna.org.ua/txt/nau.html>

## ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ

Матеріали подаються в електронному вигляді в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2000, збереженому у двох форматах \*.doc і \*.rtf разом із двома примірниками роздрукованого тексту. Назви файлів (тільки латиницею) мають відповідати прізвищу автора, напр.: petrenko.doc і petrenko.rtf.

Наукова стаття має містити такі обов'язкові елементи: “постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку”.

Параметри сторінки: всі поля 2 см. Розмір паперу – А 4.

Шрифт Times New Roman, розмір 12, стиль “нормальний” (“звичайний”). Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на дискеті. Міжрядковий інтервал – 1. Абзацний відступ – 1 см. Текст друкується без переносів. Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

На першому рядку у лівому куті друкуються шифр ББК (напівжирним шрифтом), на другому рядку у лівому куті – шифр УДК (напівжирним шрифтом). Далі через рядок посередині подаються ім'я (напівжирними літерами, курсивом) і прізвище автора (напівжирними великими літерами, курсивом). На наступному рядку друкуються посада і місце роботи автора (звичайним шрифтом, курсивом). Потім через рядок подається назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами). Через один рядок курсивом подається реферат українською мовою (до 10 рядків). На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова (шрифт – курсив).

Зразок оформлення початку статті:

**ББК Ш12=411.4\*316**  
**УДК 801.311**

**Віктор ШУЛЬГАЧ,**

*доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу  
ономастики Інституту української мови НАН України*

## **УКРАЇНСЬКА ЕТИМОЛОГІЯ**

*Стаття продовжує цикл публікацій автора з етимології діалектної лексики української мови. У ній розглянуто походження слів: казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсат, фуфїт, воду, зрун.*

*Ключові слова: діалектизм, етимологія, праслов'янський.*

Через один рядок після реферату подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Ілюстративний матеріал друкується курсивом. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок [] із вказівкою прізвища автора, року видання (за потреби – сторінки), наприклад:

“...у праці З. Вендлера [Vendler 1972]...”;

“Фреге [1977, с. 264] увів поняття” або “Фреге [1977: 264] увів поняття”;

“Л.В. Борте трактує транспозицію як початковий етап переходу слова з однієї частини мови до іншої, що полягає у зміні словом синтаксичної функції [Борте 1977, с. 103-104]”.

Треба розрізняти тире ( – ) і дефіс (-): відмінність полягає у розмірі і наявності пробілів до і після тире. Скорочення типу т. п., т. д., Х ст., ініціали при прізвищах (напр., Н.Л. Іваницька), назви населених пунктів типу м. Київ, с. Іванівка друкуються через нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Скорочення типу 90-ті, 1-го – з нерозривним дефісом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+дефіс).

Примітки (виноски) робляться автоматично (Вставка – Виноска).

Якщо у статті наводяться схеми, їх необхідно групувати (Вид – Панель інструментів – Малювання – Вибір об'єкта. Тримавши кнопку “Вибір об'єкта”, виділіть об'єкти, які треба



об'єднати у групу, на панелі інструментів “Малювання” натисніть кнопку “Дії”, виберіть команду “Групувати”).

Список літератури подається в алфавітному порядку з дотриманням державного стандарту (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006). Назва “Література” друкується через один рядок після основного тексту (напівжирним шрифтом посередині рядка). Зразок:

### *Література*

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К.: Університетське видавництво “Пульсари”, 2004. – 398с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

Алефіренко, М.Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики [Текст] / М. Ф. Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 35-41. – Бібліогр.: с. 41.

Данилюк 2006: Данилюк, І.Г. Синкретизм у системі частин мови [Текст] / автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20с.

Завершують публікацію резюме російською та англійською мовами (кожне резюме до десяти рядків, шрифт курсив). Вони подаються через один рядок після списку літератури: прізвище та ім'я автора, назва статті, текст резюме, ключові слова. Зразок:

*Шульгач Виктор*

*Украинская этимология*

*Статья продолжает цикл публикаций автора, посвященных этимологии диалектной лексики украинского языка. В ней рассматривается происхождение слов: казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсат, фуфїт, воду, зрун.*

*Ключевые слова: диалектизм, этимология, праславянский.*

*Shulgach Victor*

*Ukrainian etymology*

*The article is the sequential of the author's series of publications on etymology of dialectal vocabulary of the Ukrainian language. The author considers origin of the words: казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсам, фуфім, воду, зрун.*

*Keywords: dialecticism, etymology, protoslavonic.*

В окремому файлі у форматі \*.doc подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, e-mail. Назва файла (латиницею) має складатися з прізвища автора і слова “vidomosti”, між ними Shift+дефіс, напр.: retrenko\_vidomosti.doc. необхідно також подати роздрук з відомостями про автора (на окремій сторінці).

Редакційна колегія

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК НАУКОВОГО  
ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА (Т. 26)**

|                              |  |
|------------------------------|--|
| Набір та комп'ютерна верстка | О. Федоряченко                             |
| Редактор                     | к. філол. н. О. Путіліна                   |
| Коректори:                   | к. філол. н. О. Путіліна<br>О. Федоряченко |

Підп. до друку 20.07.2009. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.  
Гарнітура Times New Roman Суг. Друк різнографний. Ум. друк. арк. 15,6.  
Обл.-вид. арк. 12,8. Наклад 200 прим. Зам. 06-08.

Східний видавничий дім  
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45  
тел/факс (062) 338-06-97, 337-04-80  
e-mail: [svd@stels.net](mailto:svd@stels.net)

Засновано в 2001 р.

**Д-67** Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 26. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім. – 2009. – 252 с.

Вісник містить матеріали березневої 2009 року наукової конференції Донецького відділення НТШ. Доповіді й повідомлення присвячені проблемам мовознавства. Секція конференції працювала у Донецьку.